Αρχαία Ελληνικά Φιλοσοφικός Λόγος

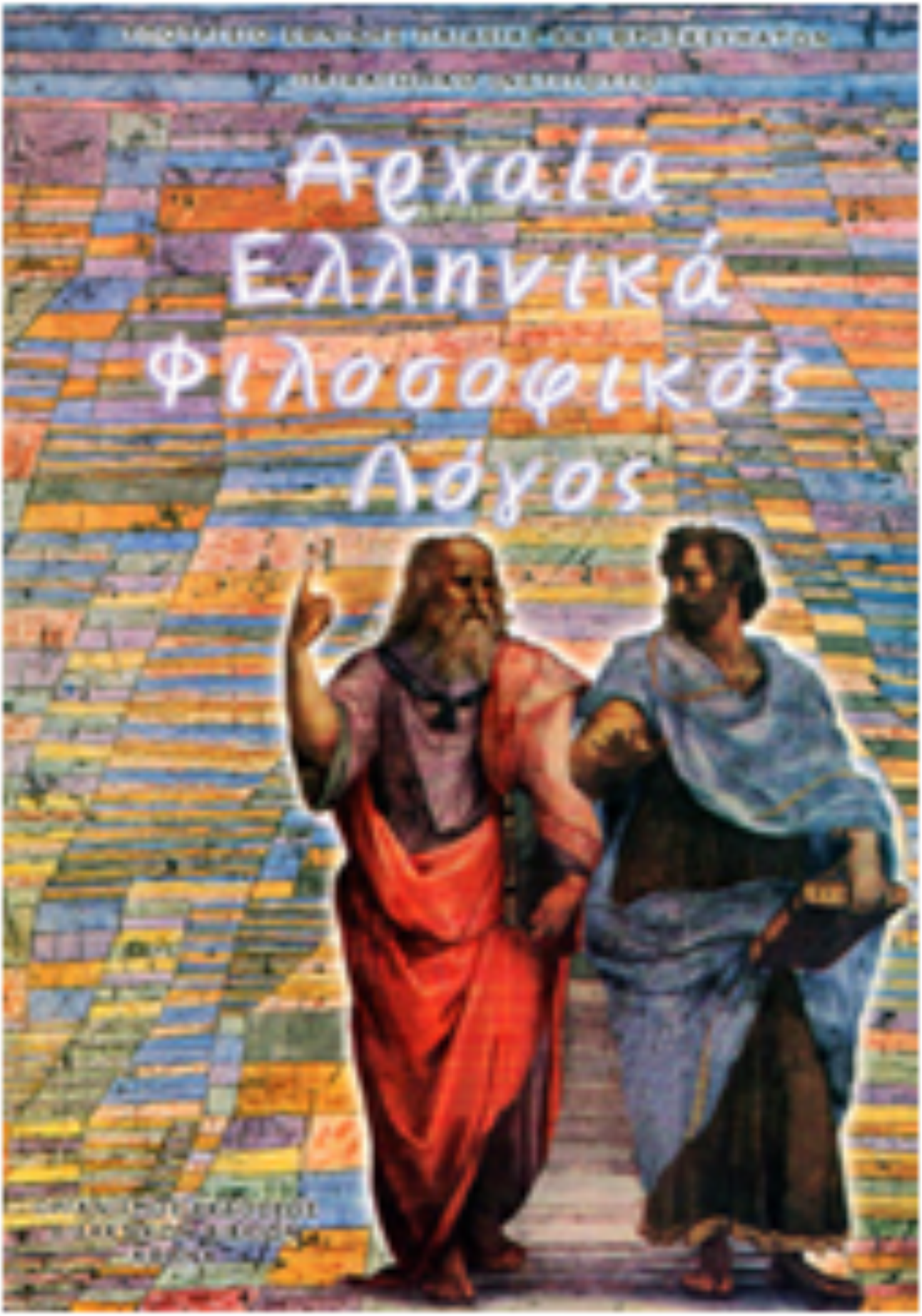

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Α. ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Το "ελληνικό θαύμα". Για αρκετούς αιώνες, η ευρωπαϊκή φιλολογία και η ευρωπαϊκή ιστοριογραφία αντιμετώπιζαν το αρχαιοελληνικό παρελθόν ως "θαύμα". Η λαμπρή περίοδος από τον 8ο περίπου έως και τον 4ο αιώνα π.Χ. θάμπωνε όσους έρχονταν σε επαφή με τα έπη του Ομήρου, τη λυρική ποίηση, τα τραγικά και κωμικά έργα της Αθήνας, με τη φιλοσοφία από τον Θαλή μέχρι και τον Αριστοτέλη, με τη γλυπτική και την αρχιτεκτονική, με τη ρητορική και την πολιτική σκέψη. Αυτό που κυρίως εξέπληττε δεν ήταν τόσο η ιδιοφυία του ενός ή του άλλου ποιητή, το ταλέντο του ενός ή του άλλου καλλιτέχνη, η βαθύνοια και η πρωτοτυπία της σκέψης του ενός ή του άλλου στοχαστή, όσο το ίδιο το γεγονός της ανάδειξης τρόπων σκέψης και έκφρασης μοναδικών μέχρι τη στιγμή εκείνη στην ιστορία της ανθρωπότητας. "Θαύμα" όμως είναι κάτι που αδυνατούμε να ερμηνεύσουμε, ένα φαινόμενο του οποίου οι αιτίες θεωρούνται υπερφυσικές, ένα γεγονός πέρα από τα όρια της ανθρώπινης κατανόησης. Η συνεισφορά των Ελλήνων στον ανθρώπινο πολιτισμό είναι όντως μοναδική, είναι όντως θαυμαστή, το να την αντιμετωπίζουμε όμως ως θαύμα, δηλαδή ως κάτι το ανεξήγητο, είναι, αν μη τι άλλο, μια στάση που ακυρώνει την ίδια την ελληνική συμβολή στην ανθρώπινη σκέψη. Γιατί αυτό που κυρίως προσέφεραν οι Έλληνες στον πολιτισμό είναι η αναζήτηση "φυσικών" και όχι "υπερφυσικών", λογικών και όχι αυθαίρετων αιτίων στα φαινόμενα της φύσης και της ιστορίας.

Ήδη στα έργα του Ομήρου, τα πρώτα αυτά μνημεία της ελληνικής γλώσσας και της ελληνικής ποίησης, παρατηρούμε μια σημαντική διαφοροποίηση σε σχέση τόσο με το μυκηναϊκό παρελθόν (όπως μπορούμε να το αποκαταστήσουμε μέσα από τα πορίσματα της αρχαιολογίας) όσο και με τις παραδόσεις των άλλων λαών της Μέσης Ανατολής: γιατί το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό της ομηρικής επικής ποίησης είναι το γεγονός πως, ενώ κινείται μέσα στα πλαίσια της παραδοσιακής θρησκείας, έχει κιόλας την τάση να απομακρύνει το μυστηριώδες και να προβάλει τις λογικές σχέσεις.

"Θαύμα", λοιπόν, αλλά ένα θαύμα δημιουργημένο από ανθρώπους και από ιστορικές συνθήκες· η ελληνική σκέψη μπορεί και πρέπει να αποτελεί το αντικείμενο της κριτικής σκέψης των νεοτέρων, στον ίδιο βαθμό που μπορεί και πρέπει να αποτελεί διαρκή πηγή έμπνευσης.

Η δημιουργία του ιστορικού φαινομένου της πόλεως'. Για όποιον μελετά την ιστορία είναι προφανές πως και οι ιδιαιτερότητες και τα επιτεύγματα του ελληνικού πολιτισμού σε κάθε επίπεδο και σε κάθε τομέα οφείλονται στον θεσμό της πόλεως. Αυτός ο θεσμός επέτρεψε την εμφάνιση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του ελληνικού πολιτισμού. Συνεπώς, παρά το γεγονός πως και ο μυκηναϊκός και ο γεωμετρικός πολιτισμός δημιουργήθηκαν από ελληνικά φύλα, παρά το γεγονός της αναμφισβήτητης συνέχειας ανάμεσα στο μυκηναϊκό και γεωμετρικό παρελθόν και την αρχαϊκή και κλασική ανάπτυξη των επόμενων αιώνων, αυτό που ονομάζουμε "ελληνισμό" δεν αποκτά την πλήρη μορφή του, την πραγματική του ταυτότητα, παρά μετά τη δημιουργία του θεσμού της πόλεως. Δεν εννοούμε φυσικά εδώ με τον όρο πόλις απλώς τη συγκέντρωση πληθυσμού σε έναν οργανωμένο χώρο μεγαλύτερο σχετικά από εκείνον ενός χωριού, ενός συνοικισμού ή ενός οχυρωμένου φρουρίου μέσα στο οποίο εγκαθίσταται μια κεντρική διοίκηση. Άλλωστε πόλεις, με την έννοια που και σήμερα χρησιμοποιούμε τη λέξη, ακόμα και πρωτεύουσες, υπήρχαν σε όλες τις χώρες της Ανατολής, ειδικά μάλιστα στις μεγάλες αυτοκρατορίες, αλλά και σε έθνη χωρίς ισχυρή κεντρική εξουσία, όπως οι Φοίνικες. Όταν όμως μιλούμε για την ελληνική πόλιν εννοούμε τον ειδικό εκείνο κοινωνικό οργανισμό στον οποίο η διακυβέρνηση και η εξουσία ασκείται με βάση νόμους όχι μόνον γραπτούς αλλά, κυρίως, κοινά αποδεκτούς, νόμους που θεωρούνται μεν ιεροί, αλλά αποτελούν ανθρώπινο έργο και, προκειμένου να επιβληθούν, απαιτείται η συναίνεση του συνόλου των πολιτών. Εννοούμε τον κοινωνικό οργανισμό στον οποίο οι άνθρωποι που ασκούν την εξουσία δεν οφείλουν τη δύναμή τους στην καταγωγή τους ή τη σχέση τους με τη θρησκεία, αλλά στην ιδιότητά τους ως μέλη της συγκεκριμένης κοινωνίας, στην ιδιότητά τους ως πολίτες. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι κοινά σε όλες τις μορφές πολιτεύματος που αναπτύχθηκαν στις ελληνικές πόλεις και στις διαφορετικές φάσεις της ιστορίας τους. Από τα αριστοκρατικά ή ολιγαρχικά πολιτεύματα (της Σπάρτης ή της Θήβας, λ.χ.), ως τις τυραννικές επαναστάσεις του 6ου αιώνα ή ως τις πιο ακραίες μορφές δημοκρατίας που γνώρισε κάποιες στιγμές η Αθήνα, κοινό χαρακτηριστικό είναι πάντα το γεγονός πως οι νόμοι δεν θεωρούνται ως θεϊκό δημιούργημα αλλά ως ανθρώπινο επίτευγμα που, για να έχει ισχύ, απαιτείται η μεγαλύτερη δυνατή συναίνεση όλων όσων έχουν πολιτικά δικαιώματα. Αυτό που διαφοροποιεί, σε τελευταία ανάλυση, τα ολιγαρχικά από τα δημοκρατικότερα πολιτεύματα είναι το εύρος της ισονομίας που παραχωρεί το καθένα, δηλαδή ο μικρότερος ή μεγαλύτερος αριθμός ανθρώπων στον οποίο παραχωρούνται πολιτικά δικαιώματα.

Πώς όμως φτάσαμε στη δημιουργία της πόλεως; Η εξέλιξη ήταν αργή και η αρ-

χή της ανάγεται στην εποχή του χαλκού. Όπως και σε όλα τα σημαντικά ιστορικά φαινόμενα, έτσι και στην περίπτωση αυτή είναι εξαιρετικά δύσκολο να διακρίνουμε με καθαρότητα τα πρώτα αίτια από τα διαδοχικά αποτελέσματα και τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα σε διαφορετικά στοιχεία που συνέβαλαν στο να πάρουν τα πράγματα τη συγκεκριμένη εξέλιξη. Αυτό που έδωσε πάντως μια ιδιαίτερη ώθηση στη διαμόρφωση του φαινομένου ήταν η ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας, διότι είχε ως συνέπεια τη δημιουργία πλούτου που δεν ήταν πλέον εξαρτημένος από τη γαιοκτησία και τη γεωργία. Συνέπεια αυτής της ανάπτυξης ήταν η όξυνση των κοινωνικών συγκρούσεων. Ήδη κατά τα γεωμετρικά χρόνια, οι αριστοκράτες είχαν δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για όσα ακολούθησαν με το να συμβάλουν δυναμικά στην αποδυνάμωση της βασιλείας: ο βασιλιάς είχε χάσει το παλαιό κύρος και τη σχεδόν θεϊκή υπόστασή του και το αξίωμα είτε είχε μεταβληθεί σε αιρετό, είτε είχε χάσει κάθε πραγματική εξουσία. Τώρα, οι έμποροι και οι βιοτέχνες, καθώς και ο εργατικός πληθυσμός που συνδεόταν με αυτές τις οικονομικές δραστηριότητες, άρχισαν να ζητούν επίσης πολιτικά δικαιώματα, τα οποία ως τότε συνδέονταν αποκλειστικά με την κατοχή γης, δηλαδή την αριστοκρατία. Οι οξύτατες συγκρούσεις οδήγησαν σε δύο παράλληλα αποτελέσματα: τη δημιουργία νέων πολιτικών συνθηκών και τον αποικισμό. Και στις δύο περιπτώσεις, το χαρακτηριστικό είναι πως οι κοινωνίες ζήτησαν την εξαρχής σύσταση της πολιτείας, του πολιτεύματος. Και στις δύο περιπτώσεις, ένας *αισυμνήτης*, ένας νομοθέτης στον οποίο παρεχωρείτο απόλυτη εξουσία προσωρινά, εκαλείτο να συντάξει ένα "σύνταγμα" και να ορίσει εκ νέου τις κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις, τον τρόπο άσκησης της εξουσίας και τον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης.

Είναι χαρακτηριστικό πως στις χώρες της Μικράς Ασίας και της Μέσης Ανατολής, οι πολιτικές ταραχές σήμαιναν απλώς μια αλλαγή δυναστείας, ενώ οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές δομές παρέμεναν αναλλοίωτες. Στον ελληνικό χώρο, αντιθέτως, οι κρίσεις που σπάρασσαν τις πόλεις κατέληξαν σε βαθύτατες πολιτικοκοινωνικές αλλαγές και είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων κοινωνικών οργανώσεων και πολιτικών θεσμών. Το πέρασμα από τη βασιλεία "μυκηναϊκού τύπου" στους θεσμούς της πόλεως, στη δημιουργία πολιτικής συνείδησης, στη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων από ομάδες που μέχρι τότε δεν συμμετείχαν στην άσκηση εξουσίας, καθώς και τα πολιτικά "πειράματα" που αποτελούν η τυραννία, η ολιγαρχία, η δημοκρατία, είναι τα καινοφανή αποτελέσματα που είχαν οι κρίσεις αυτές στις ελληνικές περιοχές των δύο ακτών του Αιγαίου. Κι ακόμα, χαρακτηριστικό των διαδικασιών αυτών στον ελληνικό χώρο, είναι το γεγονός πως εδώ, για πρώτη φορά, οι πολίτες δεν αρκούνται στη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων ή στην εκδήλωση των διαφωνιών τους, αλλά επεξεργάζονται και θεωρητικά το πρόβλημα της πολιτικής και της ιδανικής άσκησης της εξουσίας. Τα πολιτικά και κοινωνικά προ-

βλήματα δηλαδή, δεν αντιμετώπιζονται απλά ως πρακτικά ζητήματα, αλλά μεταφέρονται στο θεωρητικό επίπεδο, γίνονται αντικείμενο κριτικής και θεωρητικής συζήτησης.

Μπορούμε επομένως να πούμε πως στις αρχές του 7ου αιώνα γεννιέται, ως συνέπεια αυτών των σημαντικών πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών, η σοφία. Οι κατάλογοι των Επτά Σοφών, που όλοι τους έδρασαν εκείνη την εποχή και ήταν εξίσου νομοθέτες (όπως ο Σόλων), φιλόσοφοι (όπως ο Θαλής) ή και τύραννοι (όπως ο Περίανδρος), μας υποδεικνύουν πώς πρέπει να εννοήσουμε τη λέξη σοφία. Πρόκειται για τον στοχασμό που έχει ως αντικείμενο τον κόσμο του ανθρώπου, τα στοιχεία που τον συνθέτουν, τις δυνάμεις που τον διέπουν και διευθύνουν τις εσωτερικές του συγκρούσεις, τις δυνατότητες που έχουν οι άνθρωποι να ελέγξουν αυτές τις δυνάμεις προκειμένου να επιτύχουν την κοινωνική αρμονία. Είναι χαρακτηριστικό πως για τους Σοφούς αυτούς η φύση δεν είναι κάτι ανεξάρτητο από τον άνθρωπο, κάτι ανεξήγητο και ανεξέλεγκτο, μια εκδήλωση της θεϊκής δράσης, αλλά μέρος του ανθρώπινου κόσμου, μέρος του πολιτισμού του ανθρώπου.

Ο πολιτισμός της πόλεως και ο λόγος. Το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό του κοινωνικού συστήματος της ελληνικής πόλεως (ανεξάρτητα από το ιδιαίτερο πολίτευμα εκείνης ή της άλλης πόλης) είναι το γεγονός πως ο λόγος αποκτά εδώ μια εξαιρετική και μοναδική σημασία σε σχέση με οποιοδήποτε άλλο μέσο άσκησης της εξουσίας. Ο λόγος γίνεται το κατ' εξοχήν εργαλείο της πολιτικής, το κλειδί για την απόκτηση εξουσίας, το μέσο για τη διοίκηση και την κυριαρχία. Ο λόγος δεν είναι πια η βασιλική ρήση ή η μυστική δύναμη της φράσης που προφέρεται τελετουργικά σε μια θρησκευτική τελετή. Ο λόγος είναι η αντιπαράθεση διαφορετικών απόψεων που δηλώνονται δημοσίως, μπροστά στο συγκεντρωμένο πλήθος των πολιτών, και που, μέσα από την ανάλυση των επιχειρημάτων, μέσα από την ανοικτή συζήτηση, πρέπει να πείσουν εάν θέλουν να υπερισχύσουν. Οι Έλληνες θα θεοποιήσουν μάλιστα τη δύναμη του λόγου, την Πειθώ. Η πολιτική αυτή του λόγου αποτελεί ριζική τομή σε σχέση με το παρελθόν ή με τους τρόπους άσκησης της εξουσίας στους λαούς της Ανατολής: η δύναμη εξαρτάται πια από το κοινό των πολιτών που λειτουργεί ως "δικαστής" και κρίνει τις διαφορετικές απόψεις, η εξουσία εξαρτάται επομένως από την ανθρώπινη επιλογή, και όχι από το κύρος του θεού και των ανθρώπων που τον εκπροσωπούν επί της γης. Ο πολίτης που μιλά στο συγκεντρωμένο πλήθος όσων κατέχουν πολιτικά δικαιώματα, ο πολιτικός, δεν στηρίζεται πια στη δύναμη του θεϊκού λόγου: όση δύναμη κι αν κατέχει λόγω πλούτου ή αριστοκρατικής καταγωγής, πρέπει με λογικά επιχειρήματα να πείσει τους συμπολίτες του. Ανάμεσα στην πολιτική και στον λόγο υπάρχει, μέσα στα πλαίσια της ελληνικής πόλεως, μια σχέση στενή και αμοιβαία. Η πολιτική τέχνη είναι, στην ουσία, η ικανότητα στον χειρισμό του λόγου. Και ο λόγος αποκτά όλη τη μοναδική πολιτιστική σημασία του μέσα α-

πό την πολιτική. Αν η φιλοσοφία και η επιστήμη γεννιούνται στην ελληνική πόλη του 7ου αιώνα, αυτό συμβαίνει ακριβώς γιατί η λογική σχέση μεταξύ των πραγμάτων, η λογική της επιχειρηματολογίας και της απόδειξης, καλλιεργούνται μέσα από τον πολιτικό λόγο της αγοράς και της εκκλησίας του Δήμου.

Το αλφάβητο και η ανάπτυξη του γραπτού λόγου. Ο προφορικός λόγος, όπως βλέπουμε, μετατράπηκε σε κύριο εργαλείο της πολιτικής ζωής. Αλλά η ανάπτυξη του γραπτού λόγου θα προσφέρει, στο διανοητικό επίπεδο, το μέσον για την ανάπτυξη ενός κοινού πολιτισμού μεταξύ των Ελλήνων και θα επιτρέψει τη διάδοση γνώσεων που παλαιότερα ήταν κτήμα ενός περιορισμένου αριθμού ανθρώπων. Οι Έλληνες δανείζονται από τους Φοίνικες τα σύμβολα του δικού τους συλλαβικού συστήματος γραφής και, επιβάλλοντας μια σειρά από μετατροπές, αναπτύσσουν, για πρώτη φορά στην ιστορία της γραφής, το αλφάβητο. Εκτός από τα ιερογλυφικά και τα ιδεογράμματα, συγγενικά στη λογική τους συστήματα γραφής που στηρίζονται στη ζωγραφική αναπαράσταση των εννοιών και των πραγμάτων, διάφοροι πολιτισμοί, όπως ο μυκηναϊκός, με τη Γραμμική γραφή Β (όπως έχει ονομαστεί από τους αρχαιολόγους), ή ο φοινικικός, είχαν αναπτύξει συλλαβικά συστήματα. Συλλαβικό είναι το σύστημα γραφής στο οποίο απεικονίζονται με γραφικά σύμβολα οι διάφορες συλλαβές που αποτελούν τις λέξεις. Οι Έλληνες τώρα προχωρούν ακόμα περισσότερο και δημιουργούν ένα σύστημα απόλυτα φωνητικό, στο οποίο κάθε φωνήεν και κάθε σύμφωνο συμβολίζονται από ένα ξεχωριστό σύμβολο, ένα γράμμα, και στο οποίο η λέξη, προκειμένου να γραφτεί, αναλύεται στα βασικά φωνητικά της συστατικά. Στο ελληνικό σύστημα γραφής αυτό που αναπαριστάνεται δεν είναι πια η έννοια μέσα από μια εικόνα, αλλά ο ήχος. Πρόκειται για μια μοναδική επανάσταση στην ιστορία του πολιτισμού. Με τον μικρότερο δυνατό αριθμό συμβόλων, οι άνθρωποι μπορούν πια να γράψουν οποιαδήποτε λέξη και με μια ελάχιστη γνώση μπορούν να έχουν πρόσβαση σε κάθε γραπτό κείμενο. Η γραφή δεν είναι πια κτήμα των λίγων, της τάξης των γραφέων, που μπορούν να αφοσιωθούν στην εκμάθηση τόσο περίπλοκων συστημάτων γραφής. Όπως και ο δημόσιος προφορικός λόγος, ο γραπτός λόγος γίνεται κοινό αγαθό των πολιτών.

Η σημασία αυτής της πολιτιστικής επανάστασης δεν περιορίζεται μόνο στο επίπεδο της πολιτικής ζωής. Επηρεάζει βαθύτατα τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι θα σκέφτονται στο εξής, γιατί απαιτεί από αυτούς να περάσουν σε έναν πιο αφηρημένο τρόπο σκέψης: ένα αφηρημένο γραφικό σύμβολο δηλώνει έναν αφηρημένο ήχο. Ούτε το σύμβολο ούτε ο ήχος από μόνα τους έχουν κάποιο στοιχειώδες νόημα. Οι λέξεις διαχωρίζονται στα βασικά ηχητικά τους μέρη, χάνουν την ηχητική ακεραιότητά τους, για να την ξανακερδίσουν μέσα από τους ατελείωτους συνδυασμούς που μπορεί να κάνει ο χειριστής του αλφαβήτου.

Η εφεύρεση του νομίσματος. Το νόμισμα και το πέρασμα στη νομισματική οικονο-

μία είναι η άλλη μεγάλη πολιτιστική επανάσταση που πραγματοποιείται στην Ιωνία του 8ου και 7ου αιώνα και η οποία θα αλλάξει ριζικά όχι μόνον τις οικονομικές σχέσεις, αλλά και τον τρόπο σκέψης των ανθρώπων. Μέχρι τότε (και παντού στον κόσμο της Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής), το εμπόριο και οι οικονομικές συναλλαγές γίνονταν με ανταλλαγή αγαθών. Για να πάρουν σιτάρι, οι άνθρωποι έδιναν, λ.χ., υφάσματα. Η αξία του κάθε πράγματος και του κάθε προϊόντος μετριόταν σε σχέση με άλλα, αντιστοίχως ακριβά, αντικείμενα. Μια πανοπλία κόστιζε τόσα βόδια, ένα ακριβό μάλλινο ύφασμα άξιζε τόσες δούλες. Τα πολύτιμα μέταλλα ήταν, βεβαίως, απόδειξη πλούτου, αλλά επρόκειτο πάντα για κοσμήματα ή διακοσμημένα αντικείμενα από χρυσό, ασήμι ή χαλκό. Τώρα, μια τομή σημειώνεται στις ακτές της Ανατολικής Μεσογείου, που θα αλλάξει για πάντα τις οικονομικές σχέσεις στην ιστορία της ανθρωπότητας[2]. Πρόκειται ακριβώς για την εφεύρεση του νομίσματος. Οι πόλεις της Ιωνίας κόβουν τον χρυσό σε νομίσματα, σε στρογγυλά κέρματα συγκεκριμένου βάρους, τα οποία σφραγίζουν με το έμβλημά τους, ως απόδειξη της γνησιότητας του μετάλλου και του βάρους του, άρα της αξίας του. Η τιμή των προϊόντων θα μετριέται στο εξής με βάση την αξία τους σε χρυσό. Τα προϊόντα δεν θα πωλούνται πλέον με ανταλλαγή, αλλά με αναφορά στην αξία ενός άλλου, τρίτου, πράγματος, που καμία πρακτική αξία δεν έχει ως αντικείμενο στην καθημερινή ζωή, δηλαδή του χρυσού νομίσματος.

Η διαδικασία αυτή θα δώσει τεράστια ώθηση στην οικονομία και το εμπόριο της Μεσογείου, και χάρη σ' αυτήν μια νέα τάξη ανθρώπων, οι έμποροι και οι βιοτέχνες, θα έρθει στην εξουσία. Μέχρι τότε, με το ανταλλακτικό εμπόριο, οι άνθρωποι πουλούσαν αγαθά για να μπορέσουν να αγοράσουν άλλα, που δεν τα είχαν. Με την ύπαρξη του νομίσματος, η διαδικασία αυτή ανατρέπεται: οι έμποροι αγοράζουν για να μπορέσουν να πουλήσουν, δηλαδή αγοράζουν φτηνά, για να μπορέσουν να πουλήσουν ακριβά. Το νόμισμα παράγει κέρδος γι' αυτόν που το κατέχει ανεξάρτητα από την ίδια την αξία των προϊόντων που διακινούνται. Κι έτσι, οι έμποροι και οι βιοτέχνες γίνονται η σημαντικότερη οικονομική τάξη, η τάξη που κατέχει και παράγει τον πλούτο, μέσα στις ελληνικές κοινωνίες. Η άνοδός τους αυτή σηματοδοτεί με τη σειρά της τις πολιτικές εξελίξεις, αφού η νέα ισχυρή τάξη θα διεκδικήσει από τα παλιά αριστοκρατικά γένη την πολιτική ισχύ.

Αλλά η δημιουργία του νομίσματος σημαδεύει επίσης και τον τρόπο σκέψης των ανθρώπων. Ακριβώς όπως και το αλφάβητο, το νόμισμα προϋποθέτει κατ' αρχήν και επιβάλλει στη συνέχεια έναν αναγωγικό τρόπο σκέψης, όπου ένα πράγμα, προκειμένου να μετρηθεί η αξία του, παραπέμπεται στην αξία ενός ορισμένου εκ των προτέρων και σταθερού μέτρου, του χρυσού στη συγκεκριμένη περίπτωση.

Β. ΟΙ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ

Β1. Οι Ίωνες ή φυσικοί φιλόσοφοι του 6ου αιώνα: το πρόβλημα της αρχής και της δημιουργίας του κόσμου

Οι πρώτοι Μιλήσιοι: Θαλής, Αναξίμανδρος, Αναξιμένης. Ο Θαλής ήταν ο πρώτος στοχαστής που ερεύνησε το ζήτημα των αιτίων της δημιουργίας του κόσμου. Συνεχιστές του ήταν ο Αναξίμανδρος και ο Αναξιμένης. Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο το γεγονός ότι οι πρώτοι φιλόσοφοι είναι Ίωνες και ότι η δεύτερη γενιά δρα ανάμεσα στην Ιωνία και την Κάτω Ιταλία. Οι άποικοι, οι πιο δραστήριοι και εφευρετικοί από τους Έλληνες, αυτοί που εκ των πραγμάτων έπρεπε να δημιουργήσουν νέες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες από την αρχή προκειμένου να επιβιώσουν, αποδείχθηκαν και πιο έτοιμοι διανοητικά να αμφισβητήσουν τους παραδοσιακούς μυθικούς τρόπους σκέψης. Άλλωστε, αυτοί ήρθαν σε μεγαλύτερη επαφή με τους λαούς της Ανατολής και γνώρισαν τις επιστημονικές και μαθηματικές γνώσεις τους.

Τόσο ο Θαλής όσο και οι επόμενοι μεγάλοι πρωτοπόροι παραμένουν συνδεδεμένοι με αρχαιότερες αντιλήψεις, με εκείνο δηλαδή το είδος σκέψης που ονομάζουμε "μυθικό", αντιδιαστέλλοντάς το έτσι προς τον ορθό λόγο. Όμως η τομή είναι σαφής και οριστική. Δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά της σκέψης των Μιλησίων φιλοσόφων που μας επιτρέπουν να μιλούμε για οριστική ρήξη με την παραδοσιακή σοφία του παρελθόντος: η ανακάλυψη της φύσης και η άσκηση ορθολογικής κριτικής. Σ' αυτά πρέπει να συμπεριλάβουμε και την ανάπτυξη της πολιτικής σκέψης, που χαρακτηρίζει έντονα την ελληνική φιλοσοφία, από τις αρχές της ως την κορύφωσή της με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη.

Η ανακάλυψη της φύσης. Με τους Ίωνες φιλοσόφους, για πρώτη φορά οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον κόσμο ως ένα σύστημα οργανωμένο σύμφωνα με εσωτερικούς δικούς του και γενικούς νόμους και όχι δημιουργημένο τυχαία και αυθαίρετα από κάποιες "υπερφυσικές" δυνάμεις. Συνεπώς, με την έκφραση *ανακάλυψη* της φύσης εννοούμε πως οι φιλόσοφοι αυτοί συλλαμβάνουν για πρώτη φορά τη διάκριση ανάμεσα σε "φυσικό" και "υπερφυσικό" και αναγνωρίζουν πως τα φυσικά φαινόμενα (ανάμεσα σε αυτά και η δημιουργία του κόσμου, καθώς και η δημιουργία του ανθρώπου) έχουν φυσικά αίτια, τα οποία ο άνθρωπος είναι σε θέση να ανακαλύψει και να κατανοήσει.

Ας δούμε ένα παράδειγμα. Σύμφωνα με τη μυθική σκέψη πολλών αρχαίων λαών η Γη επιπλέει στο νερό, και κατά τον Όμηρο υπεύθυνος για τους σεισμούς είναι ο θεός της θάλασσας, ο Ποσειδώνας. Σύμφωνα τώρα με τις θεωρίες του Θαλή, το νερό αποτελεί την αρχή της δημιουργίας, το στοιχείο από το οποίο δημιουργήθηκαν όλα τα άλλα, ενώ η Γη στηρίζεται πάνω στον Ωκεανό. Η κίνηση του νερού ερμηνεύει επο-

μένως το φαινόμενο των σεισμών. Ο Θαλής δεν έχει απομακρυνθεί από τα παραδοσιακά σχήματα του μύθου και το νερό θεωρείται ακόμα υπεύθυνο για τους σεισμούς της Γης· το νερό παρουσιάζεται όμως ως φυσική δύναμη, όχι ως θεϊκή ενέργεια. Το "υπερφυσικό" στοιχείο απορρίπτεται και οι ιδιοτροπίες του Ποσειδώνα δεν αποτελούν αποδεκτή ερμηνεία των φυσικών φαινομένων.

Η ανάπτυξη της κριτικής. Η φιλοσοφία γεννιέται τη στιγμή που κάποιοι άνθρωποι αρχίζουν να αντιμετωπίζουν κριτικά έναν τρόπο σκέψης καθολικά αποδεκτό μέχρι τότε. Αλλά μπορεί να υπάρξει και να εξελιχθεί μόνον στον βαθμό που οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν κριτικά τους νέους τρόπους σκέψης που τους προτείνονται. Η εξέλιξη της φιλοσοφίας είναι απόλυτα συνδεδεμένη και εξαρτημένη από το γεγονός πως οι Έλληνες φιλόσοφοι γνώριζαν και ασκούσαν κριτική στις απόψεις των άλλων στοχαστών. Ο "ανταγωνισμός" αυτός ανάμεσα στους φιλοσόφους και στις θεωρίες τους, ο οποίος ταιριάζει άλλωστε απόλυτα και με το αγωνιστικό πνεύμα που χαρακτηρίζει κάθε πλευρά της ελληνικής κοινωνικής ζωής, καλλιέργησε τελικά την κριτική σκέψη, την επιχειρηματολογία, την παρατηρητικότητα, στοιχεία χωρίς τα οποία δεν υπάρχει ούτε φιλοσοφία ούτε επιστήμη.

Η πολιτική σκέψη. Η σκέψη γύρω από τα θέματα της πολιτικής θεωρίας, του ιδανικού πολιτεύματος και της ιδανικής οργάνωσης των κοινωνιών απασχόλησαν έντονα τους Ίωνες φιλοσόφους. Άλλωστε, και ο Θαλής και πολλοί από την επόμενη γενιά των προσωκρατικών (ο Ηράκλειτος, ο Πυθαγόρας, ο Εμπεδοκλής, ο Αναξαγόρας) είχαν και αξιόλογη πολιτική δράση. Δύο πάντως είναι τα χαρακτηριστικά της πολιτικής σκέψης των προσωκρατικών φιλοσόφων· αφενός, το γεγονός πως, είτε σε ό,τι αφορά τους νόμους της φύσης είτε σε ό,τι αφορά τους νόμους των ανθρώπινων κοινωνιών, δεν αποδέχονται πλέον πως η γενεσιουργός αιτία είναι οι θεοί· αφετέρου, το γεγονός πως δημοσιεύουν τα κείμενά τους (είτε πρόκειται για νόμους είτε για φιλοσοφικούς στοχασμούς), αποδεχόμενοι την ελεύθερη διακίνηση των ιδεών, τη συζήτηση και την κριτική. Τα δύο αυτά χαρακτηριστικά είναι πολύ σημαντικά για να κατανοήσουμε τις μεταγενέστερες πολιτικές θεωρίες του 5ου αιώνα.

Οι θεωρίες του Αναξίμανδρου και του Αναξιμένη. Λίγα ξέρουμε τελικά για τον Θαλή, παρά την τεράστια εκτίμηση που είχαν γι' αυτόν οι μεταγενέστεροι. Ο Αναξίμανδρος (610- 546) ήταν πάντως ο πρώτος στοχαστής που δημοσίευσε μια επιστημονική - φιλοσοφική πραγματεία (χαμένη σήμερα) και μάλιστα σε πεζό λόγο. Στη θέση του νερού, που για τον Θαλή αποτελούσε την αρχή του κόσμου, ο Αναξίμανδρος τοποθετεί το ἄπειρον, από το οποίο όλα δημιουργούνται και στο οποίο όλα επιστρέφουν. Η πρόοδος είναι μεγάλη για την εξέλιξη της αφηρημένης σκέψης, αφού στη θέση ενός καθαρά υλικού, συγκεκριμένου στοιχείου, ο Αναξίμανδρος τοποθετεί μια έννοια σχεδόν μαθηματική. Πολύ σημαντική επίσης είναι η θεωρία του για την θέση της Γης στο σύμπαν. Για τον Αναξίμανδρο, η Γη είναι τοποθετημένη στο κέ-

ντρο του σύμπαντος και δεν έχει ανάγκη κανενός στηρίγματος, διότι απέχει εξίσου από όλα τα σημεία της ουράνιας περιφέρειας. Με τη θεωρία αυτή ο Αναξίμανδρος διαφοροποιείται οριστικά τόσο από τις μυθικές κοσμογονίες όσο και από τις αστρονομικές θεωρίες των Βαβυλωνίων (στις οποίες η ελληνική επιστημονική σκέψη χρωστάει πάρα πολλά). Για τον Αναξίμανδρο, το σύμπαν είναι ένας γεωμετρικός χώρος: η οργάνωσή του μπορεί να κατανοηθεί με βάση τη γεωμετρία.
Ο τρίτος των Μιλήσιων φιλοσόφων, ο Αναξιμένης, πέθανε ανάμεσα στο 528 και το 525, δεν γνωρίζουμε όμως τη χρονολογία της γέννησής του. Ο Αναξιμένης πρότεινε ως αρχή του σύμπαντος όχι το νερό ή το άπειρο, αλλά τον αέρα. «Όπως η ψυχή, που είναι αέρας, συγκρατεί το σώμα, έτσι και ο αέρας συνέχει το σύμπαν». Δυστυχώς, πολύ λίγα πράγματα διέσωσε η αρχαία παράδοση από την ενδιαφέρουσα θεωρία του Αναξιμένη.

Β2. Η περίπτωση του Πυθαγόρα και του Ξενοφάνη

Πολύ λίγα γνωρίζουμε για τη διδασκαλία του **Πυθαγόρα** του Σάμιου, ο οποίος εγκαταστάθηκε στα 530 π.Χ. στην Κάτω Ιταλία, στον Κρότωνα, όπου ίδρυσε την περίφημη σχολή του, και πέθανε στο Μεταπόντιο. Βέβαιο είναι πως ασχολήθηκε με τα μαθηματικά. Η ανακάλυψη του Πυθαγόρα ότι οι ήχοι προσδιορίζονται πάντα αριθμητικά και ότι, συνεπώς, η μουσική είναι συνάρτηση μαθηματικών σχέσεων, πρέπει να δημιούργησε τεράστια εντύπωση. Η ανακάλυψη αυτή τον οδήγησε στην άποψη ότι ο *αριθμός* είναι η αρχή που διαμορφώνει το σύμπαν, είναι το σταθερό στοιχείο που συνέχει την πολυμορφία και την πολυπλοκότητα των υλικών φαινομένων. Το πρόβλημα όμως με τις θεωρίες του Πυθαγόρα, για τις οποίες τόσο λίγα γνωρίζουμε, είναι πως τα διδάγματά του μετατράπηκαν γρήγορα σε δόγματα από μια σχολή που λειτούργησε σαν θρησκευτική αίρεση. Οι Πυθαγόρειοι πίστευαν στη μετεμψύχωση, ήταν χορτοφάγοι, δεν συμμετείχαν σε θυσίες (την κεντρική θρησκευτική πράξη της αρχαίας θρησκείας) θεωρώντας τις φόνους, ακολουθούσαν ιδιόρρυθμους κανόνες καθημερινής και κοινωνικής ζωής. Συνέπεια όλων αυτών ήταν πως γύρω από τον Πυθαγόρα πλέχτηκαν διάφοροι ανυπόστατοι μύθοι που δυστυχώς γοητεύουν σήμερα αφελείς και αρχαιόπληκτους ανθρώπους.

Ο **Ξενοφάνης** ο Κολοφώνιος, μια ξεχωριστή μορφή στην ιστορία της αρχαϊκής φιλοσοφίας, γεννήθηκε γύρω στα 565 και πέθανε γύρω στα 470 π.Χ. Κύριος φιλοσοφικός στόχος του ήταν η καταπολέμηση των παραδοσιακών αντιλήψεων για τους θεούς. Ο Ξενοφάνης ισχυρίστηκε πως οι θεοί του μύθου και των επών, με τα ανθρώπινα πάθη και την ανθρώπινη μορφή, είναι κατασκευάσματα των ανθρώπων, που φτιάχνουν τους θεούς κατ' εἰκόναν καὶ καθ' ὁμοίωσίν τους. Και τα ζώα, έλεγε, αν είχαν θεούς θα τους έφτιαχναν ζωόμορφους. Στη θέση αυτών των θεών, ο Ξενοφά-

νης προτείνει ένα ανώτατο ον, ακίνητο, που με τη δύναμη του πνεύματός του κινεί τον κόσμο.

Ο Πλάτων, ο Πυθαγόρας και ο Σόλων. Νωπογραφία του 16ου αι. από μοναστήρι της Ρουμανίας.

Β3. Η δεύτερη γενιά (Ηράκλειτος και Παρμενίδης, Εμπεδοκλής και Αναξαγόρας): το πρόβλημα της αλλαγής και το πρόβλημα της γνώσης

Για τους φιλοσόφους της Ιωνίας, ήταν δεδομένο πως η αλλαγή αποτελεί μέρος της πραγματικότητας και πως ο εξωτερικός κόσμος, τον οποίο αντιλαμβανόμαστε εμπειρικά με τις αισθήσεις μας, είναι αληθινός. Σιγά-σιγά όμως, οι βεβαιότητες αυτές τέθηκαν υπό κρίση και διατυπώθηκαν έτσι κάποια ερωτήματα κεντρικά στη φιλοσοφία μέχρι σήμερα.

Πρώτον, το πρόβλημα της γνώσης: μπορούμε να εμπιστευόμαστε τις αισθήσεις μας προκειμένου να κατανοήσουμε τον κόσμο ή πρέπει να στηριχθούμε αποκλειστικά στον νου μας; Η ανάπτυξη των μαθηματικών συνέβαλε στη διατύπωση αυτής

της αμφιβολίας, αφού τα μαθηματικά μας επιτρέπουν να προσεγγίσουμε πραγματικότητες τις οποίες οι αισθήσεις αδυνατούν να συλλάβουν και τις όποιες κατανοούμε διανοητικά. Οι απόπειρες να δοθεί απάντηση στο ερώτημα αυτό οδήγησαν στην ανάπτυξη θεωριών για την ικανότητα του ανθρώπου να *γνωρίσει* (πρόκειται για τις θεωρίες που σήμερα ονομάζουμε επιστημολογία).

Το δεύτερο πρόβλημα που έθεσε η δεύτερη γενιά των Ελλήνων φιλοσόφων ήταν αυτό της αλλαγής. Το σύμπαν, ο υλικός κόσμος, τα ζώα και οι άνθρωποι, ανάγονται σε μια κοινή αρχή. Τι είναι όμως αυτό που επέτρεψε στην αρχή, στην πρώτη ύλη από την οποία τα πάντα δημιουργήθηκαν, να μεταλλαχθεί και να καταλήξει στην ποικιλία που βλέπουμε γύρω μας; Ποιες διαδικασίες και ποιοι φυσικοί νόμοι επιτρέπουν την αλλαγή και την πολυμορφία;

Ηράκλειτος ο Εφέσιος. (Ακμή γύρω στα 500 π.Χ.). Στον Ηράκλειτο, που για την πυκνή φιλοσοφική του γλώσσα επονομάστηκε *σκοτεινός*, απέδιδαν το ρητό «Πάντα ῥεῖ» («τά πάντα ρέουν, αλλάζουν, μεταλλάσσονται»). Ο Ηράκλειτος θεωρούσε ότι «κανείς δεν μπορεί να βουτήξει δύο φορές στο ίδιο ποτάμι», εφόσον το ποτάμι κυλά αδιάκοπα και η συνεχής ροή του το αλλάζει, έστω και ελάχιστα. Η διαρκής αλληλεπίδραση του ενός στοιχείου πάνω στο άλλο, ο συνεχής πόλεμος, η ακατάπαυστη σύγκρουση των πραγμάτων, έχει ως συνέπεια τη διαρκή αλλαγή. Η αλλαγή αυτή όμως δεν είναι ούτε αυθαίρετη ούτε ανεξέλεγκτη. Υπόκειται σε νόμους, που επιτρέπουν τη διατήρηση της ισορροπίας και της αρμονίας. Η ιδέα της συνεχούς αλλαγής την οποία παράγει η αδιάλειπτη σύγκρουση μεταξύ αντιθέτων αποτελεί την τεράστια συνεισφορά του Ηράκλειτου, του πατέρα της διαλεκτικής.

Όσον αφορά το πρόβλημα της γνώσης, ο Ηράκλειτος δεν απέρριπτε ολοκληρωτικά τη μαρτυρία των αισθήσεων, θεωρούσε όμως πως για να προσεγγίσει ο άνθρωπος τη γνώση πρέπει να μην τις εμπιστεύεται εντελώς.

Παρμενίδης ο Ελεάτης. (Γέν. γύρω στα 515 π.Χ.). Αντίθετα, ο Παρμενίδης από την Ελέα της Κάτω Ιταλίας είχε μια θέση πολύ δογματική όσον αφορά τη δυνατότητα του ανθρώπου να κατανοήσει τον κόσμο στηριγμένος στις παραπλανητικές αισθήσεις του. Τη θέση αυτή την ανέπτυξε σε ένα φιλοσοφικό ποίημα, από το οποίο έχει σωθεί κυρίως το προοίμιο. Εκεί, ο Παρμενίδης ισχυρίζεται πως υπάρχουν δυο κόσμοι, ο κόσμος της αλήθειας και ο κόσμος των φαινομένων και της δοξασίας. Ο δεύτερος είναι προϊόν των ανθρώπινων απόψεων, που δεν μπορούν να συλλάβουν πλήρως και να γνωρίσουν το αληθινό ον, την αληθινή ύπαρξη.

Για την αρχή και την πολυμορφία του κόσμου, ο Παρμενίδης πίστευε στην ύπαρξη ενός μοναδικού, αγέννητου και άφθαρτου όντος, που δεν μερίζεται και δεν αλλάζει, αλλά παραμένει ακίνητο και αναλλοίωτο, έξω από τον χρόνο. Και εδώ, ο Παρμενίδης βρέθηκε στους φιλοσοφικούς αντίποδες του Ηράκλειτου. Η φιλοσοφική σκέψη του πάντως άσκησε τεράστια επίδραση και στους Ελεάτες συνεχιστές της σχο-

λής του (τον Ζήνωνα τον Ελεάτη και τον Μέλισσο τον Σάμιο), αλλά και σε άλλους φιλόσοφους, όπως ο Πλάτωνας.

Εμπεδοκλής από τον Ακράγαντα. (Μέσα του 5ου αιώνα). Ενώ ο Παρμενίδης επιμένει δογματικά πως μόνο με τον νου μπορεί ο άνθρωπος να προσεγγίσει τη γνώση, ο Εμπεδοκλής (στοχαστής με πολιτική δράση, που τάχθηκε υπέρ των δημοκρατικών στις κοινωνικές αναταραχές του Ακράγαντα) αποκαθιστά την αξία των αισθήσεων. Οι αισθήσεις, ισχυριζόταν, είναι βέβαια αδύναμα όργανα, αλλά εξίσου αδύναμος είναι και ο νους, άρα ο άνθρωπος πρέπει να μεταχειρίζεται όλα ανεξαιρέτως τα μέσα που διαθέτει για να συλλάβει την αλήθεια. Όσο για την αρχή του σύμπαντος, ο Εμπεδοκλής αρνείται επίσης τη θεωρία του Παρμενίδη για το αναλλοίωτο των πραγμάτων και διδάσκει πως η γη, το νερό, ο αέρας και η φωτιά, τα τέσσερα βασικά στοιχεία, διαρκώς αναμειγνύονται και διαχωρίζονται δημιουργώντας, με τη συνεχή αλλαγή τους, την ποικιλία του σύμπαντος. Η διαρκής αυτή ένωση και διάσπαση προκαλείται από την παρέμβαση δύο μεγάλων αντίθετων δυνάμεων, της *Φιλίας* (Αγάπης) και του *Νείκους* (Εχθρότητας).

Αναξαγόρας ο Κλαζομένιος. (Γέν. γύρω στα 497 - θάν. 428/7). Ο Αναξαγόρας έζησε ένα μεγάλο διάστημα στην Αθήνα. Η παραμονή του όμως εκεί διακόπηκε άδοξα όταν οι Αθηναίοι τον δίκασαν για ασέβεια προς τους θεούς, επειδή ο φιλόσοφος έδινε εντελώς ορθολογικές ερμηνείες στα φυσικά φαινόμενα. Η φιλία του με τον Περικλή έσωσε τότε τον Αναξαγόρα, ο οποίος δραπέτευσε από την Αθήνα και κατέφυγε στη Λάμψακο, όπου πέθανε. Ο Αναξαγόρας πίστευε πως τίποτα δεν γεννιέται και τίποτα δεν χάνεται, πως όλα υπάρχουν από την αρχή και πως η μόνη αλλαγή συνίσταται στη διαρκή ανάμειξη και διάσπαση των στοιχείων που ήδη υπάρχουν. Πρωτότυπη είναι η θεωρία του σύμφωνα με την οποία το κάθε πράγμα περιλαμβάνει, έστω και σε απειροελάχιστη ποσότητα, όλα τα υπόλοιπα στοιχεία. Για παράδειγμα, η τροφή περιλαμβάνει και αίμα και σάρκα και οστά και τρίχες· έτσι γίνεται δυνατόν, με τη λήψη της τροφής, να παράγει ο οργανισμός μας αίμα, σάρκα, οστά και τρίχες. Η σημαντικότερη όμως θεωρία του είναι η θεωρία του Νου. Απορρίπτοντας οριστικά τον υλισμό των Ιώνων φιλοσόφων, δηλαδή τη θεωρία μιας ύλης που διαθέτει τη "θεϊκή" ιδιότητα να δημιουργεί, ο Αναξαγόρας ισχυρίστηκε πως αυτό που οδηγεί στη δημιουργία και τη γένεση των πραγμάτων είναι ο Νους. Ο Νους εξουσιάζει όλα τα όντα, τη Φύση, ακόμα και την ιστορία του ανθρώπου, την κοινωνική οργάνωση και τον πολιτισμό.

Β4. Η ατομική θεωρία: Λεύκιππος και Δημόκριτος

Τη θεωρία των ατόμων τη διατύπωσε πρώτος ο **Λεύκιππος** ο Μιλήσιος και την ανέπτυξε ο **Δημόκριτος** ο Αβδηρίτης, που γεννήθηκε γύρω στα 460 π.Χ. (ήταν συνομήλικος του Σωκράτη). Άτομον είναι η μικρότερη ποσότητα ύλης που δεν μπορεί να υποστεί άλλη διαίρεση, άλλη τομή. Κατά τους ατομικούς, τα άτομα είναι άπειρα και βρίσκονται σε διαρκή κίνηση. Η κίνηση προκαλεί συγκρούσεις και ενώσεις ανάμεσά τους με αποτέλεσμα τη δημιουργία σύνθετων σωμάτων. Τα άτομα παραμένουν αναλλοίωτα, αλλά οι ενώσεις τους έχουν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία των ποιοτήτων που παρατηρούμε στη φύση, δηλαδή των χρωμάτων, των γεύσεων, των θερμοκρασιών κ.τ.λ. Άρα, περισσότερο από τα ίδια τα άτομα, η κίνηση είναι η ανώτατη αρχή, που προκαλεί τη δημιουργία του κόσμου και που σ' αυτήν οφείλεται η πολυμορφία του. Ως προς το θέμα της γνώσης, οι ατομικοί παραμένουν επίσης επιφυλακτικοί απέναντι στη μαρτυρία των αισθήσεων.

Γ. ΟΙ ΣΟΦΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Γ1. Οι συνθήκες ανάπτυξης του σοφιστικού κινήματος. Οι μεγάλες κοινωνικές και ιστορικές αλλαγές του 5ου αιώνα

Στα μέσα του 5ου αιώνα, εμφανίζεται στον χώρο της σκέψης και της φιλοσοφίας μια σημαντική κίνηση, η σοφιστική. Η κίνηση αυτή αποτελεί μια μεγάλη τομή, τόσο όσον αφορά τις κατευθύνσεις που θα πάρει στο εξής ο φιλοσοφικός στοχασμός, όσο και τον τρόπο με τον οποίο οι φιλόσοφοι και οι διανοούμενοι θα παρεμβαίνουν στα πράγματα τις κοινωνίας, τον ρόλο τον οποίο θα παίξουν πλέον στη διαμόρφωση της κοινωνίας. Δυο σημαντικοί παράγοντες καθορίζουν τη σημαντική αυτή εξέλιξη της φιλοσοφικής σκέψης· αφενός, οι κατευθύνσεις που, αργά αλλά σταθερά, είχε ήδη αρχίσει να παίρνει η φιλοσοφία στα προηγούμενα χρόνια· αφετέρου, οι μεγάλες αλλαγές που σημειώνονται στις ελληνικές κοινωνίες μετά τους Περσικούς πολέμους.

Αλλαγές στην παιδεία. Μια από τις μεγάλες κοινωνικές αλλαγές που διαπιστώνουμε στην Ελλάδα του 5ου αιώνα (και μάλιστα, κυρίως στην Αθήνα) είναι η αλλαγή στην κατεύθυνση της εκπαίδευσης. Ενώ μέχρι τότε η παραδοσιακή ελληνική παιδεία περιοριζόταν στη γραμματική, τη μουσική και την ποίηση, η ανάπτυξη της οικονομίας και η εξέλιξη των κοινωνικών θεσμών ανάγκασε την εκπαίδευση να διευρύνει τους ορίζοντές της και να συμπεριλάβει ένα πλήθος άλλων γνώσεων, όπως τα νομικά, τη ρητορική, την πολιτική θεωρία, τη φιλοσοφία. Η ελληνική πόλις γίνεται πλέον ένας περίπλοκος θεσμός και ο πολίτης, προκειμένου μάλιστα να πάρει ενεργή θέση στα πράγματα της πόλης του, πρέπει να κατέχει ένα πλήθος γνώσεων. Το νομικό σύστημα, για παράδειγμα, εξελίσσεται σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο πολίτης πρέπει πλέον να έχει πολύ ειδικότερες γνώσεις για τα θέματα αυτά απ' ότι στο παρελθόν, τόσο προκειμένου να φέρει εις πέρας τις προσωπικές υποθέσεις του όσο και προκειμένου να εκπληρώσει ενδεχομένως τις πολιτικές του υποχρεώσεις ως δικαστής ή ως μέλος των συνελεύσεων που νομοθετούν. Η ρητορική, επίσης, για να φέρουμε άλλο ένα παράδειγμα, εξελίσσεται τόσο πολύ μέσα στη δημοκρατία και γίνεται τόσο απαραίτητη για όποιον θέλει να παρεμβαίνει στην πολιτική, ώστε η φυσική ευγλωττία δεν επαρκεί πλέον σε όποιον θέλει να πάρει τον λόγο στην Εκκλησία του δήμου ή σε όποιον καλείται να αγορεύσει στο δικαστήριο.

Στις ελληνικές πόλεις η εκπαίδευση ήταν πάντα ιδιωτική και όχι δημόσια υπόθεση. Οι γονείς, ανάλογα με τις δυνατότητές τους, έστελναν τους γιους τους σε δα-

σκάλους επί πληρωμή. Έτσι, για να καλυφθούν οι νέες εκπαιδευτικές ανάγκες που δημιούργησε η εξέλιξη και ανάπτυξη της ζωής της ελληνικής πόλης, γεννήθηκε μια νέα τάξη όχι πια απλώς δασκάλων γραφής και ανάγνωσης, αλλά "καθηγητών" ικανών να προσφέρουν τις νέες γνώσεις στους νέους που επιθυμούσαν να έχουν ενεργή συμμετοχή στα πολιτικά πράγματα. Οι σοφιστές ήταν ακριβώς οι διανοούμενοι που μπορούσαν να προσφέρουν αυτού του είδους τις γνώσεις επί πληρωμή.

Η Αθήνα, κέντρο της παιδείας, της φιλοσοφίας και των πολιτικών εξελίξεων. Μετά τους Περσικούς πολέμους, η Αθήνα εξελίσσεται σε πολιτικό και πνευματικό κέντρο του ελληνικού κόσμου. Αυτό βεβαίως οφείλεται κατ' αρχήν στην αίγλη και, κατά συνέπεια, στη δύναμη που απέκτησε η πόλη του Μιλτιάδη και του Θεμιστοκλή πάνω στις άλλες ελληνικές πόλεις με τη νίκη της. Οφείλεται δηλαδή στην τεράστια ανάπτυξη της ναυτικής της δύναμης και των εμπορικών δραστηριοτήτων της, που ακολούθησαν λογικά την ηγεμονική θέση που η Αθήνα κατέκτησε λόγω της αποφασιστικής στάσης της κατά τη διάρκεια της αντιπαράθεσης του ελληνικού κόσμου με τους Πέρσες. Έτσι, η Αθήνα διαδέχθηκε ως πολιτική, οικονομική και, τελικά, πνευματική δύναμη, τις πόλεις της Ιωνίας και των νησιών του Αιγαίου, τις οποίες με τον ένα ή τον άλλο τρόπο κατάφεραν να αποδυναμώσουν οι Πέρσες. Αλλά η νέα της κυρίαρχη θέση οφείλεται επίσης στο γεγονός ότι, μετά τα περσικά, και σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας της νίκης των αθηναϊκών δυνάμεων, η δημοκρατία, ένα πολίτευμα που πρωτοεμφανίστηκε και αναπτύχθηκε στην Αθήνα, έφτασε στο ανώτερο σημείο εξέλιξης αυτήν την εποχή. Οι παράγοντες αυτοί συμβάλλουν, λοιπόν, στην ανάδειξη της ηγεμονικής θέσης της Αθήνας στο πολιτικό και οικονομικό επίπεδο.

Με τη σειρά της, η νέα αυτή άνοδος της Αθήνας της επιτρέπει να μετατραπεί, από πόλη μάλλον ασήμαντη όσον αφορά τη συμμετοχή της στα καλλιτεχνικά και πνευματικά επιτεύγματα του ελληνισμού, σε *Ἑλλάδος παίδευσιν* (όπως την ονομάζει ο Περικλής στον Επιτάφιο που μας παραδίδει ο Θουκυδίδης, Β 41). Η ανάπτυξη του θεάτρου (μιας καθαρά αθηναϊκής μορφής τέχνης), η ανάπτυξη της γλυπτικής και της ζωγραφικής (που πήραν τεράστια ώθηση και από τα έργα της Ακρόπολης), αλλά και η ίδια η δημοκρατία, με την ανάπτυξη της ρητορικής που επέφερε, έκαναν την Αθήνα της εποχής του Περικλή το σημαντικότερο πολιτιστικό κέντρο του ελληνικού κόσμου. Ενώ μέχρι τότε η φιλοσοφία αναπτυσσόταν κυρίως στις πόλεις της Ιωνίας ή της Μεγάλης Ελλάδας, τώρα οι σημαντικότεροι διανοούμενοι της εποχής έρχονται να εγκατασταθούν στην Αθήνα ή είναι οι ίδιοι Αθηναίοι πολίτες.

Στην Αθήνα άλλωστε, περισσότερο απ' ότι σε οποιαδήποτε άλλη πόλη του ελληνικού χώρου, συναντούμε τις προϋποθέσεις που θα ευνοήσουν την ανάπτυξη του σοφιστικού κινήματος. Κι αυτό, γιατί ακριβώς λόγω των πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων στην πόλη αυτή, εδώ γίνεται πιεστική η ανάγκη για αναπροσαρμογή της παιδείας και για διδασκαλία σαν αυτή που μπορούν να προσφέρουν οι σοφιστές.

Γ2. Οι εξελίξεις στον φιλοσοφικό στοχασμό. Τα νέα ερωτήματα και οι νέες κατευθύνσεις

Είδαμε πως τα πρώτα ζητήματα που έθεσε η ελληνική φιλοσοφία είναι κοσμογονικά, αφορούν δηλαδή τη δημιουργία του κόσμου και την αρχή, το αρχικό, πρώτο, στοιχείο από το οποίο δημιουργήθηκαν όλα τα άλλα. Ακόμα και τα ζητήματα πολιτικής και δικαιοσύνης, που σαφώς απασχολούν τους πρώτους Ίωνες φιλοσόφους, έχουν μια πολύ πιο γενική και αφηρημένη κατεύθυνση. Ήδη όμως από τα τέλη του 6ου αιώνα, φιλόσοφοι όπως ο Ηράκλειτος και ο Παρμενίδης, ο Εμπεδοκλής και ο Αναξαγόρας, παρ' όλο που οι θέσεις τους είναι συχνά εντελώς αντίθετες, ασχολούνται με νέα ερωτήματα και, κυρίως, με το θέμα της γνώσης και με το θέμα της αλλαγής. Οι σοφιστές έρχονται συνεπώς, στα μέσα του 5ου αιώνα, να προεκτείνουν τον προβληματισμό πάνω σ' αυτά τα θέματα και να δώσουν μια τελείως νέα τροπή στον τρόπο προσέγγισής τους. Το πρόβλημα του εάν και κατά πόσον ο κόσμος δημιουργήθηκε μέσα από μια αέναη αλλαγή και μεταμόρφωση των αρχικών του στοιχείων μετατρέπεται σε αναζήτηση των αλλαγών και των διαφορών στην αντίληψη περί δικαίου, αρετής και καλού που έχουν οι άνθρωποι σε κάθε κοινωνία. Κατά τον ίδιο τρόπο, οι σοφιστές δεν ρωτούν πλέον εάν ο άνθρωπος είναι σε θέση να γνωρίσει πραγματικά τον κόσμο που τον περιβάλλει και την αλήθεια, αλλά εάν έχει κάποιο νόημα η ίδια η γνώση της αλήθειας.

Παρ' όλο που οι φιλόσοφοι τους οποίους εντάσσουμε στο σοφιστικό ρεύμα δεν είχαν πάντα ταυτόσημες απόψεις ή εντελώς κοινά ενδιαφέροντα, χαρακτηριστικό της σκέψης τους είναι ο έντονος σκεπτικισμός και το γεγονός ότι απέναντι στις απόλυτες αλήθειες που δίδασκε η παραδοσιακή σκέψη ή στην αναζήτηση απόλυτων αληθειών από τους φιλοσόφους της προηγούμενης γενιάς, αυτοί προτείνουν τον απόλυτο σχετικισμό και, συχνά, την απόλυτη άρνηση. Απέναντι στη Φύση και τους νόμους της, που προσπαθούν να ανακαλύψουν και να κατανοήσουν οι φυσικοί φιλόσοφοι της Ιωνίας και οι διάδοχοί τους, οι σοφιστές τοποθετούν τον νόμο, ένα ανθρώπινο κατασκεύασμα που δεν είναι ούτε απόλυτο ούτε αιώνιο, αλλά σχετικό και εξαρτώμενο από τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες.

Γ3. Οι μεγάλοι σοφιστές, οι ιδέες τους και η επίδρασή τους στην κοινωνία και τη σκέψη της εποχής τους

Μια μεγάλη αδικία βαραίνει το σοφιστικό κίνημα και την εικόνα που έχουμε σήμερα γι' αυτό. Πρόκειται για το γεγονός ότι τα έργα των μεγάλων σοφιστών χάθηκαν, με εξαίρεση ελάχιστα αποσπάσματά τους και, συνεπώς, τα πράγματα που γνωρίζουμε για τη διδασκαλία και τις απόψεις τους τα πληροφορούμαστε, σχεδόν εξ ολοκλήρου, από έναν μεγάλο εχθρό τους, τον Πλάτωνα. Έστω όμως από τα λίγα αποσπάσματα, όπως και στην περίπτωση των προηγούμενων φιλοσόφων, και από τις περι-

γραφές και αναλύσεις του Πλάτωνα σχηματίζουμε μια ιδέα για τις διδασκαλίες τους. Η ιδέα αυτή άλλωστε ενισχύεται και από το γεγονός ότι οι σοφιστικές αντιλήψεις είχαν πολύ μεγάλη διάδοση και απήχηση, τόσο στους συγχρόνους τους, με συνέπεια να διαπιστώνουμε την επίδρασή τους και σε κείμενα άλλων διανοούμενων της εποχής (όπως ο Ευριπίδης ή ο Θουκυδίδης), όσο και στους μεταγενέστερους διανοητές.

Πρωταγόρας (480 - 411). Καταγόμενος από τα Άβδηρα, τη μικρή πόλη στα παράλια της Θράκης όπου είχε γεννηθεί και ο Δημόκριτος, ο Πρωταγόρας έζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του ταξιδεύοντας. Πέρασε μεγάλα διαστήματα στην Αθήνα και συνδέθηκε στενά με τον Περικλή (αποτέλεσμα της σχέσης τους ήταν το γεγονός ότι ανετέθη στον σοφιστή η κατάρτιση του συντάγματος της αθηναϊκής αποκίας των Θουρίων, που ιδρύθηκε το 444). Την εποχή του ολιγαρχικού πραξικοπήματος του 411, οι σοφιστές έγιναν στόχος των συντηρητικών, που τους θεωρούσαν απειλή για την παραδοσιακή τάξη, με συνέπεια ο Πρωταγόρας να κατηγορηθεί για ασέβεια. Τα βιβλία του κάηκαν δημοσίως και ο ίδιος αναγκάστηκε να δραπετεύσει από την Αθήνα για να γλυτώσει τη ζωή του. Πέθανε μάλλον λίγο αργότερα.

Ο Πρωταγόρας είχε γράψει ένα βιβλίο *Περὶ θεῶν* (χαμένο σήμερα), ένα σωζόμενο απόσπασμα από το οποίο μας διαφωτίζει αρκετά για τις απόψεις του όχι μόνο πάνω στο θέμα των θεών αλλά και πάνω στο θέμα της γνώσης:

«Περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὔθ' ὡς εἰσὶν οὔθ' ὡς οὐκ εἰσὶν οὔθ' ὁποῖοί τινες ἰδέαν· πολλὰ γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι, ἥ τ' ἀδηλότης καὶ βραχὺς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου».

[Για τους θεούς, δεν μπορώ να ξέρω ούτε αν υπάρχουν ούτε αν δεν υπάρχουν ούτε ποια είναι η μορφή τους. Γιατί πολλά πράγματα εμποδίζουν τη γνώση: το γεγονός ότι πολλά πράγματα είναι άδηλα και δεν φαίνονται και η συντομία της ανθρώπινης ζωής].

Προφανώς, ο Πρωταγόρας δεν ήταν άθεος, αλλά θεωρούσε πως ούτε οι αισθήσεις επιτρέπουν στον άνθρωπο να γνωρίσει τα άδηλα (αυτά που δεν προσεγγίζουν δηλαδή οι αισθήσεις) ούτε ο νους (αφού η συντομία της ανθρώπινης ζωής δεν προσφέρει στον άνθρωπο τον αναγκαίο χρόνο για να εμβαθύνει σε τέτοια θέματα). Έτσι, ο Πρωταγόρας κατέληγε σε έναν σχετικισμό: η γνώση του ανθρώπου για τα πράγματα είναι σχετική, εξαρτάται δηλαδή από τα μέσα του και τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες της ζωής του. Από αυτό προκύπτει και η περίφημη πρότασή του, από το επίσης χαμένο σήμερα βιβλίο του *Ἀλήθεια ἢ καταβάλλοντες λόγοι* (Ή Αλήθεια ή οι λόγοι που νικούν τα άλλα επιχειρήματα):

«Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν.»

[Για όλα τα πράγματα μέτρο είναι ο άνθρωπος, γι' αυτά που υπάρχουν ότι υπάρχουν, και γι' αυτά που δεν υπάρχουν ότι δεν υπάρχουν].

Η πρόταση αυτή δηλώνει πως καμία ουσία απόλυτη και αναλλοίωτη δεν υπάρχει, όπως ισχυρίζονταν φιλόσοφοι σαν τον Παρμενίδη. Και δεν ισχύει, επίσης, καμία διάκριση μεταξύ της πραγματικότητας που αντιλαμβάνονται οι αισθήσεις και κάποιας άλλης αλήθειας, στην οποία ο άνθρωπος έχει πρόσβαση μόνον με τον νου. Η πραγματικότητα και η αλήθεια είναι μόνο αυτές που αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος. Αυτό όμως σημαίνει τελικά πως καμία αλήθεια και καμία αρχή δεν υπάρχει από μόνη της· ο άνθρωπος ορίζει το μέτρο των πραγμάτων, άρα ο άνθρωπος ορίζει την αλήθεια. Και μόνον αυτή η φράση του Πρωταγόρα αρκεί επομένως για να καταλάβουμε γιατί ο Σωκράτης και ο Πλάτωνας, που αναζητούσαν με πάθος μιαν απόλυτη αλήθεια, η οποία ορίζεται ανεξάρτητα από τον άνθρωπο και την οποία ο άνθρωπος οφείλει να αναζητήσει, αντιτάχθηκαν με τόσο πάθος στις σοφιστικές διδασκαλίες.

Όπως θα δούμε μελετώντας τον μύθο του Πρωταγόρα για τη δημιουργία του ανθρώπου και της ανθρώπινης κοινωνίας, ο μεγάλος αυτός σοφιστής ενδιαφερόταν επίσης για την ιστορία του πολιτισμού και για θέματα που σήμερα θα ονομάζαμε κοινωνιολογικά. Και φυσικά, ως επαγγελματίας σοφιστής, ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για θέματα ρητορικής. Ένα άλλο έργο του έφερε τον τίτλο *Ἀντιλογίαι*. Σ' αυτό υποστήριζε πως για κάθε θέμα υπάρχουν πάντα δύο αντιτιθέμενες απόψεις τις οποίες μπορεί, ανάλογα με τη θέση του, να υποστηρίξει κανείς. Πρόκειται για τους περίφημους δισσούς (δηλαδή διπλούς) λόγους, που τόσο επηρέασαν όχι μόνον τους ρήτορες, αλλά και τους τραγικούς ποιητές. Δείγματα τέτοιων *δισσῶν λόγων* διαβάζουμε στον Θουκυδίδη αλλά, κυρίως, στον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη.

Πρόδικος. Καταγόταν από την πόλη Ιουλίδα της Κέας. Γεννήθηκε μέσα στη δεκαετία του 470 και ζούσε ακόμα την εποχή της δίκης του Σωκράτη. Βασικό ενδιαφέρον του Πρόδικου πρέπει να ήταν, όπως φαίνεται, η γλωσσολογία. Η προσπάθειά του εστιαζόταν κυρίως στη διάκριση των εννοιών μεταξύ συνωνύμων λέξεων. Η ενασχόληση αυτή δεν πρέπει να ήταν στενά φιλολογική. Στόχος του Πρόδικου δεν ήταν απλώς η ακρίβεια στη διατύπωση, μέσα από την αναζήτηση των λεπτών διαφορών των συνωνύμων, αλλά η φιλοσοφική διάκριση των εννοιών.

Ακόμα, ο Πρόδικος πρέπει να διατύπωσε μια πολύ ενδιαφέρουσα θεωρία για τη γένεση της θρησκείας, σύμφωνα με την οποία οι θεοί είναι δημιουργήματα του ανθρώπου και εξελίσσονται όσο εξελίσσεται και ο ανθρώπινος πολιτισμός.

Ιππίας. Καταγόταν από την Ήλιδα της Πελοποννήσου. Ο Ιππίας πρέπει να ήταν πολύ πιο κοντά στον τύπο του σοφιστή που κατακρίνει ο Πλάτωνας για την υποτιθέμενη παντογνωσία του. Πράγματι, ο Ιππίας ασχολήθηκε με πολλούς τομείς της επιστήμης και της φιλοσοφίας: την αριθμητική και τη γεωμετρία, την αστρονομία, τη μουσική, τη ρητορική, τη γραμματική. Είναι πολύ πιθανόν πως ο Ιππίας ήταν ο πρώτος σοφιστής που κατηγορηματικά κατήγγειλε τις κοινωνικές διακρίσεις μεταξύ των ανθρώπων ως συνέπεια των νόμων και όχι της φύσης, για την οποία όλοι οι άνθρωποι είναι όμοιοι, συγγενείς και συμπολίτες.

Γοργίας. Καταγόταν από τους Λεοντίνους της Σικελίας. Γεννήθηκε μέσα στη δεκαετία του 490 και έζησε και μετά τον θάνατο του Σωκράτη. Στην Αθήνα ήρθε το 427, επικεφαλής μιας πρεσβείας της πατρίδας του και η ευγλωττία του άφησε κατάπληκτο το αθηναϊκό κοινό. Ο Γοργίας ασχολήθηκε λιγότερο με τα καθαρά φιλοσοφικά ζητήματα και περισσότερο με την τέχνη της ρητορικής, η οποία ασφαλώς του χρωστάει πολλά. Έγραψε πάντως και ένα βιβλίο *Περὶ τοῦ μὴ ὄντος* (Για τη μη ύπαρξη), στο οποίο φαίνεται ότι υποστήριζε την εξής παράδοξη θέση: πρώτον, ότι τίποτα δεν υπάρχει· δεύτερον, ότι ακόμα και αν υπήρχε κάποια πραγματικότητα, ο άνθρωπος δεν θα ήταν σε θέση να τη γνωρίσει· και τρίτον, ότι ακόμα κι αν κάποιος μπορούσε να τη γνωρίσει, δεν θα ήταν σε θέση να μεταδώσει αυτή τη γνώση στους άλλους ανθρώπους. Η απόλυτη αυτή άρνηση αφορά επομένως όλες τις φιλοσοφικές απόπειρες προσέγγισης της αλήθειας. Ο Γοργίας μοιάζει εδώ να αρνείται και την ύπαρξη της πραγματικότητας, και την οποιαδήποτε ικανότητα του ανθρώπου να γνωρίσει την πραγματικότητα, και τη δυνατότητα της γλώσσας να αποτελέσει επαρκές επικοινωνιακό εργαλείο. Είναι πολύ δύσκολο να πιστέψουμε πως ο Γοργίας υποστήριξε στα σοβαρά αυτές τις απόψεις, που θα σήμαιναν σε τελευταία ανάλυση πως ο δικός του ρόλος ως δασκάλου της ρητορικής και της σοφιστικής ήταν απολύτως άχρηστος. Το πιθανότερο είναι πως ο Γοργίας δοκίμασε εδώ να οδηγήσει τις φιλοσοφικές απόψεις των οπαδών του Παρμενίδη στις ακραίες τους συνέπειες. Κι ακόμα, πως παρουσίασε εδώ μια παιγνιώδη φιλοσοφική κατασκευή, για να επιδείξει τη δική του ικανότητα να αποδεικνύει φιλοσοφικά τις πιο "παράλογες" θέσεις.

Ανάλογες φιλοσοφικές-ρητορικές κατασκευές είναι και τα δυο μικρά κείμενά του που μας σώθηκαν, το *Ἑλένης ἐγκώμιον* και η *Παλαμήδους ἀπολογία*, στα οποία αναλαμβάνει να ανασκευάσει τις κατηγορίες που αποδόθηκαν τόσο στην Ελένη όσο και στον Παλαμήδη. Ο στόχος είναι και πάλι ο ίδιος: να αποδειχθούν οι δυνατότητες της ρητορικής, δηλαδή η δύναμη του εξασκημένου ρήτορα να υπερασπίζει ακόμα και τις "χαμένες" υποθέσεις.

Η κύρια ενασχόληση του Γοργία ήταν πάντως η ρητορική, την οποία βοήθησε να συστηματοποιηθεί και να εξελιχθεί σε πραγματική επιστήμη. Δεν ξέρουμε εάν όντως πίστευε πως καμία αλήθεια και καμία πραγματικότητα δεν υπάρχει, πάντως θεωρούσε πως σκοπός της ρητορικής είναι να αναδείξει το πιθανόν, το εύλογο, και να το παρουσιάσει ως πραγματικό και αληθινό, αποκλείοντας με λογικά και πειστικά επιχειρήματα τις άλλες εκδοχές. Έτσι, υπογράμμισε την σημασία του *καιροῦ*, της κατάλληλης δηλαδή στιγμής, στην οποία προβάλλεται ένα επιχείρημα προκειμένου να πείσει. Αλλά πολύ περισσότερο καλλιέργησε τα ρητορικά σχήματα, κάνοντας τον πεζό λόγο εξίσου επιτηδευμένο και καλλιεργημένο με τον ποιητικό. Συντακτικές αντιστοιχίες, παρηχήσεις, μουσικότητα των λέξεων και των φράσεων, ανάδειξη των λεκτικών αντιθέσεων, ακόμα και ομοιοκαταληξίες, όλα αυτά τα γοργίεια σχήματα

της ρητορικής καλλιεργήθηκαν συστηματικά και επηρέασαν τελικά όχι μόνον τη ρητορική, αλλά και τη λογοτεχνία και την ποίηση.

Αντιφώντας. Η ταυτότητα του Αντιφώντα αποτελεί ένα, προς το παρόν, άλυτο πρόβλημα. Το όνομα ήταν πολύ συνηθισμένο στην Αθήνα, με αποτέλεσμα να μην μπορούμε, καθώς μας λείπουν συγκεκριμένες και αξιόπιστες πληροφορίες, να διακρίνουμε τον σοφιστή Αντιφώντα από άλλους συνώνυμούς του. Πάντως, το σίγουρο είναι πως ο Αντιφώντας ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για ζητήματα κοινωνιολογικά, ιστορίας του δικαίου και ιστορίας των πολιτισμών. Η αντίθεση φύσης - νόμου βρισκόταν στο επίκεντρο των φιλοσοφικών προβληματισμών του. Δεν γνωρίζουμε εάν ο Ιππίας ήταν ο πρώτος που ανέδειξε αυτήν την αντίθεση, ο Αντιφώντας πάντως ήταν αυτός που την κατήγγειλε, παίρνοντας θέση κατά του νόμου και των ανθρώπινων συμβάσεων, στις οποίες οφείλονται όλες οι διακρίσεις μεταξύ των ανθρώπων. Οπαδός του φυσικού δικαίου, ο Αντιφώντας δεν δίστασε να διακηρύξει πως όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι: καταρχήν, μέσα στα πλαίσια της πόλεως, αριστοκράτες ή μη, πολίτες ή ξένοι, ελεύθεροι ή δούλοι· αλλά και μέσα στα ευρύτερα πλαίσια της ανθρωπότητας, Έλληνες και βάρβαροι δεν διαφέρουν παρά μόνον στον βαθμό που ο νόμος, οι κοινωνικές διακρίσεις και οι πολιτιστικές προκαταλήψεις επιβάλλουν τις ανισότητες.

Κριτίας. (460-403 π.Χ.). Γόνος παλιάς αριστοκρατικής οικογένειας της Αθήνας, θείος του Πλάτωνα και αρχηγός των Τριάκοντα Τυράννων, σκοτώθηκε το 403 σε μάχη κατά των δημοκρατικών του Θρασύβουλου. Εξαιρετικά προικισμένος άνθρωπος, ο Κριτίας ήταν από τους σημαντικούς ποιητές της Αθήνας (δυστυχώς οι τραγωδίες του έχουν χαθεί) και από τους πιο αξιόλογους διανοητές. Ασφαλώς δεν ήταν σοφιστής με την τρέχουσα έννοια της εποχής, αφού δεν δίδασκε ούτε πληρωνόταν για τέτοιου είδους υπηρεσίες. Φανατικός ολιγαρχικός όμως, ο Κριτίας εκμεταλλεύτηκε με τον πιο αδίστακτο τρόπο τις σοφιστικές θεωρίες για την αντίθεση νόμου - φύσης. Αντιστρέφοντας πλήρως το κήρυγμα ισότητας του Αντιφώντα, χρησιμοποίησε τα πιο ακραία σοφιστικά διδάγματα για να θεμελιώσει την άποψη πως ο νόμος δεν υπάρχει παρά για να προστατεύει τους αδύνατους και πως η φύση, που ταυτίζεται με το δίκαιο του ισχυρού, μας δείχνει και τον δρόμο που θα πρέπει να ακολουθήσουμε στην οργάνωση των ανθρώπινων κοινωνιών. Δίκαιο είναι το συμφέρον του ισχυρού και ο ισχυρός θα πρέπει να επιβάλλει στην ανθρώπινη κοινωνία τους νόμους της φύσης. Άλλωστε, κατά τον Κριτία, ακόμα και οι θεοί είναι κατασκεύασμα του ισχυρού, που τους χρησιμοποιεί για να ελέγχει τους ανθρώπους. Ακόμα κι αν οι θεωρίες του Κριτία είχαν κάποιο ενδιαφέρον ως ακραία κατάληξη της σοφιστικής, το βέβαιο είναι πως η δράση του και τα εγκλήματα που διέπραξε κατά την περίοδο της τυραννίας, δεν αφήνουν κανένα περιθώριο δικαιολόγησης για τον άνθρωπο που αμαύρωσε κατ' αυτόν τον τρόπο το όνομα μιας τόσο σημαντικής πνευματικής κίνησης.

Γ4. Οι συνέπειες του σοφιστικού κινήματος στην ελληνική κοινωνία και σκέψη

Το μεγάλο πέρασμα του ελληνικού πολιτισμού από τη μυθική σκέψη στον λόγο γίνεται ασφαλώς με τους πρώτους φιλοσόφους. Η σημασία αυτών των στοχαστών είναι αποφασιστική, η επίδρασή τους όμως στις ελληνικές κοινωνίες και στον τρόπο σκέψης των πολλών ήταν ελάχιστη, σε ορισμένες μάλιστα πόλεις, κάπως πιο καθυστερημένες και περιθωριακές ως προς την παρακολούθηση των πνευματικών επιτευγμάτων της εποχής, ήταν ανύπαρκτη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της κατάστασης είναι η ίδια η Αθήνα, που για αρκετές δεκαετίες, σχεδόν μέχρι τους Περσικούς πολέμους, είχε μείνει ουσιαστικά ανεπηρέαστη από τις πολιτιστικές αυτές εξελίξεις. Αντίθετα, το σοφιστικό κίνημα είχε εντονότατη επίδραση στις κοινωνίες του δεύτερου μισού του 5ου αιώνα και οι απόηχοί του έφτασαν ακόμα και στις μερίδες εκείνες του πληθυσμού που ελάχιστη σχέση είχαν με τη φιλοσοφία. Η εξήγηση του φαινομένου αυτού βρίσκεται στο γεγονός ότι οι σοφιστές δεν ήταν απλώς φιλόσοφοι αλλά και δάσκαλοι, με μαθητές όχι μόνον εκείνους που επιθυμούσαν να ασχοληθούν ειδικά με τη φιλοσοφία. Οι σοφιστές παρουσιάζονταν ως ικανοί να διδάξουν όλα όσα μπορούσαν να είναι αναγκαία σε κάποιον που ήθελε να γίνει ολοκληρωμένος πολίτης, συνεπώς μαθητές τους ήταν όσοι ήθελαν να λάβουν μια καλή εκπαίδευση και να ξεχωρίσουν τόσο στα πολιτικά πράγματα της πόλης τους όσο και στις ιδιωτικές τους υποθέσεις. Οι σοφιστές δεν δίδασκαν μόνον φιλοσοφία, αλλά και ρητορική, πολιτική θεωρία, νομικά, μαθηματικά και άλλες επιστήμες. Και οι νεωτεριστικές απόψεις τους δεν αφορούσαν μόνον τα καθαρά φιλοσοφικά ζητήματα, αλλά επεκτείνονταν και στον τρόπο με τον οποίο προσέγγιζαν οποιαδήποτε επιστήμη και οποιοδήποτε ζήτημα. Είναι λοιπόν λογικό οι άνθρωποι που υπερασπίζονταν κάποιες παραδοσιακές αξίες να ταράζονται από την αυξανόμενη επίδραση των σοφιστών στη διαμόρφωση των νέων αντιλήψεων που διαδίδονταν έτσι στις ελληνικές κοινωνίες. Ειδικά στην Αθήνα, όπου η κορύφωση της σοφιστικής πνευματικής κίνησης συνέπεσε με τον Πελοποννησιακό πόλεμο, οι πιο συντηρητικοί θεώρησαν τους σοφιστές υπεύθυνους για τη γενικότερη κρίση στην οποία βρέθηκε την εποχή εκείνη τόσο η δημοκρατία ως πολίτευμα όσο και η Αθήνα ως ηγεμονική πόλη μέσα στον ελληνικό χώρο. Η αμφισβήτηση και η υπονόμευση των παραδοσιακών απόψεων για τη θρησκεία, την παιδεία, την ποίηση, την πολιτική και το δίκαιο, που έφεραν και διέδωσαν οι σοφιστές, θεωρήθηκαν ως οι κύριοι υπεύθυνοι της ήττας των Αθηνών τόσο στο πεδίο του πολέμου όσο και στο κοινωνικό επίπεδο.

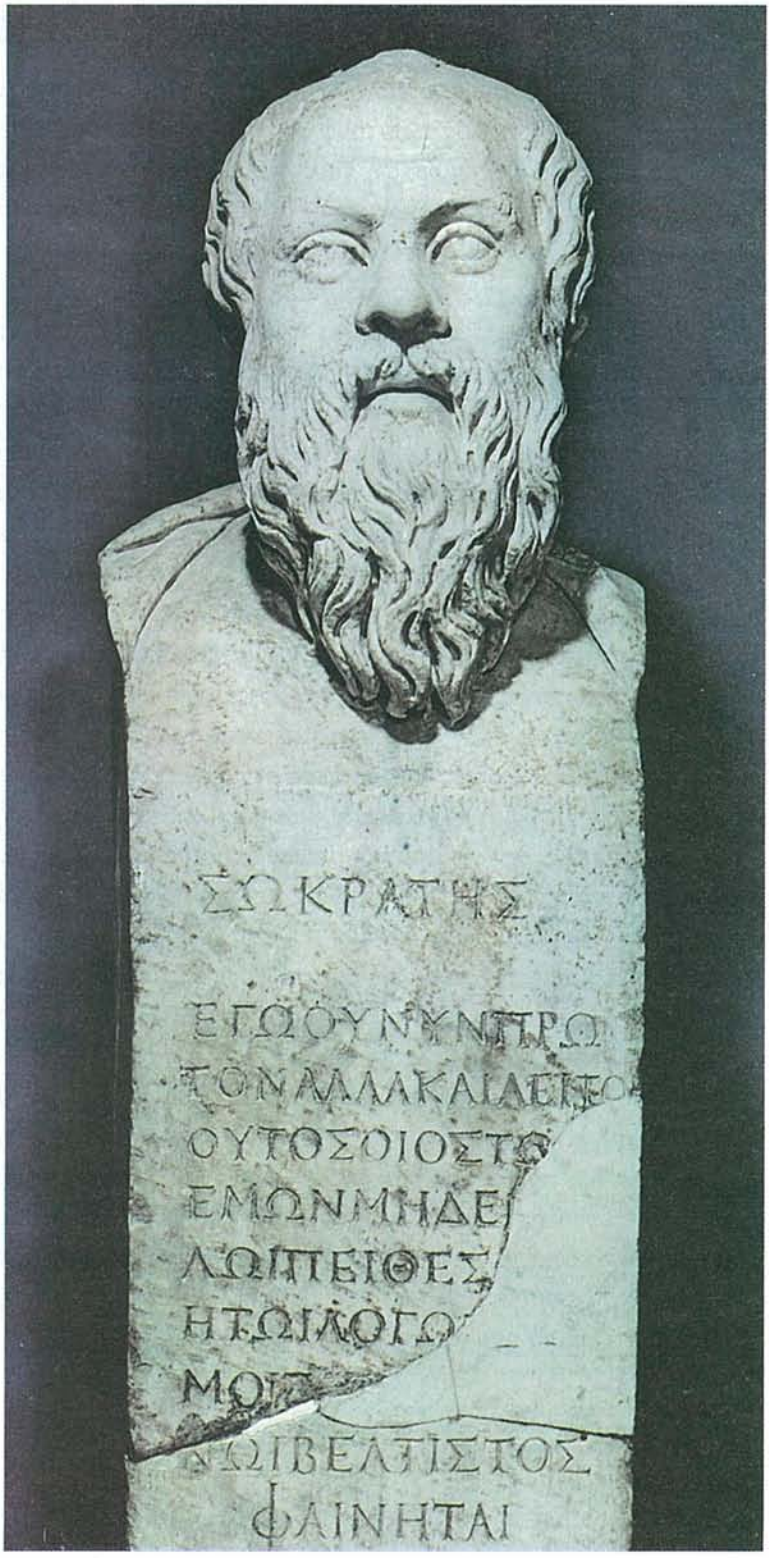

Προτομή του Σωκράτη. Ρωμαϊκό αντίγραφο έργου του 4ου αι. π.Χ. (Μουσείο Βατικανού).

Δ. Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ

Δ1. Σωκράτης Σωφρονίσκου Ἀλωπεκῆθεν: ο βίος του.

Ο Σωκράτης, γιός του λιθοξόου και ανδριαντοποιού Σωφρονίσκου και της μαίας Φαιναρέτης, από τον δήμο Αλωπεκής, γεννήθηκε το 470/469 π.Χ. Στα νιάτα του ακολούθησε για κάποιο διάστημα το επάγγελμα του πατέρα του, ο Παυσανίας ο Περιηγητής (I, 22, 8) ισχυρίζεται μάλιστα πως στην είσοδο της Ακρόπολης των Αθηνών υπήρχε ένα άγαλμα των τριών Χαρίτων φτιαγμένο από τον Σωκράτη. Ελάχιστα άλλα πράγματα γνωρίζουμε για τα παιδικά και νεανικά του χρόνια και για την παιδεία και την ανατροφή που έλαβε, η οποία δεν πρέπει να ήταν διαφορετική από αυτή των παιδιών της μεσαίας τάξης των βιοτεχνών της Αθήνας: ανάγνωση και γραφή, εκμάθηση των ομηρικών επών, μουσική, γυμναστική. Στον πλατωνικό διάλογο *Φαίδων*, που διαδραματίζεται μέσα στη φυλακή, την ώρα που ο Σωκράτης συζητά για τελευταία φορά με τους φίλους και μαθητές του λίγο πριν πιει το κώνειο, ο καταδικασμένος φιλόσοφος περιγράφει πώς, νέος ήδη, άρχισε να παρακολουθεί τη διείσδυση των διάφορων φιλοσοφικών θεωριών στην Αθήνα: ο νεαρός Σωκράτης άρχισε να ασχολείται με τη φυσική φιλοσοφία και, κυρίως, με τη θεωρία του Αναξαγόρα για τον Νου. Από άλλες μαρτυρίες μας έρχεται η είδηση πως ο Σωκράτης είχε σχετιστεί με τον μαθητή του Αναξαγόρα, τον Αρχέλαο. Κατά τον Πλάτωνα, πρέπει να είχε συναντήσει, πολύ νέος, τον γηραιό τότε Παρμενίδη.

Καθώς ο ίδιος ο Σωκράτης δεν έγραψε ποτέ τίποτα, ό,τι μαθαίνουμε είτε για τη ζωή του είτε για τις φιλοσοφικές θεωρίες του, το πληροφορούμαστε από τα κείμενα των μαθητών του, του Πλάτωνα κυρίως, αλλά και του Ξενοφώντα. Ο Σωκράτης αποτελεί κύριο πρόσωπο όλων των διαλόγων του Πλάτωνα, εκτός των *Νόμων*. Κάποιοι διάλογοι μάλιστα, ο *Εὐθύφρων*, ο *Κρίτων* και ο *Φαίδων*, έργα που τοποθετούνται πριν από τη δίκη το πρώτο και μετά την καταδίκη τα άλλα δύο, ιδιαίτερα δε η *Ἀπολογία* (έργο που υποτίθεται ότι αναπαράγει όσο το δυνατόν πιο πιστά όσα πράγματι είπε ο Σωκράτης κατά την απολογία του) μας προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες για τη ζωή του φιλόσοφου. *Ἀπολογία* έγραψε και ο Ξενοφώντας[3], ο οποίος μας προσφέρει επίσης ειδήσεις για τη ζωή και τις απόψεις του Σωκράτη στα έργα του *Ἀπομνημονεύματα*, *Συμπόσιον* και *Οἰκονομικός*. Μια άλλη πηγή, σαφώς αναξιόπιστη όσον αφορά τις ιδέες και τα ενδιαφέροντα που παρουσιάζεται τάχα να είχε ο Σωκράτης, αλλά πολύ γλαφυρή για την κωμική παρουσίαση του ίδιου του ανθρώ-

που, είναι ο Αριστοφάνης. Στην κωμωδία του *Νεφέλαι* (423) ο κωμικός ποιητής βγάζει τον Σωκράτη στη σκηνή να διευθύνει μια φιλοσοφική σχολή, ένα *Φροντιστήριον*: σκαρφαλωμένος σε ένα πανέρι που κρέμεται από την ταράτσα της σχολής, ο φιλόσοφος παρατηρεί τον ήλιο, ενώ από κάτω οι μαθητές του μελετούν πόσο πηδάει ο ψύλλος και από πού βγάζουν ήχους τα έντομα! Η εικόνα αυτή είναι απολύτως λανθασμένη, αφού ο Σωκράτης ουδέποτε ζήτησε να προσελκύσει μαθητές επ' αμοιβή και ουδέποτε ασχολήθηκε με τα φυσικά φαινόμενα. Ο Αριστοφάνης, προσωπικός φίλος του Σωκράτη, έφτιαξε εδώ μια χαριτωμένη καρικατούρα των διανοούμενων της εποχής του και των ενασχολήσεών τους, έτσι τουλάχιστον όπως τις αντιλαμβανόταν ο απλός Αθηναίος. Εάν πιστέψουμε όμως την *Απολογία* του Πλάτωνα, φαίνεται πως η αθώα παρωδία του μεγάλου κωμικού έβλαψε τελικά τον Σωκράτη, αφού βοήθησε στην ταύτισή του με το κίνημα των σοφιστών, των οποίων εκείνος στην πραγματικότητα ήταν αντίπαλος.

Για την ιδιωτική ζωή του Σωκράτη, ξέρουμε πως παντρεύτηκε την Ξανθίππη (μια ταλαιπωρημένη γυναίκα, την οποία οι μεταγενέστεροι συγγραφείς ανακήρυξαν σε πρότυπο της μέγαιρας που βασανίζει τον άντρα της) και πως έκανε τρεις γιους.

Γνωρίζουμε αρκετά πράγματα για τη δημόσια ζωή του Σωκράτη. Πήρε μέρος ως οπλίτης στις μάχες της Ποτίδαιας (431), του Δήλιου (424) και της Αμφίπολης (422). Αυτές ήταν άλλωστε και οι μοναδικές φορές που ο φιλόσοφος ταξίδεψε έξω από τα σύνορα της Αττικής, όπως λέει ο ίδιος στον πλατωνικό διάλογο *Κρίτων* (52b).

Γνωρίζουμε επίσης πως ο Σωκράτης έλαβε ορισμένα πολιτικά αξιώματα και μάλιστα σε πολύ κρίσιμες στιγμές της αθηναϊκής ιστορίας. Το 406, μετά την καταστροφή του αθηναϊκού στόλου στη ναυμαχία των Αργινουσών, ο Σωκράτης προήδρευε, ως μέλος του σώματος των πρυτάνεων, στη συνέλευση του εξοργισμένου δήμου που ήθελε να καταδικάσει σε θάνατο τους στρατηγούς της ναυμαχίας, οι οποίοι, λόγω σφοδρής θαλασσοταραχής, δεν είχαν καταφέρει να περισυλλέξουν τα πτώματα των νεκρών και τους ναυαγούς. Ως πρύτανης (σύμφωνα μάλιστα με κάποιες μαρτυρίες, ήταν *επιστάτης*, δηλαδή πρόεδρος, των πρυτάνεων) πολέμησε την πρόταση της θανατικής καταδίκης, την οποία θεώρησε άδικη και παράνομη. Η στάση του αυτή δεν ήταν ούτε εύκολη ούτε χωρίς κινδύνους σε μια εποχή φανατισμού και ηττοπάθειας, κατά την οποία ο λαός της Αθήνας έψαχνε απελπισμένα για αποδιοπομπαίους τράγους.

Με το ίδιο σθένος με το οποίο αντιτάχτηκε σε μια απόφαση της δημοκρατίας, ο Σωκράτης αντιστάθηκε και στην αυθαιρεσία των Τριάκοντα τυράννων λίγα χρόνια αργότερα. Καθώς οι Τριάκοντα προσπαθούσαν εκ συστήματος να αναγκάσουν όσους περισσότερους Αθηναίους μπορούσαν να γίνουν συνένοχοι στη βία και τα εγκλήματά τους, διέταξαν τον Σωκράτη, μαζί με άλλους τέσσερις πολίτες, να πραγματοποιήσει

Ο Σωκράτης. Νωπογραφία από την Έφεσο (1ος αι. π.Χ.).

τη σύλληψη κάποιου πολίτη, του Λέοντα του Σαλαμίνιου, προκειμένου αυτός να εκτελεστεί. Ο Σωκράτης αρνήθηκε κατηγορηματικά να συμμετάσχει στην επιχείρηση. Κατά τον Ξενοφώντα, ο παλιός του μαθητής Κριτίας, ένας από τους Τριάκοντα, είχε προτείνει κάποια μέτρα προκειμένου να σωπάσει ο δάσκαλος που δεν εννούσε να κλείσει το στόμα του μπροστά στους δυνατούς. Αυτό όμως που δεν κατάφεραν οι τύραννοι το πέτυχε τελικά, δυστυχώς, η αποκατεστημένη, μετριοπαθής δημοκρατία, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Αν αυτά τα γεγονότα του βίου του γνωρίζουμε μόνο, ξέρουμε αρκετά για τον τρόπο ζωής αυτού του παράξενου και προκλητικού ανθρώπου, που, χωρίς να γράψει ποτέ του μιαν αράδα από τις σκέψεις του, σημάδεψε ανεξίτηλα τη σκέψη και τη φιλοσοφία της ανθρωπότητας. Ξέρουμε πως ο Σωκράτης ήταν άσχημος και πως, με την πλακουτσή μύτη του, τα γουρλωτά μάτια του, τα παχιά χείλη του και το πλατύ του πρόσωπο, έμοιαζε, όπως λέει ο Αλκιβιάδης, με τον αρχηγό των Σατύρων (αυτών των μυθικών φίλων του Διόνυσου, με τα τραγίσια πόδια, την ουρά και τα κέρατα), τον Σιληνό. Αλλά και τα λόγια του ανθρώπου αυτού, που πιο παράδοξος και αλλόκοτος δεν υπήρξε, έμοιαζαν επίσης σαν λόγια Σιληνού από κάποιο σατυρικό δράμα. Κι όμως, καταλήγει ο Αλκιβιάδης, «αν διεισδύσεις σ' αυτά, τότε θα καταλάβεις πως μόνο αυτά έχουν νόημα, πως είναι λόγια θεϊκά» (*Συμπόσιο*, 221d-e).

Ότι τα λόγια του Σωκράτη είχαν κάτι το θεϊκό, δεν το αναγνώρισε μόνο ο Αλκιβιάδης, ούτε μόνο οι νεαροί και φιλόδοξοι νέοι της Αθήνας που άφηναν τους δασκάλους τους κι έτρεχαν πίσω του, το αναγνώρισε και ο Απόλλων των Δελφών. Ο Χαιρεφών, φίλος του Σωκράτη, πήγε στο μαντείο των Δελφών και ζήτησε από τον θεό να του υποδείξει τον σοφότερο άνθρωπο. Και ο Απόλλωνας απάντησε ότι ο Σωκράτης είναι *ἁπάντων σοφώτατος*[1]. Σοφότατος, ο άνθρωπος που διακήρυττε προκλητικά «ἓν οἶδα, ὅτι οὐδὲν οἶδα»;

Δ2. Οι φιλοσοφικές ιδέες του Σωκράτη. Διαλεκτική, μαιευτική, ειρωνεία. Η αναζήτηση των ορισμών, η επαγωγική μέθοδος και η ηθική

Ἓν οἶδα, ὅτι οὐδὲν οἶδα.

«Εγώ όταν άκουσα τον χρησμό, έκανα αυτές τις σκέψεις: τι λέει άραγε ο θεός και τι εννοεί; εγώ ξέρω ότι σοφός δεν είμαι, ούτε πολύ ούτε λίγο, [...] ο θεός όμως δεν είναι δυνατόν να ψεύδεται. Πολύ καιρό απορούσα, κι ύστερα αποφάσισα να το ψάξω το πράγμα αυτό ως εξής: πλησίασα κάποιον από αυτούς που θεωρούνται σοφοί, πιστεύοντας πως έτσι θα ελέγξω το μαντείο και θα απαντήσω στον χρησμό πως αυτός είναι σοφότερος από εμένα, ενώ εσύ είπες εμένα για πιο σοφό. Ενώ λοιπόν τον εξέταζα με τις ερωτήσεις μου αυτόν (δεν θα πω το όνομά του, πάντως ήταν ένας από τους πολιτικούς), μου φάνηκε έξαφνα, ω άνδρες Αθηναίοι, από τη συζήτησή μας, πως ο άνθρωπος αυτός φαινόταν σοφός στον κόσμο, και κυρίως στον ίδιο τον εαυτό του, αλλά σοφός δεν ήταν. Κι ύστερα, προσπάθησα να του δείξω ότι, παρ' όλο που νόμιζε τον εαυτό του σοφό, σοφός δεν ήταν. Κι από αυτό, φυσικά, και τούτος με μίσησε και πολλοί άλλοι απ' όσους ήταν τότε μπροστά. Κι εγώ, καθώς έφευγα, έλεγα μέσα μου: "από αυτόν τον άνθρωπο, είμαι βέβαια σοφότερος. Γιατί κανείς από τους δυο μας δεν ξέρει τίποτα καλό και σωστό, αυτός όμως νομίζει πως ξέρει κάτι χωρίς να ξέρει τίποτα, ενώ εγώ δεν γνωρίζω τίποτα, αλλά τουλάχιστον δεν νομίζω πως ξέρω κάτι". [...] Έπειτα πήγα σε κάποιον άλλο από αυτούς που θεωρούνται σοφοί, έφυγα όμως με την ίδια εντύπωση και απόκτησα το μίσος και αυτού και άλλων πολλών.» (*Απολογία*, 20-21).

Το απόσπασμα αυτό από την πλατωνική *Απολογία* μας επιτρέπει να κατανοήσουμε και τα αντιφατικά αισθήματα που ενέπνευσε ο Σωκράτης στους συγχρόνους του (με αποτέλεσμα τη θανατική καταδίκη του) και τη φιλοσοφική στάση του. Βεβαίως ένας άνθρωπος που βάζει σκοπό της ζωής του να αποδείξει την άγνοια όσων σπουδαίων περνιούνται για σοφοί θα κινήσει το μίσος των θιγόμενων και των οπαδών τους. Ένας τέτοιος άνθρωπος είναι απειλή. Αλλά τι να πει κανείς γι' αυτόν που η

ειρωνεία του έχει στόχο ακόμα και τον χρησμό του Απόλλωνα, γι' αυτόν που, ισχυριζόμενος πως δεν αξίζει τον τίτλο του σοφότατου, αμφισβητεί τη θεϊκή εκτίμηση και προσπαθεί να την "ελέγξει"; Δεν είναι αυτός ο άνθρωπος άθεος, όπως ισχυρίστηκαν οι κατήγοροί του;

Η σωκρατική αμφισβήτηση. Ο Σωκράτης δεν ήταν άθεος, ήταν όμως είρωνας και έκανε την ειρωνεία όπλο της σκέψης, όπλο της αναζήτησης και της φιλοσοφικής έρευνας. Ίσως στην αμφισβήτηση να έμοιαζε πράγματι με τους σοφιστές. Κι αυτοί αρνούνταν να δεχτούν ως δεδομένες τις παραδεδεγμένες αλήθειες. Αλλά η αμφισβήτησή τους κατέληγε στην άρνηση: αφού δεν μπορεί κανείς να ανακαλύψει την αλήθεια, αλήθεια δεν υπάρχει, κι αν υπάρχει, καμιά σημασία δεν έχει, διότι δεν μας επηρεάζει. Απέναντι στην αμφισβήτηση αυτή, που γρήγορα καταλήγει τραγική αλλά και τερατώδης, ο Σωκράτης αντιπαραθέτει μια θετική αμφισβήτηση: αμφισβητώντας τις παραδοσιακές ιδέες και τις παραδοσιακές αρχές, αναζητά τη βαθύτερη αλήθεια των πραγμάτων. Πολύ περισσότερο, αναζητά την πρώτη αλήθεια, την αναλλοίωτη, που δεν επηρεάζεται από τις συνθήκες, που δεν εξαρτάται από τον άνθρωπο.

Διαλεκτική και μαιευτική. Τα όπλα του ήταν η διαλεκτική και η μαιευτική. Όπως περιγράφει και ο ίδιος στο απόσπασμα της *Απολογίας* που παραθέσαμε, ο Σωκράτης είχε ως μέσο για τον έλεγχο και την εξαγωγή συμπερασμάτων τη διαλεκτική, που κατ' αρχήν σημαίνει διάλογος. Δεν πρόκειται βέβαια για οποιαδήποτε συζήτηση. Η σωκρατική διαλεκτική είναι η σταδιακή, βήμα - βήμα, αναίρεση των θέσεων του συνομιλητή και, στη συνέχεια, η επίσης σταδιακή προσπάθεια να εξαχθεί ένα νέο συμπέρασμα, μια νέα προσέγγιση της αλήθειας. Στους πλατωνικούς διαλόγους, ο συνομιλητής του Σωκράτη εκθέτει κατ' αρχήν μίαν άποψη για το θέμα που πρόκειται να συζητηθεί, την οποία ο ίδιος θεωρεί ολοκληρωμένη και θεμελιωμένη. Με ερωτήσεις που φαντάζουν σχεδόν απλοϊκές, ο Σωκράτης εξαναγκάζει τον συνομιλητή του να φτάσει στην ακραία συνέπεια των θέσεων που υποστήριξε και εκεί αποδεικνύεται η σαθρότητα των λογικών επιχειρημάτων που αυτός χρησιμοποίησε. Από αυτό το σημείο αρχίζει μια νέα συζήτηση, όπου και πάλι καθοδηγώντας με ερωτήματα τον συνομιλητή του ο Σωκράτης τον οδηγεί στη γενική αλήθεια, στην αλήθεια δηλαδή που υπάρχει ανεξαρτήτως των περιστάσεων και των συνθηκών, στην πρώτη αλήθεια των πραγμάτων.

Είναι χαρακτηριστικό πως ο Σωκράτης, στους πλατωνικούς διαλόγους, δεν αποφαίνεται ο ίδιος εκ των προτέρων, δεν παραθέτει ο ίδιος εξαρχής κάποια θεωρία ή άποψη. Αντίθετα, όλη η διανοητική προσπάθεια της συζήτησης στρέφεται στο να εξαχθεί η σωκρατική άποψη από τον αντίπαλο. Πρόκειται για αυτό που ο ίδιος ο Σωκράτης ονόμαζε μαιευτική. Μαιευτική βεβαίως είναι η δουλειά της μαίας, της μαμής που συμπαραστέκεται και βοηθάει την ετοιμόγεννη γυναίκα στον τοκετό. Παίρ-

νοντας ως παράδειγμα τη δουλειά της μητέρας του, που ήταν μαία, ο Σωκράτης ισχυριζόταν πως καμιά φιλοσοφική θεωρία δεν "γέννησε" ο ίδιος, αλλά πως, σαν μαία, βοηθάει τον συνομιλητή του να "γεννήσει" από μέσα του την αλήθεια. Τι σημαίνει όμως αυτό; Σημαίνει πως για τον Σωκράτη (όπως και για τον Πλάτωνα, δες εισαγωγή στον μύθο του σπηλαίου, σελ. 113) ο άνθρωπος γνωρίζει την αλήθεια, την Ιδέα, και πως η προσπάθεια της φιλοσοφικής σκέψης έγκειται στο να βοηθήσει τον άνθρωπο να την ξαναθυμηθεί, να την επαναφέρει στη μνήμη του.

Η αναζήτηση των ορισμών, η επαγωγική μέθοδος και η ηθική. Είδαμε ποια ήταν η μέθοδος σκέψης που ακολούθησε ή, σωστότερα, "εφηύρε", ο Σωκράτης. Ας δούμε τώρα σε ποια θέματα εστίασε το ενδιαφέρον του και ποια νέα προβληματική έφερε στη φιλοσοφική σκέψη.

Έχει λεχθεί για τον Σωκράτη πως «κατέβασε τη φιλοσοφία από τα άστρα στη γη», με την έννοια ότι, χάρη στη δική του προσωπικότητα, οι φιλόσοφοι έπαψαν να ασχολούνται τόσο με τα φυσικά φαινόμενα (που έγιναν έκτοτε αντικείμενο της επιστήμης μάλλον, παρά της φιλοσοφίας), όσο με τον ίδιο τον άνθρωπο και την κοινωνία του. Για να χρησιμοποιήσουμε δηλαδή την πολύ καλύτερη διατύπωση του Αριστοτέλη: «ἐπὶ Σωκράτους δὲ [...], τὸ ζητεῖν τὰ περὶ φύσεως ἔληξε, περὶ δὲ τὴν χρήσιμον ἀρετὴν καὶ πολιτικὴν ἀπέκλιναν οἱ φιλοσοφοῦντες (*Περὶ ζῴων μορίων*, 642 a 28 κ.εξ.). Η αλήθεια είναι πως με πολιτικά προβλήματα ασχολήθηκαν και οι προγενέστεροι φιλόσοφοι, ενώ ζητήματα ηθικής απασχόλησαν και τον Δημόκριτο και πολλούς σοφιστές. Ο Σωκράτης όμως είναι αυτός που έστρεψε τον φιλοσοφικό στοχασμό κατ' αποκλειστικότητα σε τέτοια θέματα. Ο λόγος που τα σωκρατικά ενδιαφέροντα σημάδεψαν κατά τέτοιον ανεξίτηλο τρόπο την ιστορία της φιλοσοφίας πρέπει να αναζητηθεί στον σωκρατικό τρόπο σκέψης, στο γεγονός δηλαδή πως ο Σωκράτης δεν ενδιαφερόταν απλώς για τον ορθό τρόπο ζωής και δράσης είτε στο προσωπικό είτε στο κοινωνικό επίπεδο. Αντίθετα από τους σοφιστές, των οποίων το ενδιαφέρον για τα θέματα αυτά ήταν εντελώς χρησιμοθηρικό, ο Σωκράτης αναζήτησε ένα σταθερό έδαφος πάνω στο οποίο να καθοριστεί αυστηρά και αμετάκλητα κάθε έννοια καλού, αρετής και σοφίας. Όπως οι πρώτοι φιλόσοφοι αναζητούσαν την πρώτη αρχή της δημιουργίας, ο Σωκράτης αναζήτησε την αρχή κάθε ηθικής έννοιας, που δεν επηρεάζεται από ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες ούτε από τη δυνατότητα αντίληψης του κάθε ανθρώπου. Αναζήτησε δηλαδή το απόλυτο απορρίπτοντας το σχετικό, την ουσία της ηθικής και όχι τα ηθικά φαινόμενα.

Όπως λέει και πάλι ο Αριστοτέλης (*Μετὰ τὰ φυσικά*, 1078 b 27 κ.εξ.), ο δρόμος που λογικά ακολούθησε ο Σωκράτης για να αναζητήσει ακριβώς την απόλυτη ουσία των ηθικών εννοιών, ήταν η επαγωγική μέθοδος (οι *ἐπακτικοὶ λόγοι*), με σκοπό την εξαγωγή καθολικών ορισμών (το *ὁρίζεσθαι καθόλου*). Ξεκινώντας δηλαδή από παραδείγματα, συνήθως παρμένα από την καθημερινή ζωή και εμπειρία, προσπαθούσε να

οδηγήσει τη σκέψη του συνομιλητή του στην εξαγωγή καθολικών συμπερασμάτων, που να ξεπερνούν την εμπειρία και να φθάνουν σε μια απόλυτη γνώση του θέματος. Και η διαδικασία αυτή είχε επιτυχία όταν προέκυπτε τελικά ένας απόλυτος ορισμός, δηλαδή μια απόλυτη γνώση, για την αλήθεια του καλού και του κακού, της αδικίας και του δικαίου, της ομορφιάς και της ασχήμιας, της σωφροσύνης και της άνοιας, του θάρρους και της δειλίας, της ορθής διακυβέρνησης και της δεσποτείας.

Έτσι, ο άνθρωπος που ισχυριζόταν πως το μόνο πράγμα που γνωρίζει είναι η ίδια του η άγνοια, σημάδεψε οριστικά την πορεία της φιλοσοφίας υποδεικνύοντας πως η λογική σκέψη και όχι οι αισθήσεις είναι ο μοναδικός οδηγός προς την αλήθεια, προς το καθολικό και το αιώνιο.

Δ3. Η δίκη και ο θάνατος του Σωκράτη

«Τάδε ἐγράψατο καὶ ἀντωμόσατο Μέλητος Μελήτου Πιτθεὺς Σωκράτει Σωφρονίσκου Ἀλωπεκῆθεν: ἀδικεῖ Σωκράτης, οὓς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ δαιμόνια καινὰ εἰσηγούμενος· ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων. Τίμημα θάνατος».

Η μήνυση κατά του Σωκράτη έγινε από τον Μέλητο, έναν ποιητή του οποίου μοναδική δόξα αποτελεί το γεγονός ότι υπήρξε κατήγορος του φιλοσόφου. Κατήγοροι ήταν επίσης ο Άνυτος και ο Λύκων. Ο πρώτος ήταν πλούσιος βυρσοδέψης και γνωστός πολιτικός, που είχε εκλεγεί και στρατηγός το 409 και είχε εξοριστεί από τους Τριάκοντα Τυράννους. Ο δεύτερος ήταν ρήτορας.

Γιατί μηνύθηκε ο Σωκράτης; Προφανώς όχι γιατί οι κατήγοροι πίστευαν πραγματικά πως ο Σωκράτης δεν πίστευε στους θεούς ούτε γιατί τους ενοχλούσε όντως το περίφημο δαιμόνιο, η θεότητα που, όπως έλεγε ο Σωκράτης, κατοικούσε μέσα του και τον συμβούλευε. Η αρχαία ελληνική θρησκεία δεν είχε ούτε ιερό βιβλίο ούτε δόγμα (άρα ούτε και αιρέσεις) ούτε ιερατείο με ειδική αποστολή τη μεσολάβηση μεταξύ θεών και ανθρώπων. Ιερείς και ιέρειες εκλέγονταν κατά κανόνα για συγκεκριμένη περίοδο κάποιοι πολίτες, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που εκλέγονταν και στα άλλα αξιώματα της πόλεως (με εξαίρεση λίγες συγκεκριμένες λατρείες, όπως τα Ελευσίνια μυστήρια, όπου παραδοσιακά ασκούσαν ιερατικά καθήκοντα συγκεκριμένες οικογένειες). Ήταν συνεπώς σχεδόν αδύνατον να κατηγορηθεί κάποιος για αθεΐα, εφόσον μάλιστα συμμετείχε στις μεγάλες κοινές θρησκευτικές τελετές και δεν τις αμφισβητούσε. Η συνηθισμένη κατηγορία που επέρριπταν σε κάποιους διανοούμενους ήταν η ασέβεια, δηλαδή ακριβώς ή μη συμμετοχή ή, χειρότερα, η υπονόμευση της αξίας των τελετών αυτών. Δίκες για τέτοιες κατηγορίες είχαν υποστεί, μάλλον, ο Αναξαγόρας και ο Πρωταγόρας, αλλά και ο Αισχύλος, ο τραγικός ποιητής. Όπως και σε αυτές τις περιπτώσεις, έτσι και στην περίπτωση του Σωκράτη η θρησκεία α-

ποτέλεσε το πρόσχημα πίσω από το οποίο κρύβονταν οι πολιτικοί λόγοι της δίωξης.

Η κατηγορία για διαφθορά των νέων είχε μεγαλύτερη σχέση με την πραγματική αιτία της δίωξης του Σωκράτη. Ο Σωκράτης ασφαλώς και δεν διέφθειρε τους νέους που τον ακολουθούσαν. Όμως, όπως λέει και ο ίδιος στην κατά Πλάτωνα *Απολογία* του, τα νέα παιδιά που τον έβλεπαν να ξεσκεπάζει στην αγορά την ψευδή σοφία των σοφιστών και των δημαγωγών, γοητεύονταν από αυτό το "παιχνίδι" που οδηγούσε στην αναζήτηση της ουσίας των πραγμάτων και της αλήθειας. Και, εξίσου φυσικά, οι απειλούμενοι από τον Σωκράτη και τις ενοχλητικές ερωτήσεις του θεωρούσαν πως η γοητεία που ο φιλόσοφος ασκούσε στη νεολαία ήταν "διαφθορά". Υπάρχει όμως και ένα άλλο σημαντικό στοιχείο: πολλοί από τους νέους που ανήκαν στον κύκλο του Σωκράτη πήραν ενεργό μέρος στην πολιτική και έπαιξαν ρόλο αρνητικό σε μια καταστροφική για την Αθήνα εποχή. Ο Αλκιβιάδης, πρώτος απ' όλους, ήταν μεν δημοκρατικός, αλλά και εξαιρετικά αμφιλεγόμενος, αφού δεν δίστασε και να αυτομολήσει στους Σπαρτιάτες. Πολλοί φίλοι του Σωκράτη, απ' την άλλη μεριά, τάχθηκαν με την ακραία μερίδα των ολιγαρχικών και στήριξαν το πραξικόπημα των Τριάκοντα Τυράννων. Ο Κριτίας και ο Χαρμίδης μάλιστα, θείοι του Πλάτωνα, ήταν από τους ηγέτες τους. Το γεγονός αυτό επέτρεψε στους κατηγόρους του να αφήσουν να εννοηθεί πως οι θεωρίες του δασκάλου ήταν υπεύθυνες για την κατάληξη των "μαθητών".

Το λαϊκό δικαστήριο της Ηλιαίας, που απαρτιζόταν από 500 δικαστές κληρωμένους από το σύνολο των πιο ηλικιωμένων πολιτών, έκρινε τον Σωκράτη ένοχο με μέτρια πλειοψηφία (281 ψήφοι έναντι 220). Στη δεύτερη ψηφοφορία, που αφορούσε την ποινή, η καταδίκη σε θάνατο ψηφίστηκε από περισσότερους (300 έναντι 201). Η σωκρατική ειρωνεία δεν είναι άσχετη με την εξέλιξη αυτή: όταν του δόθηκε ο λόγος προκειμένου, κατά τον νόμο, να προτείνει και αυτός μια ποινή, ο Σωκράτης, αντί να προτείνει λ.χ. την εξορία, πρότεινε την περιφρόνησή του και προς το δικαστήριο και προς τον θάνατο:

«Τι ταιριάζει σ' έναν άνθρωπο φτωχό και ευεργέτη της πόλεως, που του χρειάζεται ελεύθερος χρόνος για να σας προτρέπει στο καλό; Τίποτα δεν του ταιριάζει τόσο όσο το να τον βάλετε στο πρυτανείο και να τον τρέφετε δωρεάν [...]. Αν λοιπόν πρέπει να προτείνω κάτι αντάξιό μου, προτείνω να τιμηθώ με σίτηση στο πρυτανείο.» [*Απολογία*, 36d-e].

Εξηγώντας στη συνέχεια γιατί ένας άνθρωπος στην ηλικία του κανέναν λόγο δεν έχει να φοβάται τον θάνατο, προτείνει, για τυπικούς (και ειρωνικούς) λόγους το πρόστιμο της μιας μνας. Το ποσό αυτό ανέβασαν στις 30 μνες ο Πλάτωνας, ο Κρίτωνας και άλλοι φίλοι του, που μπήκαν εγγυητές, αφού η περιουσία του Σωκράτη δεν ξεπερνούσε τις 5 μνες.

Μετά την καταδίκη του, ο Σωκράτης έμεινε περίπου έναν μήνα στο κρατητήριο.

Τις μέρες εκείνες γίνονταν στο ιερό νησί του Απόλλωνα, την Δήλο, τα Δήλια. Οι Αθηναίοι είχαν στείλει εκεί *θεωρία* (επίσημη αποστολή σε ιερή τελετή) αντιπροσώπους της πόλης και το ένα από τα δύο ιερά πλοία τους, την Πάραλο. Κατά το έθιμο, δεν μπορούσε να γίνει η εκτέλεση μέχρι την επιστροφή του πλοίου. Στη διάρκεια της κράτησής του, και ως την τελευταία στιγμή, ο Σωκράτης αντιστάθηκε στις προσπάθειες των φίλων του να τον πείσουν να αποδράσει. Όπως περιγράφει και ο Πλάτωνας στον *Κρίτωνα*, ο Σωκράτης πίστευε πως το γεγονός ότι αδικήθηκε από τους συμπολίτες του δεν αποτελούσε δικαιολογία για να διαπράξει αδικία εναντίον των νόμων της πόλης του. Έτσι, ήπιε ψύχραιμα το κώνειο, συζητώντας με τους φίλους του για την αθανασία της ψυχής και πέθανε μέσα στο κελλί του δεσμωτηρίου.

Diotti, Ο θάνατος του Σωκράτη, Μουσείο Κρεμώνας (Ιταλία).

Ε. Ο ΠΛΑΤΩΝ

Ε1. Ο βίος του

Ο Πλάτωνας γεννήθηκε το 428/9, από αριστοκράτες Αθηναίους γονείς. Πατέρας του ήταν ο Αρίστωνας, γιος του Αριστοκλή. Παρ' όλο που δεν ξέρουμε πολλά για την οικογένεια του πατέρα του Πλάτωνα, και μόνο τα ονόματα του πατέρα και του παππού δείχνουν πως το γένος τους ήταν αριστοκρατικό. Μητέρα του ήταν η Περικτιόνη, από παλιά αρχοντική γενιά που έφτανε μέχρι τον Σόλωνα. Θείος της Περικτιόνης ήταν ο Κριτίας, διανοούμενος που συνδέθηκε στενά με το σοφιστικό κίνημα και κυρίως με το ολιγαρχικό πραξικόπημα των Τριάκοντα Τυράννων, των οποίων ήταν ηγετική μορφή. Αδελφός της Περικτιόνης ήταν ο Χαρμίδης, που επίσης συνεργάστηκε με τους Τριάκοντα και ο οποίος, στα νιάτα του, είχε συνδεθεί με τον Σωκράτη.

Σημαντικότερη πηγή πληροφοριών για τη ζωή του Πλάτωνα είναι ένα κείμενο του ίδιου, η *7η Επιστολή* του, ένα γράμμα προς τους Συρακούσιους φίλους του, το οποίο αποτελεί ένα είδος αυτοβιογραφίας.

Ο Πλάτωνας έλαβε την επιμελημένη μουσική και γυμναστική παιδεία των αριστοκρατικών γόνων της Αθήνας. Νέος ασχολήθηκε με την τραγική ποίηση, έκαψε όμως τα πρωτόλειά του όταν γνώρισε τον Σωκράτη και δεν ξαναασχολήθηκε με την ποίηση. Το λογοτεχνικό του ταλέντο πάντως είναι φανερό σε κάθε αναγνώστη των διαλόγων του.

Από πολύ νέος ενδιαφέρθηκε για την πολιτική, η θλιβερή ανάμειξη όμως των μελών της οικογένειάς του στην υπόθεση των Τριάκοντα αφενός, και η επίσης θλιβερή απόπειρα της αποκατεστημένης δημοκρατίας να εκδικηθεί τους ολιγαρχικούς καταδικάζοντας τον Σωκράτη, τον αηδίασαν και τον απομάκρυναν οριστικά από οποιαδήποτε φιλοδοξία συμμετοχής στα κοινά της Αθήνας.

Μετά τον θάνατο του Σωκράτη, ο Πλάτωνας κατέφυγε, με άλλους του σωκρατικού κύκλου, στα Μέγαρα, στον φιλόσοφο Ευκλείδη.

Πρέπει να υπηρέτησε δυο φορές ως στρατιώτης στη διάρκεια του Κορινθιακού πολέμου, στη διετία 395-394 π.Χ.

Οι πρώιμοι διάλογοι του Πλάτωνα γράφτηκαν κατά την πρώτη δεκαετία μετά τον θάνατο του Σωκράτη.

Τα ταξίδια του Πλάτωνα και η σικελική εμπειρία. Στα χρόνια 398-390, ο Πλάτωνας ταξιδεύει στην Κάτω Ιταλία και τη Σικελία. (Πολύ μεταγενέστερες πληροφορίες, της εποχής του Κικέρωνα, μιλούν για επίσκεψη του Πλάτωνα στην Αίγυπτο και την Κυρήνη. Το πιθανότερο είναι πάντως ότι πρόκειται για θρύλους που δημιουργήθηκαν εξαιτίας κάποιων αναφορών του ίδιου του Πλάτωνα στη σοφία της

Αιγύπτου και, κυρίως, εξαιτίας του μυστηρίου που περιέβαλε ήδη από τότε τα περίφημα αιγυπτιακά ιερατεία και τις απόκρυφες γνώσεις τους). Το ταξίδι αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό και για την πνευματική εξέλιξη του Πλάτωνα, αφού τότε ήρθε σε επαφή με τον Πυθαγορισμό και τον εξέχοντα εκπρόσωπό του, τον Αρχύτα τον Ταραντίνο, αλλά και για τη γνωριμία του με τον Διονύσιο τον Ι, τύραννο των Συρακουσών (405-367) και τον γαμπρό του, τον Δίωνα. Οι συνέπειες της σχέσης αυτής ήταν σοβαρότατες, σχεδόν δραματικές για τον Πλάτωνα. Με παρότρυνση του Δίωνα, ο νεαρός τύραννος, που είχε απαλλάξει ήδη τον σικελικό ελληνισμό από την απειλή των Καρχηδονίων, ήθελε να στραφεί προς τη φιλοσοφία και να διδαχθεί από τον Πλάτωνα την πολιτική αρετή και σοφία. Ο Πλάτωνας, μάλλον αφελώς, πίστεψε στις προθέσεις του τυράννου, αλλά ήδη η πρώτη αυτή επαφή έληξε άδοξα: ο φιλόσοφος εκδιώχτηκε κακήν κακώς και κινδύνεψε μάλιστα να πουληθεί ως δούλος στην Αίγινα όπου, παρά την εμπόλεμη κατάσταση του νησιού με την Αθήνα, τον έστειλε ο Διονύσιος.

Παρά τις αρχικές αυτές κακοτυχίες, η φιλία του Πλάτωνα με τον Δίωνα είχε ως αποτέλεσμα να εμπλακεί ο φιλόσοφος για αρκετά χρόνια σε μια υπόθεση που του προκάλεσε σοβαρούς κινδύνους και ακόμα σοβαρότερες απογοητεύσεις. Στα 367, ο Διονύσιος ο ΙΙ διαδέχθηκε τον πατέρα του και ο Δίωνας πίεσε τον Πλάτωνα να επιστρέψει στις Συρακούσες πείθοντάς τον πως ο νέος τύραννος ήταν ακόμη πιο πρόθυμος από τον προηγούμενο να δεχθεί τα φιλοσοφικά διδάγματα. Προφανώς ο φιλόσοφος, που είχε απογοητευθεί από τα πολιτικά πράγματα της Αθήνας, αλλά δεν είχε πάψει να μελετά το θέμα της πολιτικής θεωρίας, πίστεψε πως θα μπορούσε να μεταμορφώσει τον Διονύσιο σε *φιλόσοφο βασιλέα*, σαν αυτούς τους ιδανικούς κυβερνήτες που περιγράφει στην Πολιτεία του. Έτσι, επέστρεψε στις Συρακούσες το 366, για να βρεθή τελικά "όμηρος" των πολιτικών συγκρούσεων Δίωνα και Διονύσιου. Παρ' όλο που με δυσκολίες κατάφερε και πάλι να φύγει, επέστρεψε και τρίτη φορά στην Σικελία, το 361. Το τρίτο αυτό ταξίδι έληξε με τη θλιβερή εμπλοκή διάφορων Ακαδημεικών στην εμφύλια διαμάχη που ξέσπασε μεταξύ του Δίωνα και του Διονύσιου και στα συνεχή πραξικοπήματα που ακολούθησαν.

Η ίδρυση της Ακαδημίας. Μετά την επιστροφή του στην Αθήνα από το πρώτο αυτό ταξίδι του στην Σικελία, ο Πλάτωνας ίδρυσε τη σχολή του, την Ακαδημία, σε μια τοποθεσία της Αττικής γύρω στο ενάμισυ χιλιόμετρο από το Δίπυλο. Η περίφημη αυτή σχολή θα λειτουργήσει για εννέα αιώνες, μέχρι το 529 μ.Χ., όταν την έκλεισε ο Ιουστινιανός (να σημειώσουμε πάντως πως τότε η σχολή βρισκόταν σε πλήρη παρακμή). Η σχολή λειτουργούσε σε ένα κτήμα κοντά στο πολύ παλαιότερο γυμναστήριο που ονομαζόταν, όπως και όλη η περιοχή, Ακαδήμεια, από τον προστάτη ήρωά του, τον Ακάδημο ή Εκάδημο. Έτσι και η σχολή πήρε το ίδιο όνομα. Ανασκαφές που έγιναν το 1930 αποκάλυψαν το αρχαίο γυμναστήριο. Τα μαθήματα

της Ακαδημίας πρέπει σε μεγάλο βαθμό να ήταν παρόμοια με αυτά που ο Πλάτωνας ορίζει στην *Πολιτεία* του ως ιδανική παιδεία των *φυλάκων*, της ανώτερης τάξης που ασκεί την εξουσία. Μεγάλη σημασία είχαν πάντως τα μαθηματικά, που θεωρούνταν ως απαραίτητη προετοιμασία για τη διδασκαλία της διαλεκτικής. Σύμφωνα άλλωστε με μια αρχαία παράδοση, στην είσοδο της Ακαδημίας συναντούσε κανείς την επιγραφή «ἀγεωμέτρητος μηδεὶς εἰσίτω».

Μαθητές του Πλάτωνα ήταν, μεταξύ άλλων, ο Αριστοτέλης (που διαφώνησε μαζί του και ακολούθησε άλλη φιλοσοφική πορεία), ο ανιψιός και διάδοχός του Σπεύσιππος, ο Ξενοκράτης, ο Φίλιππος από τον Οπούντα, και άλλοι σημαντικοί φιλόσοφοι της ελληνιστικής εποχής.

Ε2. Το έργο του

Η αρχαία παράδοση διέσωσε έναν σημαντικό αριθμό έργων που αποδίδονται στον Πλάτωνα, δεν είναι όμως όλα γνήσια. Πολλά κείμενα άλλων Ακαδημεικών φιλοσόφων σώθηκαν με το όνομα του ιδρυτή της Ακαδημίας και έργο της σύγχρονης φιλολογίας, μεταξύ άλλων, είναι η οριστική διάκριση μεταξύ γνήσιων και νόθων έργων, καθώς επίσης και η χρονολόγησή τους.

Ακολουθώντας μια κατά προσέγγιση χρονολόγηση, έχουμε τον εξής κατάλογο γνήσιων πλατωνικών έργων:

α. Νεανικά έργα:
Ἀπολογία Σωκράτους (η απολογία του δασκάλου)
Κρίτων (για την υπακοή στους νόμους)
Ἴων (για τη συγκίνηση που προκαλεί η ποίηση)
Λάχης (για τη ανδρεία)
Χαρμίδης (για τη σωφροσύνη)
Λύσις (για τη φιλία)
Πρωταγόρας (για τη δυνατότητα να διδαχθεί η αρετή)
Εὐθύφρων (για την ευσέβεια)

β. Έργα της ωριμότητας:
Γοργίας (κριτική της ρητορικής και περί πολιτικής)
Εὐθύδημος (κατά της σοφιστικής σκέψης)
Ἱππίας ἐλάσσων (για την κακία ως άγνοια του καλού)
Ἱππίας μείζων (ορισμός του ωραίου)
Κρατύλος (για τη φιλοσοφία της γλώσσας)
Μένων (για τη θεωρία της ανάμνησης της ψυχής)

Μενέξενος (περί πολιτείας· κύριο μέρος του διαλόγου είναι ένας πλαστός επιτάφιος λόγος)
Συμπόσιο (για τον έρωτα ως κίνηση της ψυχής που οδηγεί προς τις Ιδέες)
Φαίδων (για την αθανασία της ψυχής)
Πολιτεία (για τη δικαιοσύνη και την ιδεώδη πολιτεία)

γ. Έργα της τελευταίας φάσης:
Θεαίτητος (ορισμός της γνώσης)
Παρμενίδης (κριτική της παρμενίδειας θεωρίας περί του όντος)
Σοφιστής (κριτική των σοφιστικών θεωριών περί του όντος)
Φαῖδρος (για το ωραίο και τον έρωτα)
Πολιτικός (ορισμός του πολιτικού)
Φίληβος (για τη σχέση της ηδονής και της γνώσης ως σκοπών της ζωής)
Τίμαιος (κοσμολογία και φυσική φιλοσοφία)
Κριτίας (ατελείωτο έργο που περιέχει και τον μύθο της χαμένης Ατλαντίδας με την οποία, υποτίθεται, ήρθε σε σύγκρουση μια ιδανική αρχαία Αθήνα)
Νόμοι (η νομοθεσία μιας ιδανικής πολιτείας)

Σώζονται ακόμα 13 Επιστολές, από τις οποίες μόνον η *7η* θεωρείται γνήσια, 32 επιγράμματα και κάποια αποσπάσματα.

Όπως μας πληροφορεί πάντως ο ίδιος ο Πλάτωνας, τα γραπτά κείμενά του δεν περιέχουν το σύνολο της διδασκαλίας του, ένα σημαντικό μέρος της οποίας ήταν προφορικό μέσα στα πλαίσια της Ακαδημίας.

Η διαλογική μορφή των πλατωνικών έργων. Όλα τα έργα του Πλάτωνα, εκτός από την *Απολογία του Σωκράτη* και τις *Επιστολές*, είναι γραμμένα σε διαλογική μορφή. Βασικός συζητητής είναι κατά κανόνα ο μεγάλος δάσκαλος, ο Σωκράτης, ενώ το κάθε έργο έχει ως τίτλο το όνομα του βασικού φιλοσοφικού "αντίπαλου" του Σωκράτη στη συζήτηση που διαμείβεται. Στο περιθώριο του κάθε διαλόγου, συμμετέχουν και άλλα πρόσωπα, μαθητές του Σωκράτη και διανοούμενοι ή γνωστοί Αθηναίοι της εποχής.

Είναι πολύ πιθανόν η νεανική ενασχόληση του Πλάτωνα με την τραγωδία να εξηγεί σε μεγάλο βαθμό και τη λογοτεχνική μορφή την οποία επέλεξε για να διατυπώσει τις φιλοσοφικές θέσεις του. Στην *7η Επιστολή* του, που αποτελεί τρόπον τινά μια αυτοβιογραφία, ο φιλόσοφος εξηγεί γιατί επέλεξε τη μορφή του διαλόγου για τα έργα του. Όπως λέει λοιπόν ο ίδιος, τη σοφία μπορεί να την αναζητήσει κανείς μόνον μέσα από την προφορική συζήτηση και τη ζωντανή σχέση, τη φιλία, μεταξύ των συνδιαλεγομένων. Αντίθετα, τα γραπτά κείμενα, όπου, σαν σε μονόλογο, ο συγγρα-

φέας εκθέτει τις θέσεις του σε έναν αναγνώστη ανίκανο να αντιδράσει, να ρωτήσει, να ελέγξει, έχουν μηδαμινή αξία. Στον *Φαίδρο* άλλωστε (275c κ.εξ.) ο Πλάτωνας κάνει μια μοναδική επίθεση στον γραπτό λόγο, ισχυριζόμενος ότι η γραφή έχει εντελώς περιορισμένη αξία και μόνον η προφορική μετάδοση της σοφίας μπορεί πραγματικά να γονιμοποιήσει την ψυχή του μαθητή. Παρ' όλο λοιπόν που ο Πλάτωνας κατέφυγε τελικά στον γραπτό λόγο για να αποτυπώσει τις φιλοσοφικές θέσεις του, προτίμησε τη μορφή του διαλόγου, που του επέτρεπε να διατηρήσει τη διανοητική ευελιξία και την κριτική αμεσότητα της προφορικής συζήτησης. Η πλατωνική διαλεκτική, η μέθοδος αυτή της αναζήτησης της φιλοσοφικής αλήθειας μέσα από τη ζωντανή αντιπαράθεση και τον άμεσο έλεγχο κάθε άποψης που διατυπώνεται, βρήκε στη διαλογική μορφή των έργων του την ιδανική λογοτεχνική της έκφραση.

Η φιλοσοφία και το παίγνιον. Παρά τη σοβαρότητα των θεμάτων τους και τη σπουδαιότητα των λεγομένων, οι πλατωνικοί διάλογοι διανθίζονται από περιγραφές της καθημερινής ζωής, της αγοράς, των γυμνασίων και των συμποσίων, καθώς και από εύθυμες παρατηρήσεις ή πειράγματα μεταξύ των συνομιλητών. Και πολύ συχνά, το τέλος τους δεν μας προσφέρει μια σαφή κατάληξη ή ξεκάθαρα συμπεράσματα πάνω στο φιλοσοφικό ζήτημα που συζητήθηκε. Στον *Πρωταγόρα*, για παράδειγμα, όχι μόνον ο ένας συνομιλητής δεν κατορθώνει να πείσει τον άλλο προκειμένου να καταδειχθεί η αλήθεια της μιας από τις δύο αρχικά αντιτιθέμενες απόψεις, αλλά οι δυο βασικοί "αντίπαλοι", ο Πρωταγόρας και ο Σωκράτης, καταλήγουν να υιοθετήσουν σχεδόν ο ένας την αρχική άποψη του άλλου και να αφήσουν τη συζήτηση με την υπόσχεση να την επιχειρήσουν ξανά κάποια άλλη φορά. Το πράγμα αυτό φάνηκε παράξενο στους σύγχρονους μελετητές και πολλοί είναι αυτοί που ισχυρίστηκαν πως οι διάλογοι του Πλάτωνα αποτελούν απλώς ένα φιλοσοφικό παιχνίδι, ελαφρό και ανώδυνο, ενώ το πραγματικό φιλοσοφικό έργο του θα πρέπει προφανώς ο Αθηναίος στοχαστής να το διατύπωσε στην προφορική διδασκαλία του στην Ακαδημία. Η αλήθεια είναι πως πολύ συχνά μέσα στους διαλόγους, τόσο ο Σωκράτης όσο και άλλοι ομιλητές, χαρακτηρίζουν τη συζήτηση που διεξάγεται ως παιδιά, ως παιχνίδι. Αλλά δεν πρέπει να ξεχνούμε πως για τον Πλάτωνα το παιχνίδι κατέχει μια θέση σπουδαιότατη στον κόσμο. Το παιχνίδι έχει παιδευτική αξία και τα μαθήματα θα έπρεπε, σε μια ιδανική κοινωνία, να έχουν τη μορφή παιχνιδιού. Ίσως λοιπόν στο παράδοξο αυτό να οφείλεται και το γεγονός πως οι πλατωνικοί διάλογοι υιοθετούν μια μορφή διανοητικού παιχνιδιού, στο τέλος του οποίου το συμπέρασμα δεν δίνεται με την πληκτική μορφή του "μαθήματος", αλλά μένει άρρητο, σχεδόν μετέωρο, για να το εξάγει μόνος του ο αναγνώστης.

[1] Όποτε, στην εισαγωγή αυτή, αναφερόμαστε στον ιδιότυπο κοινωνικο-πολιτικό οργανισμό που ήταν οι πόλεις-κράτη, θα χρησιμοποιούμε τον τύπο *πόλις,-εως*, ακριβώς για να τον διακρίνουμε από τη γενικότερη έννοια *πόλη*, που σήμερα δηλώνει μόνον την αστική συγκέντρωση ενός μέρους του πληθυσμού.

[2] Οι ίδιοι οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν πως τα πρώτα νομίσματα κόπηκαν στη Λυδία, όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος. Δεν έχουμε κανένα λόγο να αμφισβητήσουμε αυτή τη μαρτυρία. Άλλωστε η Λυδία ήταν πλούσια σε κοιτάσματα χρυσού και ασημιού. Αλλά οι πρώτες κοινωνίες που στήριξαν την οικονομία τους στο νόμισμα ήταν ασφαλώς αυτές των ελληνικών πόλεων του Αιγαίου και της Κάτω Ιταλίας.

[3] Η *Απολογία* του Ξενοφώντα θεωρείται λιγότερο έγκυρη από αυτήν που μας παραδίδει ο Πλάτωνας, διότι ο Ξενοφώντας έλειπε από την Αθήνα την εποχή της δίκης του Σωκράτη και συνεπώς δεν γνώριζε από πρώτο χέρι τι ακριβώς είπε ο φιλόσοφος στο δικαστήριο.

[4] Σύμφωνα με μία μεταγενέστερη πληροφορία, ο χρησμός έλεγε:

«Σοφὸς Σοφοκλῆς, σοφώτερος δ᾽ Εὐριπίδης
ἀνδρῶν δ᾽ ἁπάντων Σωκράτης σοφώτατος.»

Ε. Ο ΠΛΑΤΩΝ

Ε1. Ο βίος του

Ο Πλάτωνας γεννήθηκε το 428/9, από αριστοκράτες Αθηναίους γονείς. Πατέρας του ήταν ο Αρίστωνας, γιος του Αριστοκλή. Παρ' όλο που δεν ξέρουμε πολλά για την οικογένεια του πατέρα του Πλάτωνα, και μόνο τα ονόματα του πατέρα και του παππού δείχνουν πως το γένος τους ήταν αριστοκρατικό. Μητέρα του ήταν η Περικτιόνη, από παλιά αρχοντική γενιά που έφτανε μέχρι τον Σόλωνα. Θείος της Περικτιόνης ήταν ο Κριτίας, διανοούμενος που συνδέθηκε στενά με το σοφιστικό κίνημα και κυρίως με το ολιγαρχικό πραξικόπημα των Τριάκοντα Τυράννων, των οποίων ήταν ηγετική μορφή. Αδελφός της Περικτιόνης ήταν ο Χαρμίδης, που επίσης συνεργάστηκε με τους Τριάκοντα και ο οποίος, στα νιάτα του, είχε συνδεθεί με τον Σωκράτη.

Σημαντικότερη πηγή πληροφοριών για τη ζωή του Πλάτωνα είναι ένα κείμενο του ίδιου, η *7η Επιστολή* του, ένα γράμμα προς τους Συρακούσιους φίλους του, το οποίο αποτελεί ένα είδος αυτοβιογραφίας.

Ο Πλάτωνας έλαβε την επιμελημένη μουσική και γυμναστική παιδεία των αριστοκρατικών γόνων της Αθήνας. Νέος ασχολήθηκε με την τραγική ποίηση, έκαψε όμως τα πρωτόλειά του όταν γνώρισε τον Σωκράτη και δεν ξαναασχολήθηκε με την ποίηση. Το λογοτεχνικό του ταλέντο πάντως είναι φανερό σε κάθε αναγνώστη των διαλόγων του.

Από πολύ νέος ενδιαφέρθηκε για την πολιτική, η θλιβερή ανάμειξη όμως των μελών της οικογένειάς του στην υπόθεση των Τριάκοντα αφενός, και η επίσης θλιβερή απόπειρα της αποκατεστημένης δημοκρατίας να εκδικηθεί τους ολιγαρχικούς καταδικάζοντας τον Σωκράτη, τον αηδίασαν και τον απομάκρυναν οριστικά από οποιαδήποτε φιλοδοξία συμμετοχής στα κοινά της Αθήνας.

Μετά τον θάνατο του Σωκράτη, ο Πλάτωνας κατέφυγε, με άλλους του σωκρατικού κύκλου, στα Μέγαρα, στον φιλόσοφο Ευκλείδη.

Πρέπει να υπηρέτησε δυο φορές ως στρατιώτης στη διάρκεια του Κορινθιακού πολέμου, στη διετία 395-394 π.Χ.

Οι πρώιμοι διάλογοι του Πλάτωνα γράφτηκαν κατά την πρώτη δεκαετία μετά τον θάνατο του Σωκράτη.

Τα ταξίδια του Πλάτωνα και η σικελική εμπειρία. Στα χρόνια 398-390, ο Πλάτωνας ταξιδεύει στην Κάτω Ιταλία και τη Σικελία. (Πολύ μεταγενέστερες πληροφορίες, της εποχής του Κικέρωνα, μιλούν για επίσκεψη του Πλάτωνα στην Αίγυπτο και την Κυρήνη. Το πιθανότερο είναι πάντως ότι πρόκειται για θρύλους που δημιουργήθηκαν εξαιτίας κάποιων αναφορών του ίδιου του Πλάτωνα στη σοφία της

Αιγύπτου και, κυρίως, εξαιτίας του μυστηρίου που περιέβαλε ήδη από τότε τα περίφημα αιγυπτιακά ιερατεία και τις απόκρυφες γνώσεις τους). Το ταξίδι αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό και για την πνευματική εξέλιξη του Πλάτωνα, αφού τότε ήρθε σε επαφή με τον Πυθαγορισμό και τον εξέχοντα εκπρόσωπό του, τον Αρχύτα τον Ταραντίνο, αλλά και για τη γνωριμία του με τον Διονύσιο τον Ι, τύραννο των Συρακουσών (405-367) και τον γαμπρό του, τον Δίωνα. Οι συνέπειες της σχέσης αυτής ήταν σοβαρότατες, σχεδόν δραματικές για τον Πλάτωνα. Με παρότρυνση του Δίωνα, ο νεαρός τύραννος, που είχε απαλλάξει ήδη τον σικελικό ελληνισμό από την απειλή των Καρχηδονίων, ήθελε να στραφεί προς τη φιλοσοφία και να διδαχθεί από τον Πλάτωνα την πολιτική αρετή και σοφία. Ο Πλάτωνας, μάλλον αφελώς, πίστεψε στις προθέσεις του τυράννου, αλλά ήδη η πρώτη αυτή επαφή έληξε άδοξα: ο φιλόσοφος εκδιώχτηκε κακήν κακώς και κινδύνεψε μάλιστα να πουληθεί ως δούλος στην Αίγινα όπου, παρά την εμπόλεμη κατάσταση του νησιού με την Αθήνα, τον έστειλε ο Διονύσιος.

Παρά τις αρχικές αυτές κακοτυχίες, η φιλία του Πλάτωνα με τον Δίωνα είχε ως αποτέλεσμα να εμπλακεί ο φιλόσοφος για αρκετά χρόνια σε μια υπόθεση που του προκάλεσε σοβαρούς κινδύνους και ακόμα σοβαρότερες απογοητεύσεις. Στα 367, ο Διονύσιος ο ΙΙ διαδέχθηκε τον πατέρα του και ο Δίωνας πίεσε τον Πλάτωνα να επιστρέψει στις Συρακούσες πείθοντάς τον πως ο νέος τύραννος ήταν ακόμη πιο πρόθυμος από τον προηγούμενο να δεχθεί τα φιλοσοφικά διδάγματα. Προφανώς ο φιλόσοφος, που είχε απογοητευθεί από τα πολιτικά πράγματα της Αθήνας, αλλά δεν είχε πάψει να μελετά το θέμα της πολιτικής θεωρίας, πίστεψε πως θα μπορούσε να μεταμορφώσει τον Διονύσιο σε *φιλόσοφο βασιλέα*, σαν αυτούς τους ιδανικούς κυβερνήτες που περιγράφει στην Πολιτεία του. Έτσι, επέστρεψε στις Συρακούσες το 366, για να βρεθή τελικά "όμηρος" των πολιτικών συγκρούσεων Δίωνα και Διονύσιου. Παρ' όλο που με δυσκολίες κατάφερε και πάλι να φύγει, επέστρεψε και τρίτη φορά στην Σικελία, το 361. Το τρίτο αυτό ταξίδι έληξε με τη θλιβερή εμπλοκή διάφορων Ακαδημεικών στην εμφύλια διαμάχη που ξέσπασε μεταξύ του Δίωνα και του Διονύσιου και στα συνεχή πραξικοπήματα που ακολούθησαν.

Η ίδρυση της Ακαδημίας. Μετά την επιστροφή του στην Αθήνα από το πρώτο αυτό ταξίδι του στην Σικελία, ο Πλάτωνας ίδρυσε τη σχολή του, την Ακαδημία, σε μια τοποθεσία της Αττικής γύρω στο ενάμισυ χιλιόμετρο από το Δίπυλο. Η περίφημη αυτή σχολή θα λειτουργήσει για εννέα αιώνες, μέχρι το 529 μ.Χ., όταν την έκλεισε ο Ιουστινιανός (να σημειώσουμε πάντως πως τότε η σχολή βρισκόταν σε πλήρη παρακμή). Η σχολή λειτουργούσε σε ένα κτήμα κοντά στο πολύ παλαιότερο γυμναστήριο που ονομαζόταν, όπως και όλη η περιοχή, Ακαδήμεια, από τον προστάτη ήρωά του, τον Ακάδημο ή Εκάδημο. Έτσι και η σχολή πήρε το ίδιο όνομα. Ανασκαφές που έγιναν το 1930 αποκάλυψαν το αρχαίο γυμναστήριο. Τα μαθήματα

της Ακαδημίας πρέπει σε μεγάλο βαθμό να ήταν παρόμοια με αυτά που ο Πλάτωνας ορίζει στην *Πολιτεία* του ως ιδανική παιδεία των *φυλάκων*, της ανώτερης τάξης που ασκεί την εξουσία. Μεγάλη σημασία είχαν πάντως τα μαθηματικά, που θεωρούνταν ως απαραίτητη προετοιμασία για τη διδασκαλία της διαλεκτικής. Σύμφωνα άλλωστε με μια αρχαία παράδοση, στην είσοδο της Ακαδημίας συναντούσε κανείς την επιγραφή «ἀγεωμέτρητος μηδεὶς εἰσίτω».

Μαθητές του Πλάτωνα ήταν, μεταξύ άλλων, ο Αριστοτέλης (που διαφώνησε μαζί του και ακολούθησε άλλη φιλοσοφική πορεία), ο ανιψιός και διάδοχός του Σπεύσιππος, ο Ξενοκράτης, ο Φίλιππος από τον Οπούντα, και άλλοι σημαντικοί φιλόσοφοι της ελληνιστικής εποχής.

Ε2. Το έργο του

Η αρχαία παράδοση διέσωσε έναν σημαντικό αριθμό έργων που αποδίδονται στον Πλάτωνα, δεν είναι όμως όλα γνήσια. Πολλά κείμενα άλλων Ακαδημεικών φιλοσόφων σώθηκαν με το όνομα του ιδρυτή της Ακαδημίας και έργο της σύγχρονης φιλολογίας, μεταξύ άλλων, είναι η οριστική διάκριση μεταξύ γνήσιων και νόθων έργων, καθώς επίσης και η χρονολόγησή τους.

Ακολουθώντας μια κατά προσέγγιση χρονολόγηση, έχουμε τον εξής κατάλογο γνήσιων πλατωνικών έργων:

α. Νεανικά έργα:
Ἀπολογία Σωκράτους (η απολογία του δασκάλου)
Κρίτων (για την υπακοή στους νόμους)
Ἴων (για τη συγκίνηση που προκαλεί η ποίηση)
Λάχης (για τη ανδρεία)
Χαρμίδης (για τη σωφροσύνη)
Λύσις (για τη φιλία)
Πρωταγόρας (για τη δυνατότητα να διδαχθεί η αρετή)
Εὐθύφρων (για την ευσέβεια)

β. Έργα της ωριμότητας:
Γοργίας (κριτική της ρητορικής και περί πολιτικής)
Εὐθύδημος (κατά της σοφιστικής σκέψης)
Ἱππίας ἐλάσσων (για την κακία ως άγνοια του καλού)
Ἱππίας μείζων (ορισμός του ωραίου)
Κρατύλος (για τη φιλοσοφία της γλώσσας)
Μένων (για τη θεωρία της ανάμνησης της ψυχής)

Μενέξενος (περί πολιτείας· κύριο μέρος του διαλόγου είναι ένας πλαστός επιτάφιος λόγος)
Συμπόσιο (για τον έρωτα ως κίνηση της ψυχής που οδηγεί προς τις Ιδέες)
Φαίδων (για την αθανασία της ψυχής)
Πολιτεία (για τη δικαιοσύνη και την ιδεώδη πολιτεία)

γ. Έργα της τελευταίας φάσης:
Θεαίτητος (ορισμός της γνώσης)
Παρμενίδης (κριτική της παρμενίδειας θεωρίας περί του όντος)
Σοφιστής (κριτική των σοφιστικών θεωριών περί του όντος)
Φαῖδρος (για το ωραίο και τον έρωτα)
Πολιτικός (ορισμός του πολιτικού)
Φίληβος (για τη σχέση της ηδονής και της γνώσης ως σκοπών της ζωής)
Τίμαιος (κοσμολογία και φυσική φιλοσοφία)
Κριτίας (ατελείωτο έργο που περιέχει και τον μύθο της χαμένης Ατλαντίδας με την οποία, υποτίθεται, ήρθε σε σύγκρουση μια ιδανική αρχαία Αθήνα)
Νόμοι (η νομοθεσία μιας ιδανικής πολιτείας)

Σώζονται ακόμα 13 Επιστολές, από τις οποίες μόνον η *7η* θεωρείται γνήσια, 32 επιγράμματα και κάποια αποσπάσματα.

Όπως μας πληροφορεί πάντως ο ίδιος ο Πλάτωνας, τα γραπτά κείμενά του δεν περιέχουν το σύνολο της διδασκαλίας του, ένα σημαντικό μέρος της οποίας ήταν προφορικό μέσα στα πλαίσια της Ακαδημίας.

Η διαλογική μορφή των πλατωνικών έργων. Όλα τα έργα του Πλάτωνα, εκτός από την *Απολογία του Σωκράτη* και τις *Επιστολές*, είναι γραμμένα σε διαλογική μορφή. Βασικός συζητητής είναι κατά κανόνα ο μεγάλος δάσκαλος, ο Σωκράτης, ενώ το κάθε έργο έχει ως τίτλο το όνομα του βασικού φιλοσοφικού "αντίπαλου" του Σωκράτη στη συζήτηση που διαμείβεται. Στο περιθώριο του κάθε διαλόγου, συμμετέχουν και άλλα πρόσωπα, μαθητές του Σωκράτη και διανοούμενοι ή γνωστοί Αθηναίοι της εποχής.

Είναι πολύ πιθανόν η νεανική ενασχόληση του Πλάτωνα με την τραγωδία να εξηγεί σε μεγάλο βαθμό και τη λογοτεχνική μορφή την οποία επέλεξε για να διατυπώσει τις φιλοσοφικές θέσεις του. Στην *7η Επιστολή* του, που αποτελεί τρόπον τινά μια αυτοβιογραφία, ο φιλόσοφος εξηγεί γιατί επέλεξε τη μορφή του διαλόγου για τα έργα του. Όπως λέει λοιπόν ο ίδιος, τη σοφία μπορεί να την αναζητήσει κανείς μόνον μέσα από την προφορική συζήτηση και τη ζωντανή σχέση, τη φιλία, μεταξύ των συνδιαλεγομένων. Αντίθετα, τα γραπτά κείμενα, όπου, σαν σε μονόλογο, ο συγγρα-

φέας εκθέτει τις θέσεις του σε έναν αναγνώστη ανίκανο να αντιδράσει, να ρωτήσει, να ελέγξει, έχουν μηδαμινή αξία. Στον *Φαίδρο* άλλωστε (275c κ.εξ.) ο Πλάτωνας κάνει μια μοναδική επίθεση στον γραπτό λόγο, ισχυριζόμενος ότι η γραφή έχει εντελώς περιορισμένη αξία και μόνον η προφορική μετάδοση της σοφίας μπορεί πραγματικά να γονιμοποιήσει την ψυχή του μαθητή. Παρ' όλο λοιπόν που ο Πλάτωνας κατέφυγε τελικά στον γραπτό λόγο για να αποτυπώσει τις φιλοσοφικές θέσεις του, προτίμησε τη μορφή του διαλόγου, που του επέτρεπε να διατηρήσει τη διανοητική ευελιξία και την κριτική αμεσότητα της προφορικής συζήτησης. Η πλατωνική διαλεκτική, η μέθοδος αυτή της αναζήτησης της φιλοσοφικής αλήθειας μέσα από τη ζωντανή αντιπαράθεση και τον άμεσο έλεγχο κάθε άποψης που διατυπώνεται, βρήκε στη διαλογική μορφή των έργων του την ιδανική λογοτεχνική της έκφραση.

Η φιλοσοφία και το παίγνιον. Παρά τη σοβαρότητα των θεμάτων τους και τη σπουδαιότητα των λεγομένων, οι πλατωνικοί διάλογοι διανθίζονται από περιγραφές της καθημερινής ζωής, της αγοράς, των γυμνασίων και των συμποσίων, καθώς και από εύθυμες παρατηρήσεις ή πειράγματα μεταξύ των συνομιλητών. Και πολύ συχνά, το τέλος τους δεν μας προσφέρει μια σαφή κατάληξη ή ξεκάθαρα συμπεράσματα πάνω στο φιλοσοφικό ζήτημα που συζητήθηκε. Στον *Πρωταγόρα*, για παράδειγμα, όχι μόνον ο ένας συνομιλητής δεν κατορθώνει να πείσει τον άλλο προκειμένου να καταδειχθεί η αλήθεια της μιας από τις δύο αρχικά αντιτιθέμενες απόψεις, αλλά οι δυο βασικοί "αντίπαλοι", ο Πρωταγόρας και ο Σωκράτης, καταλήγουν να υιοθετήσουν σχεδόν ο ένας την αρχική άποψη του άλλου και να αφήσουν τη συζήτηση με την υπόσχεση να την επιχειρήσουν ξανά κάποια άλλη φορά. Το πράγμα αυτό φάνηκε παράξενο στους σύγχρονους μελετητές και πολλοί είναι αυτοί που ισχυρίστηκαν πως οι διάλογοι του Πλάτωνα αποτελούν απλώς ένα φιλοσοφικό παιχνίδι, ελαφρό και ανώδυνο, ενώ το πραγματικό φιλοσοφικό έργο του θα πρέπει προφανώς ο Αθηναίος στοχαστής να το διατύπωσε στην προφορική διδασκαλία του στην Ακαδημία. Η αλήθεια είναι πως πολύ συχνά μέσα στους διαλόγους, τόσο ο Σωκράτης όσο και άλλοι ομιλητές, χαρακτηρίζουν τη συζήτηση που διεξάγεται ως παιδιά, ως παιχνίδι. Αλλά δεν πρέπει να ξεχνούμε πως για τον Πλάτωνα το παιχνίδι κατέχει μια θέση σπουδαιότατη στον κόσμο. Το παιχνίδι έχει παιδευτική αξία και τα μαθήματα θα έπρεπε, σε μια ιδανική κοινωνία, να έχουν τη μορφή παιχνιδιού. Ίσως λοιπόν στο παράδοξο αυτό να οφείλεται και το γεγονός πως οι πλατωνικοί διάλογοι υιοθετούν μια μορφή διανοητικού παιχνιδιού, στο τέλος του οποίου το συμπέρασμα δεν δίνεται με την πληκτική μορφή του "μαθήματος", αλλά μένει άρρητο, σχεδόν μετέωρο, για να το εξάγει μόνος του ο αναγνώστης.

[1] Όποτε, στην εισαγωγή αυτή, αναφερόμαστε στον ιδιότυπο κοινωνικο-πολιτικό οργανισμό που ήταν οι πόλεις-κράτη, θα χρησιμοποιούμε τον τύπο *πόλις,-εως*, ακριβώς για να τον διακρίνουμε από τη γενικότερη έννοια *πόλη*, που σήμερα δηλώνει μόνον την αστική συγκέντρωση ενός μέρους του πληθυσμού.

[2] Οι ίδιοι οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν πως τα πρώτα νομίσματα κόπηκαν στη Λυδία, όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος. Δεν έχουμε κανένα λόγο να αμφισβητήσουμε αυτή τη μαρτυρία. Άλλωστε η Λυδία ήταν πλούσια σε κοιτάσματα χρυσού και ασημιού. Αλλά οι πρώτες κοινωνίες που στήριξαν την οικονομία τους στο νόμισμα ήταν ασφαλώς αυτές των ελληνικών πόλεων του Αιγαίου και της Κάτω Ιταλίας.

[3] Η *Απολογία* του Ξενοφώντα θεωρείται λιγότερο έγκυρη από αυτήν που μας παραδίδει ο Πλάτωνας, διότι ο Ξενοφώντας έλειπε από την Αθήνα την εποχή της δίκης του Σωκράτη και συνεπώς δεν γνώριζε από πρώτο χέρι τι ακριβώς είπε ο φιλόσοφος στο δικαστήριο.

[4] Σύμφωνα με μία μεταγενέστερη πληροφορία, ο χρησμός έλεγε:

«Σοφὸς Σοφοκλῆς, σοφώτερος δ᾽ Εὐριπίδης
ἀνδρῶν δ᾽ ἁπάντων Σωκράτης σοφώτατος.»

ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

Α. Η διάρθρωση του διαλόγου και τα πρόσωπα

Εισαγωγή: Ο Σωκράτης διηγείται τη συζήτησή του με τον Πρωταγόρα σε έναν φίλο του. Βγαίνοντας από το σπίτι του Καλλία, ο Σωκράτης συναντά έναν φίλο του (του οποίου το όνομα δεν μαθαίνουμε) και, απαντώντας στις ερωτήσεις του, αρχίζει να του διηγείται πώς και γιατί βρέθηκε στου Καλλία, ποιους συνάντησε εκεί και τι συζητήθηκε. Με αυτή τη σύντομη εισαγωγή δίνεται στον Σωκράτη λοιπόν η αφορμή να αφηγηθεί τον διάλογό του με τον Πρωταγόρα. Το υπόλοιπο του έργου καλύπτεται ακριβώς από αυτή την αφήγηση του Σωκράτη.

Η επιλογή αυτής της εισαγωγής ασφαλώς δεν είναι τυχαία. Ο Πλάτωνας έχει έτσι τη δυνατότητα, αντί να ακολουθήσει μια πολύ μονότονη αφήγηση της συνάντησης Σωκράτη - Πρωταγόρα, να δώσει στους αναγνώστες του μια ζωντανή διήγηση, στην οποία υποτίθεται πως ο ένας από τους πρωταγωνιστές της φιλοσοφικής μονομαχίας την περιγράφει σε ένα φιλικό του πρόσωπο. Ως λογοτεχνικό έργο, ο *Πρωταγόρας* κερδίζει έτσι σε ζωντάνια και αμεσότητα. Ίσως όμως, από την άλλη μεριά, το κείμενο να χάνει έτσι σε πειστικότητα: πώς είναι δυνατόν, θα μπορούσε να αναρωτηθεί κάποιος δύσπιστος, να διηγείται κανείς με τέτοια ακρίβεια έναν φιλοσοφικό διάλογο και να μένει πιστός και ακριβής στην αναπαραγωγή των λεπτομερειών και των λεπτών αποχρώσεων μιας αντιπαράθεσης πάνω σε τόσο περίπλοκα θέματα όπως αυτά που συζητήθηκαν στο σπίτι του Καλλία; Κι όμως, το λογοτεχνικό ταλέντο του Πλάτωνα μας κάνει να λησμονούμε γρήγορα τέτοιες αντιρρήσεις, ακριβώς γιατί η παραστατικότητα και η γλαφυρότητα της αφήγησης του Σωκράτη μας παρασύρει και μας γοητεύει.

Πρόλογος. Ο Ιπποκράτης και η σφοδρή του επιθυμία να γίνει μαθητής του Πρωταγόρα. Ο Σωκράτης διηγείται κατ' αρχήν στον ανώνυμο φίλο του πώς βρέθηκε στο σπίτι του Καλλία, όπου φιλοξενείται ο διάσημος σοφιστής Πρωταγόρας. Ο Ιπποκράτης, ένας νεαρός φίλος του Σωκράτη γεμάτος πάθος για τη μόρφωση και θαυμασμό για τους μεγάλους διανοητές, έτρεξε τα χαράματα στο σπίτι του Σωκράτη για να τον ειδοποιήσει πως ο Πρωταγόρας έφτασε στην Αθήνα. Ο Ιπποκράτης θέλει να γίνει μαθητής του Πρωταγόρα και παρακαλεί τον Σωκράτη να τον βοηθήσει να παρουσιαστεί στον μεγάλο σοφιστή. Ο Σωκράτης αρχίζει να ρωτά τον νεαρό γιατί θέλει να μαθητεύσει κοντά στον Πρωταγόρα και τι ακριβώς ελπίζει να μάθει από αυτόν. Ο ενθουσιώδης Ιπποκράτης, που εκτός από τον ενθουσιασμό της νεότητάς του δεν διαθέτει ακόμα και μεγάλη σοφία, δεν μπορεί βεβαίως να απαντήσει. Έτσι, ο Σωκράτης

δέχεται να πάνε μαζί στο σπίτι του Καλλία και να ρωτήσει αυτός, για λογαριασμό του Ιπποκράτη, τι ακριβώς μπορεί ο Πρωταγόρας να διδάξει τον νεαρό.

Βλέπουμε έτσι, ήδη από την αρχή, να αναδεικνύεται το θέμα της φιλοσοφικής συζήτησης που θα ακολουθήσει. Ο Πρόλογος αυτός δεν είναι απλώς η εικόνα ενός στιγμιότυπου της ζωής των νέων στην Αθήνα, είναι, πολύ περισσότερο, η πραγματική εισαγωγή στο θέμα: ποια είναι η αξία της σοφιστικής, και μπορούν οι σοφιστές (ή οποιοσδήποτε άλλος) να διδάξει στους νέους την αρετή;

Ο Σωκράτης στο σπίτι του Καλλία. Περιγραφή του Πρωταγόρα και των άλλων προσώπων του διαλόγου. Ο Σωκράτης και ο Ιπποκράτης φτάνουν στο σπίτι του Καλλία και καταφέρνουν να μπουν, παρά την αγανάκτηση του θυρωρού που τους ανοίγει (ο οποίος έχει απελπιστεί με το πλήθος των ανθρώπων που έχουν πλημμυρίσει το σπίτι και μάλλον θα προτιμούσε να τους διώξει). Η είσοδος των δύο φίλων στη μεγάλη αυλή του αρχοντικού επιτρέπει στον Σωκράτη να περιγράψει τόσο τον Πρωταγόρα και τους άλλους δύο σοφιστές, τον Ιππία και τον Πρόδικο, που επίσης φιλοξενούνται εκεί, όσο και τους άλλους παρισταμένους. Ο κάθε σοφιστής βρίσκεται περικυκλωμένος από μια ομάδα μαθητών και θαυμαστών, ενώ αμέσως γύρω από τον Σωκράτη σχηματίζεται ο κύκλος των γνωστών συντρόφων του, του Ιπποκράτη βεβαίως, που τον συνοδεύει, και του Αλκιβιάδη και του Κριτία, που βρίσκονται ήδη εκεί. Ελάχιστη συμμετοχή θα έχουν πάντως αυτοί στην εξέλιξη του διαλόγου. Ο Αλκιβιάδης μόνον, και ο Καλλίας, ως ευγενικός οικοδεσπότης, θα επέμβουν κάποιες στιγμές, όταν τα πνεύματα θα οξυνθούν και οι δύο μονομάχοι θα θελήσουν να σταματήσουν τη συζήτηση. Ο Καλλίας είναι πιο ευγενής και συμβιβαστικός, ο Αλκιβιάδης, βεβαίως, πολύ πιο έντονος και ορμητικός.

Στο μέρος αυτό του έργου ο Πλάτωνας περιγράφει κυρίως τους τρεις παρόντες σοφιστές. Ο Πρόδικος και ο Ιππίας είναι μάλλον γελοιογραφικά σχεδιασμένοι. Και οι δυο παρουσιάζονται ως επιδεικτικά πολυμαθείς, ο πρώτος μανιακός με τους ορισμούς των εννοιών (πράγμα για το οποίο εισπράττει τα ειρωνικά σχόλια του Σωκράτη), ο δεύτερος μεγαλόστομος και ρητορικός. Θα έλεγε κανείς πώς όλο το αντισοφιστικό πάθος του Πλάτωνα ξεσπά στην περιγραφή της ρηχότητας και της μεγαλομανίας αυτών των δύο. Ο Πρωταγόρας, αντιθέτως, παρουσιάζεται μεν ως αλαζονικός και γεμάτος αυτοπεποίθηση, η σημαντική θέση όμως που ο στοχαστής αυτός κατείχε στην ιστορία της ελληνικής σκέψης δεν υποβαθμίζεται σε καμία περίπτωση. Παρ' όλο που ο Πλάτωνας τον δείχνει να αγανακτεί με τις συνεχείς ερωτήσεις του Σωκράτη, σε σημείο να θέλει να σταματήσει τη συζήτηση αν ο συνομιλητής του δεν τον αφήσει να αναπτύξει όπως αυτός νομίζει τις απόψεις του, είναι προφανές πως ο πρωταγορικός στοχασμός αντιμετωπίζεται ως άξιος σεβασμού. Γι' αυτό και στην περίπτωσή του, η σωκρατική ειρωνεία είναι πολύ διακριτική, ο Σωκράτης δείχνει μάλιστα έναν ειλικρινή σεβασμό προς τις απόψεις του αντιπάλου του.

Η αρχή της συζήτησης. Είναι δυνατόν να διδαχθεί η πολιτική αρετή, όπως ισχυρίζεται ο Πρωταγόρας; «Τὸ δὲ μάθημά ἐστιν εὐβουλία περὶ τῶν οἰκείων, ὅπως ἂν ἄριστα τὴν αὑτοῦ οἰκίαν διοικοῖ, καὶ περὶ τῶν τῆς πόλεως, ὅπως τὰ τῆς πόλεως δυνατώτατος ἂν εἴη καὶ πράττειν καὶ λέγειν».

Στο πρώτο αυτό μέρος, ο Σωκράτης πλησιάζει τον Πρωταγόρα και, εξ ονόματος του Ιπποκράτη, αρχίζει να τον ρωτά τι ακριβώς θα μάθει ο νεαρός αν γίνει μαθητής του. Ο Πρωταγόρας απαντά πως, ως σοφιστής, είναι σε θέση να καθοδηγήσει τον Ιπποκράτη έτσι ώστε να βελτιώνεται συνεχώς Ο μαθητής θα αποκτήσει τελικά την ικανότητα να σκέφτεται και να αποφασίζει σωστά (*εὐβουλία*) για κάθε θέμα που έχει σχέση τόσο με τον ιδιωτικό βίο (*τῶν οἰκείων*) όσο και με τον δημόσιο (*το πράττειν και λέγειν* στις υποθέσεις της πόλης). Στη θέση αυτή του Πρωταγόρα, που συνεπάγεται πρώτον ότι όλοι οι άνθρωποι, ανεξαρτήτως καταγωγής, κοινωνικής τάξης και οικονομικής κατάστασης είναι σε θέση να διδαχθούν την πολιτική αρετή, και δεύτερον ότι υπάρχουν άνθρωποι που έχουν τη δυνατότητα να διδάσκουν στους άλλους την πολιτική αρετή, ο Σωκράτης απαντά εκφράζοντας τις έντονες αμφιβολίες του.

Ως παράδειγμα φέρνει την αθηναϊκή εκκλησία του δήμου, όπου εάν παρουσιαστεί κάποιος μη ειδικός σε μια συζήτηση για τεχνικό θέμα και θελήσει να συμβουλεύσει σχετικά με αυτό τους συμπολίτες του, τον διώχνουν κοροϊδεύοντάς τον· αντιθέτως, εάν το θέμα της συζήτησης αφορά γενικώς προβλήματα πολιτικής και καλής διοίκησης, τότε δέχονται τη γνώμη οποιουδήποτε, θεωρώντας προφανώς πως στα ζητήματα αυτά ο καθένας μπορεί να έχει ορθή άποψη χωρίς να έχει αναγκαστικά εκπαιδευτεί πάνω στο θέμα. Άλλωστε, συνεχίζει, η ζωή μας δείχνει πως μεγάλοι πολιτικοί άνδρες, ο Περικλής για παράδειγμα, δεν κατάφεραν να διδάξουν στα ίδια τους τα παιδιά την πολιτική αρετή και πως οι καλύτεροι δάσκαλοι δεν πέτυχαν τίποτε με μαθητές που δεν ήταν καλοί. Κι αυτό σημαίνει πως μπορούμε να διδάξουμε μια οποιαδήποτε τέχνη, αλλά ποτέ κανείς δεν μπόρεσε με τη διδασκαλία να κάνει τον άλλο καλύτερο, αγαθότερο ή ικανότερο στην πολιτική αρετή.

Η απάντηση του Πρωταγόρα και ο μύθος για τη δημιουργία της ανθρώπινης κοινωνίας [320c8-328d1]. Ο Πρωταγόρας απαντά στις αντιρρήσεις που του προέβαλε ο Σωκράτης με έναν μεγάλο λόγο. Ο λόγος αυτός, που θα πρέπει να θύμιζε τις δημόσιες διαλέξεις τις οποίες συνήθιζαν να κάνουν οι σοφιστές, χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο, που ξεκινά με τον μύθο του Προμηθέα, ο σοφιστής απαντά στη σωκρατική αντίρρηση σύμφωνα με την οποία δεν υπάρχουν "ειδικοί" στα θέματα της πολιτικής. Στο δεύτερο, απαντά στην αντίρρηση σύμφωνα με την οποία οι καλοί πολίτες δεν μπορούν (γι' αυτό και δεν το δοκιμάζουν καν) να διδάξουν στους γιους τους την αρετή.

Ο μύθος του Προμηθέα [322d5-324d1] αποδεικνύει, κατά τον Πρωταγόρα, πως οι

Αθηναίοι έχουν δίκιο να παραχωρούν σε κάθε πολίτη το δικαίωμα της τοποθέτησης πάνω σε ζητήματα που αφορούν την καλή διοίκηση της πόλης: το *βουλεύεσθαι* (η σκέψη, η διατύπωση απόψεων, η ανάληψη ευθυνών, η ψήφιση) πάνω στα πολιτικά θέματα εξαρτάται εντελώς από τη δικαιοσύνη και τη λογική, δυο ιδιότητες που συνιστούν την αρετή του πολίτη και τις οποίες κατέχει κάθε πολίτης, αφού, όπως δείχνει ο μύθος του Προμηθέα, εάν δεν τις είχε ο κάθε πολίτης δεν θα μπορούσαν καν να σχηματιστούν ποτέ οργανωμένες κοινωνίες.

Ο κάθε άνθρωπος εξ ορισμού κατέχει αυτές τις ιδιότητες που του επιτρέπουν να έχει την ιδιότητα του πολίτη· αυτό αποδεικνύεται ακόμα περισσότερο από το γεγονός πως όποιος ισχυρίζεται πως δεν τις διαθέτει θεωρείται τρελός.

Το γεγονός πως οι πόλεις έχουν προβλέψει τιμωρίες για πράξεις αδικίας αποδεικνύει επίσης πως υπάρχει μια γενική, πανανθρώπινη πίστη στην ιδέα πως το να είναι κανείς καλός πολίτης δεν είναι θέμα τύχης, όπως, για παράδειγμα, το να είναι ωραίος, αλλά κάτι που το διδάσκεται και το κατακτά κανείς με τη θέλησή του. Άλλωστε, αν αυτό δεν ίσχυε όντως στην πραγματικότητα, θα ήταν εντελώς παράλογο να τιμωρούν οι άνθρωποι κάποιον για ένα ελάττωμα του χαρακτήρα του, ειδικά μάλιστα στην περίπτωση που δεν θα ήταν αυτός εκ των πραγμάτων σε θέση να το διορθώσει.

Στο δεύτερο μέρος του λόγου του [324d2-328d1], ο Πρωταγόρας δεν απαντά πλέον με μύθους, αλλά κατευθείαν με λογικά επιχειρήματα. Η αρετή, ισχυρίζεται ο σοφιστής, και είναι και πρέπει να θεωρείται διδακτή. Γιατί η αρετή είναι η αναγκαία εκείνη ιδιότητα που επιτρέπει σε κάθε άνθρωπο να συμμετέχει στην κοινωνική και πολιτική ζωή, είναι η ιδιότητα που κάνει δυνατή την ύπαρξη κοινωνιών και πόλεων. Χωρίς την αρετή, τη δικαιοσύνη, τη σωφροσύνη και το αίσθημα του σεβασμού προς ό,τι είναι ιερό, δεν υπάρχουν ανθρώπινες κοινωνίες. Συνεπώς, πρέπει οι ίδιες οι κοινωνίες και οι γονείς να διδάσκουν στα παιδιά τους την αρετή, κι εάν υπάρχει άνθρωπος που δεν μπορεί ή δεν θέλει να τη διδαχθεί, αυτός θα πρέπει να τιμωρείται με την ποινή του θανάτου ή της εξορίας ως επικίνδυνος. Ο Σωκράτης δεν έχει δίκιο να ισχυρίζεται πως οι μεγάλοι πολιτικοί δεν προσπαθούν να διδάξουν στους γιους τους την αρετή. Μόνο που στην περίπτωση αυτή, η διδαχή δεν γίνεται υπό μορφήν μαθήματος. Όμως, από τη στιγμή που το παιδί αρχίζει να μιλάει, δηλαδή να επικοινωνεί πραγματικά και λογικά με τους γύρω του, όλοι προσπαθούν να του εμφυσήσουν τα διδάγματα και τα παραδείγματα που θα το κάνουν δίκαιο και σώφρονα άνθρωπο. Και αργότερα, όταν τα παιδιά στέλνονται να μάθουν ποίηση και μουσική, οι δάσκαλοί τους φροντίζουν, μέσα από τα κείμενα ή τη μουσική που τα διδάσκουν, να τους μάθουν κυρίως την αρετή. Το ίδιο, τέλος, κάνει και η πόλη για τους νεαρούς πολίτες της, μαθαίνοντάς τους τους νόμους και την υπακοή σ' αυτούς.

Νέες ερωτήσεις του Σωκράτη με σκοπό να οριστεί τι ακριβώς είναι η αρετή. Ο Σωκράτης ξεσπά σε εκφράσεις ασυγκράτητου θαυμασμού μόλις ο Πρωταγόρας τελειώνει τον λόγο του. Η ειρωνεία είναι προφανής, είναι όμως αναμεμιγμένη και με ειλικρινή εκτίμηση. Εν πάση περιπτώσει, ο Σωκράτης περνά αμέσως στην αντεπίθεση με μια σειρά από ερωτήσεις που σκοπό έχουν να ξεκαθαριστεί εάν αυτό που ο Πρωταγόρας ονόμασε *αρετή* είναι το ίδιο πράγμα με τη *δικαιοσύνη* και *την αιδώ* που στον μύθο ειπώθηκε ότι έστειλε ο Ζεύς στους ανθρώπους, αν πρόκειται δηλαδή για συνώνυμες λέξεις που χαρακτηρίζουν ένα ενιαίο πράγμα, μία και μοναδική ιδιότητα, ή εάν, αντιθέτως, η δικαιοσύνη, η σωφροσύνη, η ανδρεία, η οσιότητα κ.τ.λ. δεν είναι παρά μέρη του πράγματος που ονομάζουμε αρετή. Είναι δηλαδή μία και αδιαίρετη η αρετή, οπότε όποιος είναι δίκαιος, για παράδειγμα, δεν μπορεί παρά να είναι και ανδρείος, ή οι διάφορες ιδιότητες, σαν αυτές που αναφέραμε, είναι απλώς μέρη της αρετής, με τον ίδιο τρόπο που τα μάτια, τα χείλη, η μύτη είναι μέρη του προσώπου, οπότε μπορεί κανείς να έχει καλή όραση χωρίς αναγκαστικά να έχει και ωραία χείλη; Ο Πρωταγόρας συμφωνεί με τη δεύτερη άποψη.

Ο Σωκράτης συνεχίζει όμως, αποδεικνύοντας στον Πρωταγόρα πως είναι αδύνατον να υποστηρίξει κανείς ότι η δικαιοσύνη και ο σεβασμός στους όσιους νόμους είναι πράγματα ξεχωριστά. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε πως αυτός που σέβεται το όσιο μπορεί ταυτοχρόνως να είναι άδικος (αφού μπορεί να διαθέτει μόνον την οσιότητα ως αρετή, και όχι τη δικαιοσύνη), ή πως ο δίκαιος μπορεί να μη διαθέτει ίχνος οσιότητας. Βεβαίως, υπάρχουν κάποιοι που θεωρούν σοφό τον άνθρωπο που διαπράττει αδικίες, εφόσον κάτι τέτοιο τον ωφελεί. Τίθεται επομένως το θέμα, αν σωφροσύνη σημαίνει να σκέπτεται κανείς το καλό και το προσωπικά ωφέλιμο όταν πρόκειται να ενεργήσει. Στο σημείο αυτό ο Πρωταγόρας, αρκετά εκνευρισμένος, θα ισχυριστεί πως το καλό και το ωφέλιμο είναι πράγματα σχετικά, εφόσον άλλα είναι ωφέλιμα στην περίπτωση, για παράδειγμα, της αρρώστιας και άλλα στην κατάσταση της υγείας.

Το ξέσπασμα του Πρωταγόρα και η παρ' ολίγον ρήξη μεταξύ των συνομιλητών. Φανερά αγανακτισμένος από τον τρόπο με τον οποίο ο Σωκράτης τον "ανακρίνει", ο Πρωταγόρας δηλώνει πως δεν μπορεί να συνεχίσει την συζήτηση απαντώντας κάθε φορά στις ερωτήσεις που θα του επιβάλλει ο κάθε τυχών συνομιλητής του. Με τη σειρά του, ο Σωκράτης αρνείται να συνεχίσει τη συζήτηση, εάν ο Πρωταγόρας θέλει απλώς να αγορεύει και δεν του επιτρέπει να διακόπτει ανά πάσα στιγμή και να θέτει όποια απορία έχει. Τα πράγματα φτάνουν σε αδιέξοδο, αλλά τότε επεμβαίνουν οι άλλοι παριστάμενοι (ειδικά ο Καλλίας, που ως οικοδεσπότης προσπαθεί να συμβιβάσει τους φίλους του). Έτσι, αποφεύγεται η οριστική σύγκρουση και η συζήτηση ξαναρχίζει.

Η παρέκβαση με αφορμή το ποίημα του Σιμωνίδη. Ανάλυση του ποιήματος από τον Σωκράτη. Με πολύ καλύτερη διάθεση τώρα, ο Πρωταγόρας ξεκινά τη δεύτερη

φάση της συνομιλίας αναφέροντας δυο αποσπάσματα από μια (χαμένη σήμερα) ωδή του Σιμωνίδη. Τα αποσπάσματα είναι τα εξής:

Α. ἄνδρ' ἀγαθὸν μὲν ἀλαθέως γενέσθαι
χαλεπόν, χερσίν τε καὶ ποσὶ καὶ νόῳ
τετράγωνον, ἄνευ ψόγου τετυγμένον.
[Το να γίνει ένας άντρας αγαθός είναι βέβαια πράγμα αληθινά
δύσκολο, να γίνει και στα χέρια και στα πόδια και στον νου
τετράγωνος, φτιαγμένος δίχως ψόγο].

Β. οὐδέ μοι ἐμμελέως τὸ Πιττάκειον
νέμεται καίτοι σοφοῦ παρὰ φωτὸς εἰ-
ρημένον· χαλεπὸν φάτ' ἐσθλὸν ἔμμεναι.
[Ο λόγος που είπε ο Πιττακός ούτε κι αυτός σωστός
μου ακούγεται, παρ' όλο που τον πρόφερε θνητός σοφός:
δύσκολο είναι, είπε, να είσαι άντρας αγαθός].

Ο Πρωταγόρας ισχυρίζεται πως τα δυο αποσπάσματα είναι τελικά αντιφατικά: αρχικά ο Σιμωνίδης μοιάζει να υποστηρίζει πως είναι δύσκολο να γίνει κανείς αγαθός, στη συνέχεια όμως κατακρίνει τον Πιττακό τον Μυτιληναίο, έναν από τους Επτά Σοφούς της αρχαϊκής εποχής, επειδή ισχυρίστηκε πως είναι δύσκολο να είναι ένας άνθρωπος αγαθός. Ο Σωκράτης, που στην αρχή δεν διαπιστώνει καμία ασυνέπεια ανάμεσα στα δύο αποσπάσματα, βρίσκεται τελικά, όπως ο ίδιος ομολογεί με χιούμορ, μάλλον στριμωγμένος από την ευφυΐα του Πρωταγόρα. Καλώντας αμέσως όμως σε βοήθεια τον Πρόδικο, τον σοφιστή που είχε τάξει σκοπό της ζωής του να διατυπώνει σωστούς ορισμούς για τις λέξεις, αντιπαραθέτει στον Πρωταγόρα τη λεπτή μα σοβαρή διαφορά ανάμεσα στο ρήμα *γίνομαι*, του πρώτου τρίστιχου, και στο ρήμα *είμαι* του δεύτερου. Ο Σιμωνίδης, ισχυρίζεται λοιπόν ο Σωκράτης στη δική του "σοφιστική διάλεξη" (η οποία εξισορροπεί, μέσα στη γενική δομή του έργου, την προηγούμενη του Πρωταγόρα), κάνει σαφή διάκριση ανάμεσα στις έννοιες των δυο ρημάτων. Αυτό που θέλει ο ποιητής να πει είναι πως η αληθινή δυσκολία έγκειται στο να γίνει κανείς αγαθός. Αντίθετα, ο ισχυρισμός του Πιττακού αποδεικνύεται, κατά τον Σιμωνίδη (και κατά τον Σωκράτη) λανθασμένος. Γιατί μπορεί μεν να γίνει κανείς αγαθός, είναι όμως δύσκολο να είναι πάντα αγαθός. Μόνον οι θεοί μπορούν να είναι πάντοτε, μόνιμα, αγαθοί· οι άνθρωποι όμως εμποδίζονται συχνά να παραμένουν αγαθοί. Όπως άλλωστε λέει ένας άλλος ποιητής (που δεν κατονομάζεται): «αὐτὰρ ἀνὴρ ἀγαθὸς τοτὲ μὲν κακός, ἄλλοτε δ' ἐσθλός» [ο αγαθός άντρας σε άλλες περιπτώσεις μπορεί να είναι κακός, σε άλλες άριστος]. Ο κακός είναι βέβαια πάντα κα-

κός. Μα ο κάλός μπορεί, πιεσμένος από την ανάγκη, να μην παραμείνει αγαθός. Στο κάτω-κάτω, καταλήγει ο Σωκράτης, κανείς δεν σφάλλει ποτέ με τη θέλησή του. Οι άνθρωποι διαπράττουν αισχρές ή κακές πράξεις μόνον από άγνοια.

Η συζήτηση περί αρετής ξαναρχίζει. Ο Σωκράτης προσπαθεί να αποδείξει την ενότητα της αρετής. Ο Σωκράτης ξαναγυρίζει στην ερώτηση, την οποία έθεσε από την αρχή στον Πρωταγόρα: η σοφία, η σωφροσύνη, η ανδρεία, η δικαιοσύνη, η οσιότητα, είναι πέντε ονόματα για το ίδιο πράγμα, την αρετή, ή μήπως το καθένα τους αντιστοιχεί σε μια διαφορετική πραγματικότητα, σε μια διαφορετική ιδιότητα; Ο Πρωταγόρας είχε προηγουμένως απαντήσει πως πρόκειται για διαφορετικά πράγματα, για διαφορετικά μέρη ενός πράγματος, ανόμοια μεταξύ τους και με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά το καθένα. Την άποψη αυτή την επιβεβαιώνει ξανά, κάνοντας ωστόσο μια διάκριση ειδικά για την ανδρεία: ακόμη κι αν δεχθούμε, λέει, πως οι άλλες τέσσερις ιδιότητες είναι αρκετά συγγενείς μεταξύ τους, είναι προφανές πως η ανδρεία είναι κάτι το τελείως ξεχωριστό. Γι' αυτό και συναντάμε ανθρώπους άδικους ή άφρονες ή ασεβείς, που είναι ωστόσο εξαιρετικά ανδρείοι.

Ο Σωκράτης όμως θα αναγκάσει τον Πρωταγόρα να παραδεχθεί πως και εδώ τα πράγματα δεν είναι έτσι. Ανδρείοι είναι κυρίως αυτοί που έχουν γνώση κάποιας συγκεκριμένης τέχνης: οι καλοί ιππείς είναι αυτοί που πολεμούν με ανδρεία έφιπποι και οι καλοί κολυμβητές βουτούν με περισσότερο θάρρος στο νερό. Όσοι τολμούν, χωρίς να γνωρίζουν πού πηγαίνουν, δεν είναι ανδρείοι μα τρελοί. Επομένως, η ανδρεία δεν είναι κάτι άσχετο με τη σωφροσύνη.

Η ηδονή και η αρετή. Ευχάριστο είναι μόνο το αγαθό. Ο Σωκράτης μετατοπίζει ελαφρά το θέμα και αναφέρεται στους ανθρώπους που ισχυρίζονται ότι, παρ' όλο που γνωρίζουν το σωστό και το ωφέλιμο, τα παραμελούν «νικημένοι από την ηδονή». Έτσι, παραδείγματος χάριν, δεν γυμνάζονται, αν και γνωρίζουν πόσο επωφελής είναι η άσκηση για την υγεία, και προτιμούν να παραδίδονται στις απολαύσεις του φαγητού. Όμως, θα ισχυριστεί ο Σωκράτης, δεν είναι η ηδονή, αλλά η άγνοια που παρασύρει αυτούς τους ανθρώπους. Γιατί η γνώση του καλού θα τους δίδασκε πως η πραγματική ηδονή βρίσκεται στην υγεία και όχι στις βλάβες που θα τους προξενήσουν οι καταχρήσεις μιας φαινομενικής ευχαρίστησης.

Το τέλος της συζήτησης. Με την τελευταία αυτή στροφή που δίνει ο Σωκράτης στη συζήτηση, το έργο κλείνει με μια μάλλον παράδοξη και απρόσμενη κατάληξη, δηλαδή με τον Σωκράτη, που στην αρχή αρνιόταν να παραδεχθεί πως η αρετή μπορεί να διδαχθεί, να υποστηρίζει πως η παρανόηση της αρετής και της ηδονής που κάνουν κάποιοι άνθρωποι οφείλεται στην άγνοιά τους και πως η άγνοια αυτή μπορεί να θεραπευτεί με τη διδασκαλία.

Έτσι, η συζήτηση καταλήγει σε μια περίεργη αντιστροφή των αρχικών απόψεων που διατυπώθηκαν, αλλά και με πολλά θέματα να έχουν παραμείνει ανοικτά. Οι δυο

συνομιλητές ανταλλάσσουν εκφράσεις προσωπικής εκτίμησης και υπόσχονται να ξανασυναντηθούν για να συνεχίσουν μια περαιτέρω διερεύνηση του θέματος.

Β. Η φιλοσοφική σημασία του διαλόγου.

Τα θέματα του *Πρωταγόρα* είναι στην ουσία δύο. Το πρώτο είναι αυτό το οποίο συζητούν τα δύο κεντρικά πρόσωπα, ο Πρωταγόρας και ο Σωκράτης: ποια είναι η φύση της αρετής; Το δεύτερο, εξίσου σημαντικό, είναι αυτό που τίθεται στα προλογικά μέρη του έργου: ποιος μπορεί να διδάξει την αρετή και, δευτερευόντως, είναι οι σοφιστές τα κατάλληλα πρόσωπα για να αναλάβουν τη διδασκαλία της αρετής;

Για τον Σωκράτη (και τον Πλάτωνα) το δεύτερο αυτό ζήτημα είναι εξίσου σοβαρό με το πρώτο, θα μπορούσαμε να πούμε μάλιστα πως στην ουσία δεν ξεχωρίζει από το πρώτο. Έτσι, βλέπουμε μέσα στο έργο να αντιπαρατίθενται όχι μόνον οι απόψεις περί αρετής του καθενός από τους δύο βασικούς συνομιλητές, αλλά και οι μέθοδοι για την προσέγγιση της αλήθειας. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως το θέμα της αρετής αποτελεί το θέμα της συζήτησης, αλλά το θέμα του εάν η αρετή είναι διδακτή διαπερνά εμμέσως όλον τον διάλογο και αποκαλύπτεται στον αναγνώστη μέσα από τις διαφορετικές μεθόδους που ακολουθεί στη συζήτηση ο καθένας από τους συνομιλητές.

Η μέθοδος του Σωκράτη είναι η διαλεκτική. Ο Σωκράτης επιμένει στις ερωτήσεις που επιτρέπουν να διευκρινίζεται και να ορίζεται με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια κάθε επιμέρους θέμα και κάθε όρος. Με τη σειρά της, η ακρίβεια αυτή οδηγεί τους συνδιαλεγόμενους σε μια απόλυτη γνώση και κατανόηση του πράγματος που μελετούν.

Η μέθοδος του Πρωταγόρα (και γενικώς των σοφιστών) είναι πολύ διαφορετική. Μέσα στο έργο, ο Πρωταγόρας χρησιμοποιεί τρεις τρόπους για να εκθέσει τις απόψεις του. Τον μύθο, τη διάλεξη και τον σχολιασμό των ποιητικών κειμένων. Ως μύθο μπορούμε να ορίσουμε κάθε αφήγηση που έχει ποιητικό χαρακτήρα, είτε προέρχεται από την παράδοση και τον θρύλο είτε πρόκειται για κατασκευή κάποιου διανοητή. Ο ποιητικός και συμβολικός χαρακτήρας του μύθου για τον Προμηθέα που αφηγείται ο Πρωταγόρας είναι προφανής. Άλλα όσο μεγάλη και αν είναι η συμβολική αξία του, είναι επίσης φανερό πως δεν μπορεί να οδηγήσει με ακρίβεια στη φιλοσοφική και επιστημονική γνώση. Βεβαίως, και ο ίδιος ο Πλάτωνας χρησιμοποίησε πολλές φορές τον μύθο και ο ίδιος (δες για παράδειγμα τον μύθο της σπηλιάς στην *Πολιτεία*) πάντοτε όμως για να συμπληρώσει μιαν αυστηρή φιλοσοφική απόδειξη, όχι ως αυτόνομο τρόπο, ισοδύναμο με τις άλλες φιλοσοφικές μεθόδους, για να οδηγηθεί ο άνθρωπος στην γνώση. Πάντως, ίσως επειδή και ο ίδιος δεν απέρριπτε εντελώς την αξία της συμβολικής μυθικής αφήγησης, ο Πλάτωνας δεν είναι καθόλου ειρωνικός προς τον Πρωταγόρα στο σημείο αυτό.

Αντίθετα, δεν διστάζει να ειρωνευτεί και να υπονομεύσει με κάθε τρόπο τη δεύτερη σοφιστική μέθοδο, τη διάλεξη. Ο Σωκράτης ισχυρίζεται πως έχει πολύ κακή μνήμη και του είναι αδύνατον, όταν ακούει μια μακροσκελή διάλεξη πάνω σε κάποιο θέμα, να συγκρατεί όλες τις λεπτομέρειες! Τι σημαίνει αυτό στην πραγματικότητα; Πως σε μια διάλεξη, ο ομιλητής εκθέτει διάφορες ιδέες τις οποίες ο ακροατής δεν έχει καν τον χρόνο να εξετάσει. Επομένως, η μέθοδος της διάλεξης είναι μέθοδος πειθούς, όχι μέθοδος προσέγγισης και κατάκτησης της αλήθειας. Μπορεί, συνεπώς, να είναι καλή για τις πολιτικές συνελεύσεις και τα δικαστήρια, αλλά σίγουρα όχι για τη φιλοσοφία, που σκοπός της είναι η αναζήτηση της αλήθειας.

Τέλος, έχουμε τη μέθοδο του σχολιασμού ποιητικών κειμένων. Είναι η τρίτη μέθοδος που θα ακολουθήσει ο Πρωταγόρας στη συζήτησή του με τον Σωκράτη. Οι αρχαίοι Έλληνες, των οποίων η βασική παιδεία ήταν τα ομηρικά έπη, συνήθιζαν να αναφέρουν είτε τον Όμηρο είτε άλλους ποιητές ως αυθεντίες σε ζητήματα κάθε είδους. Η αναφορά λοιπόν στα λεγόμενα κάποιου ποιητή δεν ήταν ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των σοφιστών. Οι σοφιστές πάντως, ανάμεσα στα άλλα ενδιαφέροντα που καλλιέργησαν, ασχολήθηκαν και με τις "ανθρωπιστικές επιστήμες", όπως θα λέγαμε σήμερα, μπορούμε επομένως να τους θεωρήσουμε ως πρωτοπόρους της λογοτεχνικής ανάλυσης, της φιλολογίας, κυρίως δε της γλωσσολογίας (δες Εισαγωγή, για τον Πρόδικο, σελ. 26). Η βασική αντίρρηση του Σωκράτη όμως σ' αυτήν την περίπτωση έχει να κάνει με τη γενική καχυποψία του (που ήταν και καχυποψία του Πλάτωνα) απέναντι στον γραπτό λόγο. Το γραπτό είναι βουβό, δεν μπορεί να απαντήσει σε αυτόν που του θέτει ερωτήματα. Και σε αυτήν την περίπτωση, λοιπόν, ξαναγυρνάμε στην προσπάθεια του Πλάτωνα, μέσα σ' αυτό το έργο, να καταδείξει τις περιορισμένες δυνατότητες της σοφιστικής και να αναδείξει τη σωκρατική διαλεκτική ως μοναδική φιλοσοφική μέθοδο ικανή να οδηγήσει στην αλήθεια.

Το θέμα που αναφέραμε ως πρώτο, και το οποίο αποτελεί και θέμα της συζήτησης μεταξύ Σωκράτη και Πρωταγόρα, είναι η φύση της αρετής. Όπως και σε άλλους νεανικούς διαλόγους του Πλάτωνα, το θέμα αυτό μένει στο τέλος κάπως μετέωρο, χωρίς δηλαδή να διατυπώνεται κάποιο οριστικό συμπέρασμα. Είναι χαρακτηριστικό πως οι δύο πρωταγωνιστές συμφωνούν να συνεχίσουν τη συζήτηση με κάποια άλλη ευκαιρία. Παρ' όλη την έλλειψη ουσιαστικής κατάληξης, βλέπουμε πάντως να διαγράφονται καθαρότατα οι απόψεις των δυο "αντιπάλων". Ο Πρωταγόρας αρνείται την ίδια την ύπαρξη του απόλυτου και ασπάζεται τη σχετικότητα. Αντίθετα, ο Σωκράτης αναζητά μια αλήθεια γενική, καθολική και απόλυτη. Πάντως, η σωκρατική-πλατωνική θέση για την αρετή παραμένει, στον διάλογο αυτό, σε ανολοκλήρωτη ακόμα μορφή. Την ολοκληρωμένη αντίληψη του Πλάτωνα για την αρετή θα τη συναντήσουμε στην *Πολιτεία*.

Γ. Ο μύθος του Πρωταγόρα για τη δημιουργία του ανθρώπου και την αρετή.

Πρέπει κατ' αρχήν να διευκρινίσουμε πως η πατρότητα του μύθου αυτού, με τη μορφή στην οποία μας τον παραδίδει ο Πλάτωνας, ανήκει προφανώς στον περίφημο σοφιστή. Απ' όσα είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε για τις φιλοσοφικές και κοινωνιολογικές απόψεις του Πρωταγόρα, ο μύθος δεν έρχεται σε αντίθεση με τις διδασκαλίες του, ούτε τις παραποιεί. Εξάλλου, παρά τις αντιθέσεις του με τους σοφιστές, ο Πλάτωνας εμφανίζεται, από τον τρόπο που παρουσιάζει εδώ τον αδδηρίτη αντίπαλο του Σωκράτη, να σέβεται τον πρωταγορικό φιλοσοφικό λόγο και τη βαρύτητα των πρωταγορικών απόψεων.

Από πολλές απόψεις πάντως ο περίφημος φιλοσοφικός μύθος του Πρωταγόρα για τη δημιουργία του ανθρώπου και των ανθρώπινων κοινωνιών συγγενεύει με άλλες αντίστοιχες μυθικές αφηγήσεις. Θα επισημάνουμε δυο κείμενα κυρίως, από τα οποία φαίνεται να αντλεί την έμπνευσή του εδώ ο Πρωταγόρας. Πρώτον, τη *Θεογονία* του Ησίοδου, και δεύτερον τον *Προμηθέα Δεσμώτη* του Αισχύλου.

Στη *Θεογονία* του, ο Ησίοδος (επικός διδακτικός ποιητής από την Άσκρα της Βοιωτίας, που έζησε τον 8ο αιώνα) περιγράφει τη γέννηση των θεών. Πολύ λίγο χώρο αφιερώνει, στο ποίημα αυτό, στους ανθρώπους, και μάλιστα δεν μιλά καθόλου για τη δημιουργία τους. Όμως αναφέρεται, σε ένα ιδιαιτέρως σημαντικό χωρίο, στη δημιουργία από τους θεούς.της πρώτης γυναίκας, της Πανδώρας. Την ιδέα της δημιουργίας της Πανδώρας, κατά τον ποιητή, την είχε ο Δίας, που θυμωμένος επειδή ο Προμηθέας είχε κλέψει τη φωτιά από τους θεούς και την είχε χαρίσει στους ανθρώπους, θέλησε να στείλει στους ανθρώπους κάτι αρκετά κακό ώστε να αντισταθμίσει τα θετικά οφέλη της φωτιάς. Η φωτιά, που επιτρέπει πρώτα απ' όλα στον άνθρωπο να ψήσει την τροφή του (άρα να βγει από την κατάσταση του ζώου και να καταναλώνει την τροφή του κατά τρόπο "πολιτισμένο") και η γυναίκα (που δίνει στον άνθρωπο τη δυνατότητα να σχηματίσει οικογένεια και να αναπαραχθεί επίσης "πολιτισμένα") είναι συνεπώς, μέσα στην εξαιρετικά απαισιόδοξη εικόνα που δίνει ο Ησίοδος για την ανθρωπότητα και την εξέλιξή της, τα δύο στοιχεία που οδηγούν τον άνθρωπο να βγει από την "πρωτόγονη" κατάσταση και να περάσει στην "ιστορία" και τον πολιτισμό. Με έναν λόγο, είναι τα στοιχεία που του επιτρέπουν να γίνει άνθρωπος. Για τον Ησίοδο βέβαια, που θεωρούσε την ανθρώπινη ιστορία ως μια πορεία από μια μακάρια παιδική ηλικία σε μια θλιβερή και αβάσταχτη κατάσταση γεροντικού ξεπεσμού, η εξέλιξη αυτή κάθε άλλο παρά ευτυχής ήταν.

Για τον Αισχύλο, αντίθετα, ο Προμηθέας είναι ένας μεγάλος ευεργέτης της ανθρωπότητας. Η φωτιά, την οποία ο Τιτάνας χαρίζει στους ανθρώπους, είναι και εδώ το στοιχείο που επιτρέπει στον άνθρωπο να μπει στην ιστορία και τον πολιτισμό. Είναι όμως, κυρίως, το στοιχείο που επιτρέπει την ανάπτυξη της γλώσσας και της

γραφής, την ανάπτυξη της τεχνολογίας, την ανάπτυξη της τέχνης και της σκέψης.

Ο Πρωταγόρας κρατά προφανώς την αισχύλεια θεώρηση και την αισχύλεια αισιοδοξία. Αν όμως ο Αισχύλος είναι ένας τραγικός ποιητής με βαθύτατες φιλοσοφικές ανησυχίες, ο Πρωταγόρας είναι ένας φιλόσοφος με έντονους "κοινωνιολογικούς" (για να μεταχειριστούμε έναν σύγχρονο όρο) προβληματισμούς. Είναι λοιπόν φυσικό οι προβληματισμοί αυτοί να εκφράζονται και να υπογραμμίζονται με ιδιαίτερη έμφαση στη δική του εκδοχή του προμηθεϊκού μύθου. Έτσι, ο Πρωταγόρας τονίζει κυρίως την ανάπτυξη της κοινωνικής οργάνωσης του ανθρώπου και τη βάζει στο κέντρο της μυθικής του αφήγησης. Η ύπαρξη και επιβίωση του ανθρώπου είναι εδώ αλληλένδετη με τον σχηματισμό και τη διατήρηση των ανθρώπινων κοινωνιών. Και οποιαδήποτε αρετή είναι, εξ ορισμού θα λέγαμε, *πολιτική*, με την έννοια ότι ως κύριο στόχο της έχει την αρμονική οργάνωση και ζωή της κοινωνίας και όχι την ηθική βελτίωση του ανθρώπου. Η άποψη αυτή του Πρωταγόρα δεν είναι ξένη προς την αρχαία ελληνική νοοτροπία. Πράγματι, για τους Έλληνες η αρετή του ανθρώπου ως ιδιώτη δεν ξεχωρίζει από την αρετή του ανθρώπου ως πολίτη. Ο άνθρωπος νοείται κυρίως ως πολίτης, ως υπεύθυνο μέλος μιας οργανωμένης κοινωνίας.

ΗΣΙΟΔΟΥ, *ΘΕΟΓΟΝΙΑ*
Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΜΗΘΕΑ

Κούρην δ' Ἰαπετὸς καλλίσφυρον Ὠκεανίνην
ἠγάγετο Κλυμένην καὶ ὁμὸν λέχος εἰσανέβαινεν·
ἥ δέ οἱ Ἄτλαντα κρατερόφρονα γείνατο παῖδα·
τίκτε δ' ὑπερκύδαντα Μενοίτιον ἠδὲ Προμηθέα 510
ποικίλον αἰολόμητιν, ἁμαρτίνοόν τ' Ἐπιμηθέα,
ὃς κακὸν ἐξ ἀρχῆς γένετ' ἀνδράσιν ἀλφηστῇσιν·
πρῶτος γάρ ῥα Διὸς πλαστὴν ὑπέδεκτο γυναῖκα
παρθένον. Ὑβριστὴν δὲ Μενοίτιον εὐρύοπα Ζεὺς
εἰς Ἔρεβος κατέπεμψε βαλὼν ψολόεντι κεραυνῷ 515
εἵνεκ' ἀτασθαλίης τε καὶ ἠνορέης ὑπερόπλου.
Ἄτλας δ' οὐρανὸν εὐρὺν ἔχει κρατερῆς ὑπ' ἀνάγκης
πείρασιν ἐν γαίης, πρόπαρ Ἑσπερίδων λιγυφώνων,
ἑστηὼς κεφαλῇ τε καὶ ἀκαμάτῃσι χέρεσσιν·
ταύτην γάρ οἱ μοῖραν ἐδάσσατο μητίετα Ζεύς. 520
Δῆσε δ' ἀλυκτοπέδῃσι Προμηθέα ποικιλόβουλον
δεσμοῖς ἀργαλέοισι μέσον διὰ κίον' ἐλάσσας·
καί οἱ ἐπ' αἰετὸν ὦρσε τανύπτερον· αὐτὰρ ὅ γ' ἧπαρ
ἤσθιεν ἀθάνατον, τὸ δ' ἀέξετο ἶσον ἁπάντῃ
νυκτός, ὅσον πρόπαν ἦμαρ ἔδοι τανυσίπτερος ὄρνις. 525
Τὸν μὲν ἄρ' Ἀλκμήνης καλλισφύρου ἄλκιμος υἱὸς
Ἡρακλέης ἔκτεινε, κακὴν δ' ἀπὸ νοῦσον ἄλαλκεν
Ἰαπετιονίδῃ καὶ ἐλύσατο δυσφροσυνάων
οὐκ ἀέκητι Ζηνὸς Ὀλυμπίου ὑψιμέδοντος,
ὄφρ' Ἡρακλῆος Θηβαγενέος κλέος εἴη 530
πλεῖον ἔτ' ἢ τὸ πάροιθεν ἐπὶ χθόνα πουλυβότειραν·
ταῦτ' ἄρα ἁζόμενος τίμα ἀριδείκετον υἱόν·
καί περ χωόμενος παύθη χόλου ὃν πρὶν ἔχεσκεν
οὕνεκ' ἐρίζετο βουλὰς ὑπερμενέι Κρονίωνι.
Καὶ γὰρ ὅτ' ἐκρίνοντο θεοὶ θνητοί τ' ἄνθρωποι 535
Μηκώνῃ, τότ' ἔπειτα μέγαν βοῦν πρόφρονι θυμῷ
δασσάμενος προὔθηκε, Διὸς νόον ἐξαπαφίσκων·
τῷ μὲν γὰρ σάρκας τε καὶ ἔγκατα πίονα δημῷ
ἐν ῥινῷ κατέθηκε καλύψας γαστρὶ βοείῃ,

τῷ δ' αὖτ' ὀστέα λευκὰ βοὸς δολίῃ ἐπὶ τέχνῃ 540
εὐθετίσας κατέθηκε καλύψας ἀργέτι δημῷ·
δὴ τότε μιν προσέειπε πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε·
«Ἰαπετιονίδη, πάντων ἀριδείκετ' ἀνάκτων,
ὦ πέπον, ὡς ἑτεροζήλως διεδάσσαο μοίρας.»
Ὣς φάτο κερτομέων Ζεὺς ἄφθιτα μήδεα εἰδώς· 545
τὸν δ' αὖτε προσέειπε Προμηθεὺς ἀγκυλομήτης
ἦκ' ἐπιμειδήσας, δολίης δ' οὐ λήθετο τέχνης·
«Ζεῦ κύδιστε μέγιστε θεῶν αἰειγενετάων,
τῶν δ' ἕλευ ὁπποτέρην σε ἐνὶ φρεσὶ θυμὸς ἀνώγει.»
Φῆ ῥα δολοφρονέων· Ζεὺς δ' ἄφθιτα μήδεα εἰδὼς 550
γνῶ ῥ' οὐδ' ἠγνοίησε δόλον· κακὰ δ' ὄσσετο θυμῷ
θνητοῖς ἀνθρώποισι, τὰ καὶ τελέεσθαι ἔμελλεν.
Χερσὶ δ' ὅ γ' ἀμφοτέρῃσιν ἀνείλετο λευκὸν ἄλειφαρ·
χώσατο δὲ φρένας ἀμφί, χόλος δέ μιν ἵκετο θυμὸν,
ὡς ἴδεν ὀστέα λευκὰ βοὸς δολίῃ ἐπὶ τέχνῃ. 555
Ἐκ τοῦ δ' ἀθανάτοισιν ἐπὶ χθονὶ φῦλ' ἀνθρώπων
καίουσ' ὀστέα λευκὰ θυηέντων ἐπὶ βωμῶν.
Τὸν δὲ μέγ' ὀχθήσας προσέφη νεφεληγερέτα Ζεύς·
«Ἰαπετιονίδη, πάντων πέρι μήδεα εἰδώς,
ὦ πέπον, οὐκ ἄρα πω δολίης ἐπιλήθεο τέχνης.» 560
Ὣς φάτο χωόμενος Ζεὺς ἄφθιτα μήδεα εἰδώς·
ἐκ τούτου δὴ ἔπειτα δόλου μεμνημένος αἰεὶ
οὐκ ἐδίδου μελίῃσι πυρὸς μένος ἀκαμάτοιο
θνητοῖς ἀνθρώποις, οἳ ἐπὶ χθονὶ ναιετάουσιν.
Ἀλλά μιν ἐξαπάτησεν ἐὺς πάις Ἰαπετοῖο 565
κλέψας ἀκαμάτοιο πυρὸς τηλέσκοπον αὐγὴν
ἐν κοίλῳ νάρθηκι· δάκεν δέ ἑ νειόθι θυμόν,
Ζῆν' ὑψιβρεμέτην, ἐχόλωσε δέ μιν φίλον ἦτορ,
ὡς ἴδ' ἐν ἀνθρώποισι πυρὸς τηλέσκοπον αὐγήν.

Κι' ο Ιαπετός του Ωκεανού την κόρη την ομορφοστράγαλη Κλυμένη επήρε· ανέβηκε μαζί της στο γαμήλιο το κρεβάτι, κι' αυτή τον Άτλαντα του γέννησε το γιο με την ατρόμαχτη ψυχή· του γέννησε και τον μεγαλοφάνταστο Μενοίτιο και τον Προμηθέα τον εύστροφο και γρήγορο στο νου, και τέλος τον αδέξιο τον Επιμηθέα, που απ' την αρχή συμφορά στάθηκε για τους ανθρώπους που τους τρέφει το ψωμί

(512), γιατί εδέχτηκε αυτός πρώτος την παρθένα πούπλασεν ο Δίας. Τον ασεβή Μενοίτιον ο Δίας με το μακρύ το βλέμμα γκρέμισε μέσ' στο βυθό του Ερέβους, με τον φλογόβολο χτυπώντας κεραυνό, για το ξεφρένιασμα και την ασύγκριτη τη δύναμί του(516). Ο Άτλας, σ' ανάγκη υποταγμένος τρομερή, ορθός στα πέρατα της γης, μπροστά στις λιγερόφωνες τις Εσπερίδες, κρατάει τον πλατύτατο ουρανό με το κεφάλι και τ' ακάματά του χέρια· γιατί την κλήρα τούτη νάχη τώρισε ο βαθύβουλος ο Δίας (520). Όσο και για τον Προμηθέα πούχε τα πολλὰ σοφίσματα, μ' αφεύγατα δεσμά, βαρύμοχτα δεσμά, τον έδεσε και με κολώνα τον εκάρφωσε μπηγμένην ως τη μέση· και καταπάνω του απλοφτέρουγο ξεσήκωσε αετό· κι' αυτός το σκώτι τούτρωγε το αθάνατο· κι' όσο τη μέρα τούτρωγε το τεντοφτέρουγο όρνιο, ολονυχτίς μεγάλωνε και πάντα ήταν ακέριο (525). Μα τ' όρνιο τούτο, της Αλκμήνης της ομορφοστράγαλης ο γιος, ο Ηρακλής, το σκότωσε κι' από τη μαύρη τούτη αρρώστια λύτρωσε του Ιαπετού τον γιο και τον λευτέρωσε απ' τα πάθη, κι' όχι χωρίς το θέλημα του Ολύμπιου Δία πόχει τον υπέρτατο τον θρόνο και που ήθελε τη δόξα του Ηρακλή του Θηβογεννημένου ακόμα μεγαλύτερη, παρά μπροστά, στη γη την πολυθρέφτρα (531)· με τη φροντίδα τούτη τίμησε τον μεγαλόδοξό του γιο, κι' αν κι' ήταν ωργισμένος, τη χολή παράτησε πούχε του Προμηθέα, γιατί συναγωνίζονταν στο νου τον ίδιον αυτόν, τον γιο του Κρόνου, π' ακέριος αναβράζει από το μέγα θάρρος (534).

Ήτανε τότε που κανόνιζαν στη Μηκώνη τις σχέσεις τους οι θεοί και οι θνητοί άνθρωποι. Τότε λοιπον με μεγάλη του προθυμία μοίρασε ένα μεγαλόσωμο βώδι ο Προμηθέας και θέλησε να ξεγελάση το νου του Δία. Για το ένα απ' τα δυο μέρη έβαλε τα κρέατα και τα εντόσθια τα παχιὰ μέσα σε ξύγκι και τα σκέπασε με την κοιλιά του βωδιού· για τ' άλλο, με τα δόλια τα σοφίσματά του πήρε τ' άσπρα κόκκαλα του βωδιού, τα ταχτοποίησε και τάβαλε χάμου κι' αυτά, σκεπάζοντάς τα μ' άσπρο ξύγκι (541). Πάνω σ' αὐτό λοιπόν του μίλησε ο πατέρας των θεών και των ανθρώπων και του είπε: – «Γιε του Ιαπετού, πιο δοξασμένε απ' όλους τους αφέντες, στάθηκες, φίλε, μεροληπτικός στο μοίρασμά σου τούτο» (544).

Έτσι, μαλώνοντάς τον, είπε ο Δίας πόχει τις αιώνιες τις βουλές. Κι' ο Προμηθέας με τους δόλιους στοχασμούς, τούπε χαμογελώντας μ' αλαφρό χαμόγελο και μ' άγρυπνο το νου του στην απάτη που μηχανευόταν:
– «Δία πανένδοξε κι' απ' όλους τους αθάνατους θεούς ο πιο μεγάλος, να, διάλεξε από τούτες τη μερίδα π' αγαπά η ψυχή σου» (549).

Έτσι, με την απάτη στο μυαλό, του μίλησε· κι' ο Δίας πόχει τις αιώνιες βουλές, ένιωσε, δεν του ξέφυγεν η απάτη· κι' έβαλε το κακό στο νου για τους θνητούς ανθρώπους, που κι' αποφασισμένος ήταν να το κάμη. Με τα δυο χέρια σήκωσε τ' άσπρο ξύγκι· κι' η οργή δεξιὰ – ζερβὰ του πήρε την ψυχή και την καρδιά του μαύρισε χολή, σαν είδε τ' άσπρα του βωδιού τα κόκκαλα και πως την έπαθε απ' τη δόλια τέχνη (555). Κι' είν' απ' αυτό που στους αθάνατους θεοὺς στη γη τα έθνη των αν-

θρώπων κόκκαλα άσπρα στους βωμούς τους φλογερούς επάνω καίνε. Και με καρδιά λοιπόν πολύ βαρειά, ο Δίας, που τα νέφη συμμαζεύει, του είπε: – «Α, γιε του Ιαπετού, πούσαι σοφός καθώς κανένας άλλος, βλέπω, καλέ μου φίλε, πως την τέχνη της απάτης δεν λησμόνησες ακόμη» (560).

Έτσι ωργισμένος τούπε ο Δίας πόχει τις αιώνιες βουλές· κι' από τα τότε αναθυμούμενος τον δόλο πάντα, δεν κατεύθυνε πια την ορμή της ακάματης φλόγας στα φράξα για τους ανθρώπους τους θνητούς που κατοικούν στη γην επάνω (564). Αλλά ο αντρείος ο γιος του Ιαπετού τον εξαπάτησε, κλέβοντας μέσα σε κούφιο καλάμι της φλόγας της ακάματης τη μακρόφεγγη λάμψι. Μα τούτη η πράξι δάγκωσε μέσ' στην ψυχή κατάβαθα τον Δία π' από ψηλά βροντάει και την καρδιά του μαύρισε η χολή καθώς ανάμεσα είδε στους ανθρώπους τη μακρόφεγγη της φλόγας λάμψι (569).

Μετάφραση: Παναγή Λεκατσά

ΑΙΣΧΥΛΟΥ, *ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ ΔΕΣΜΩΤΗΣ*
Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΠΡΟΜΗΘΕΑ ΣΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

Πρ. μή τοι χλιδῇ δοκεῖτε μηδ' αὐθαδίᾳ
σιγᾶν με· συννοίᾳ δὲ δάπτομαι κέαρ
ὁρῶν ἐμαυτὸν ὧδε προυσελούμενον.
Καίτοι θεοῖσι τοῖς νέοις τούτοις γέρα
τίς ἄλλος ἢ 'γὼ παντελῶς διώρισεν; 440
ἀλλ' αὐτὰ σιγῶ· καὶ γὰρ εἰδυίαισιν ἂν
ὑμῖν λέγοιμι. Τὰν βροτοῖς δὲ πήματα
ἀκούσαθ', ὡς σφας νηπίους ὄντας τὸ πρὶν
ἔννους ἔθηκα καὶ φρενῶν ἐπηβόλους.
λέξω δὲ μέμψιν οὔτιν' ἀνθρώποις ἔχων. 445
ἀλλ' ὧν δέδωκ' εὔνοιαν ἐξηγούμενος·
οἳ πρῶτα μὲν βλέποντες ἔβλεπον μάτην,
κλύοντες οὐκ ἤκουον, ἀλλ' ὀνειράτων
ἀλίγκιοι μορφαῖσι τὸν μακρὸν βίον
ἔφυρον εἰκῇ πάντα. κοὔτε πλινθυφεῖς 450
δόμους προσείλους ἦσαν, οὐ ξυλουργίαν,
κατώρυχες δ' ἔναιον ὥστ' ἀήσυροι
μύρμηκες ἄντρων ἐν μυχοῖς ἀνηλίοις.
Ἦν δ' οὐδὲν αὐτοῖς οὔτε χείματος τέκμαρ
οὔτ' ἀνθεμώδους ἦρος οὔτε καρπίμου 455
θέρους βέβαιον, ἀλλ' ἄτερ γνώμης τὸ πᾶν
ἔπρασσον, ἔστε δή σφιν ἀντολὰς ἐγὼ
ἄστρων ἔδειξα τάς τε δυσκρίτους δύσεις.
Καὶ μὴν ἀριθμόν, ἔξοχον σοφισμάτων,
ἐξηῦρον αὐτοῖς, γραμμάτων τε συνθέσεις, 460
μνήμην ἁπάντων, μουσομήτορ' ἐργάνην·
κἄζευξα πρῶτος ἐν ζυγοῖσι κνώδαλα
ζεύγλαισι δουλεύοντα, σώμασίν θ' ὅπως
θνητοῖς μεγίστων διάδοχοι μοχθημάτων
γένοιν θ', ὑφ' ἅρμα τ' ἤγαγον φιληνίους 465
ἵππους, ἄγαλμα τῆς ὑπερπλούτου χλιδῆς·
θαλασσόπλαγκτα δ' οὔτις ἄλλος ἀντ' ἐμοῦ
λινόπτερ' ηὗρε ναυτίλων ὀχήματα.

Τοιαῦτα μηχανήματ' ἐξευρὼν τάλας
βροτοῖσιν αὐτὸς οὐκ ἔχω σόφισμ' ὅτῳ 470
τῆς νῦν παρούσης πημονῆς ἀπαλλαγῶ.
Χο. Πέπονθας αἰκὲς πῆμ'· ἀποσφαλεὶς φρενῶν
πλανᾷ, κακὸς δ' ἰατρὸς ὥς τις ἐς νόσον
πεσὼν ἀθυμεῖς, καὶ σεαυτὸν οὐκ ἔχεις
εὑρεῖν ὁποίοις φαρμάκοις ἰάσιμος. 475
Πρ. Τὰ λοιπά μου κλύουσα θαυμάσῃ πλέον,
οἵας τέχνας τε καὶ πόρους ἐμησάμην·
τὸ μὲν μέγιστον, εἴ τις ἐς νόσον πέσοι,
οὐκ ἦν ἀλέξημ' οὐδέν, οὔτε βρώσιμον
οὐ χριστὸν οὐδὲ πιστόν, ἀλλὰ φαρμάκων 480
χρείαι κατεσκέλλοντο, πρίν γ' ἐγώ σφισιν
ἔδειξα κράσεις ἠπίων ἀκεσμάτων,
αἷς τὰς ἁπάσας ἐξαμύνονται νόσους·
τρόπους τε πολλοὺς μαντικῆς ἐστοίχισα,
κἄκρινα πρῶτος ἐξ ὀνειράτων ἃ χρὴ 485
ὕπαρ γενέσθαι, κληδόνας τε δυσκρίτους
ἐγνώρισ' αὐτοῖς ἐνοδίους τε συμβόλους,
γαμψωνύχων τε πτῆσιν οἰωνῶν σκεθρῶς
διώρισ', οἵτινές τε δεξιοὶ φύσιν
εὐωνύμους τε, καὶ δίαιταν ἥντινα 490
ἔχουσ' ἕκαστοι καὶ πρὸς ἀλλήλους τίνες
ἔχθραι τε καὶ στέργηθρα καὶ συνεδρίαι·
σπλάγχνων τε λειότητα, καὶ χροιὰν τίνα
ἔχουσ' ἂν εἴη δαίμοσιν πρὸς ἡδονὴν
χολή, λοβοῦ τε ποικίλην εὐμορφίαν· 495
κνίσῃ τε κῶλα συγκαλυπτὰ καὶ μακρὰν
ὀσφῦν πυρώσας δυστέκμαρτον εἰς τέχνην
ὤδωσα θνητούς, καὶ φλογωπὰ σήματα
ἐξωμμάτωσα πρόσθεν ὄντ' ἐπάργεμα.
Τοιαῦτα μὲν δὴ ταῦτ'· ἔνερθε δὲ χθονὸς 500
κεκρυμμέν' ἀνθρώποισιν ὠφελήματα,
χαλκὸν σίδηρον ἄργυρον χρυσόν τε, τίς
φήσειεν ἂν πάροιθεν ἐξευρεῖν ἐμοῦ;
οὐδείς, σάφ' οἶδα, μὴ μάτην φλῦσαι θέλων.
Βραχεῖ δὲ μύθῳ πάντα συλλήβδην μάθε· 505
πᾶσαι τέχναι βροτοῖσιν ἐκ Προμηθέως.

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ Μην πάρετε για πείσμα και περφάνια
τη σιωπή μου· η φρόνηση με τρώει
σε τέτοιες βλέποντας ντροπές τον εαυτό μου.
Όμως ποιος άλλος από με στους νέους
θεούς έχει χαρίσει τις τιμές των; 440
Μα δε μιλώ γι' αυτά. Τι να τα λέω;
Τα ξέρετε καλά· τις δυστυχίες
ακούστε των θνητών, που ενώ δεν είχαν
πρωτύτερα μυαλό, με νου και σκέψη
τους φώτισα. Κι όσα θα πω, δεν είναι
παράπονο γι' αυτούς, μονάχα δείχνω 445
το τι καλό τους έχω κάνει· πρώτα
εκείνοι εβλέπαν, μα έβλεπαν του κάκου
κι άκουγαν, μα δεν άκουγαν καθόλου,
αλλά ως θολές μορφές ονείρων σ' όλο
το μάκρος της αργόσυρτης ζωής των
αστόχαστα ανακάτευαν τα πάντα·
κι ουδέ πλιθόχτιστα ξέραν να χτίζουν 450
ηλιόφωτα καλύβια, ουδέ την τέχνη
τα ξύλα να δουλεύουν, μα υπόγεια ζούσαν
σ' ανήλιαγες σπηλιές στης γης τα βάθη,
καθώς τ' αλαφροκίνητα μερμήγκια.
Μήτε να ξεχωρίζουνε κατέχαν
με σίγουρο σημάδι το χειμώνα,
μηδέ την άνοιξη την ανθισμένη, 455
μηδέ το καρποφόρο καλοκαίρι,
αλλά έτσι δίχως κρίση και στην τύχη
ήταν η κάθε πράξη τους, ωσότου
τις δύσκολες κι ανέγνωρες των άστρων
ανατολές τους έδειξα και δύσεις.
Μα και τον αριθμό, πρώτη σοφία,
τους βρήκα εγώ, και των γραμμάτων 460
τα συνταιριάσματα, δουλεύτρα τέχνη,
μητέρα των Μουσών, μνήμη των πάντων.

Κι έβαλα πρώτος στο ζυγό τα ζώα
σε ζεύγλες και σαμάρια να δουλεύουν,
για να σηκώνουν των θνητών τους μόχθους
τους πιο τρανούς, και δαμασμένα στο άρμα
τ' αλόγατα έζεψα, λαμπρό καμάρι 465
της πλούσιας αρχοντιάς. Κι έξω από μένα
κανένας άλλος τα λινόφτερα δεν ήβρε
τα θαλασσόδρομα των ναυτικών αμάξια.
Κι ενώ για τους ανθρώπους τέτοιες τέχνες
σκέφτηκα ο δόλιος, τρόπο εγώ δεν έχω 470
τη συμφορά μου ετούτη να ξεφύγω.

ΧΟΡΟΣ Αταίριαστη σε βρήκε δυστυχία·
ξαστόχησες και παραδέρνει ο νους σου,
κι όπως κακός γιατρός που αρρώστια
τον χτύπησε, κι εσύ στενοχωριέσαι,
γιατί δεν έχεις γιατρικά να σε γιατρέψουν 475

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ Ακούγοντας και τ' άλλα, θα σαστίσεις
ακόμα περισσότερο, ποιους τρόπους
σοφίστηκα, ποιες τέχνες. Πρώτα απ' όλα·
αν κάποιος αρρωστούσε, δεν υπήρχε
ξαρρωστικό κανένα, ούτε να φάει,
ουδέ να πιει και ν' αλειφτεί, μα έτσι 480
δίχως αντίδοτο αργοσβήναν, ώσπου
τους έδειξα πραϋντικά βοτάνια
να σμίγουν και μ' αυτά όλες τις αρρώστιες
να πολεμούνε. Και τους πλήθιους τρόπους
της μαντικής εδίδαξα, και πρώτος
εξήγησα ποια ονείρατα αληθεύουν 485
κι αλλόκοτους αχούς των δρόμων
και συντυχιές τους έμαθα να κρίνουν.
Και των αρπαχτικών πουλιών καθάρια
τους όρισα το πέταγμα· σημάδι,
εξαίσιο το δεξί να λογαριάζουν
και το ζερβί κακότυχο. Ποιες έχτρες 490
έχει καθένα, ποιες συνήθειες και φιλίες,
πώς σμίγει σε κοπάδι, και των σπλάχνων
τη λαμπερή μορφή, τι χρώμα νά 'χουν
στους θεούς για ν' αρέσουνε κι ακόμη

τις πλήθιες όψεις του λοβού και της χολής 495·
και τα μεριά με πάχος σκεπασμένα
και το μακρύ το κόκαλο της πλάτης
πυρώνοντας στη θράκα, εγώ το δρόμο
δύσκολης στους θνητούς χάραξα τέχνης·
και τα λαμπρά φανέρωσα της φλόγας
σημάδια, που αφανέρωτα ήταν πρώτα.
Αυτά λοιπόν· και κάτω από το χώμα 500
κρυμμένους θησαυρούς για τους ανθρώπους,
σίδερο και χαλκό, χρυσάφι, ασήμι,
ποιος θά 'λεγε πως τά 'βρε πρώτος;
Κανείς, καλά το ξέρω, εχτός αν θέλει
να φλυαρεί του κάκου. Μ' ένα λόγο
στο λέω για να το μάθεις στους θνητούς 505
όλες οι τέχνες απ' τον Προμηθέα.

Μετάφραση: Τάσου Ρούσσου

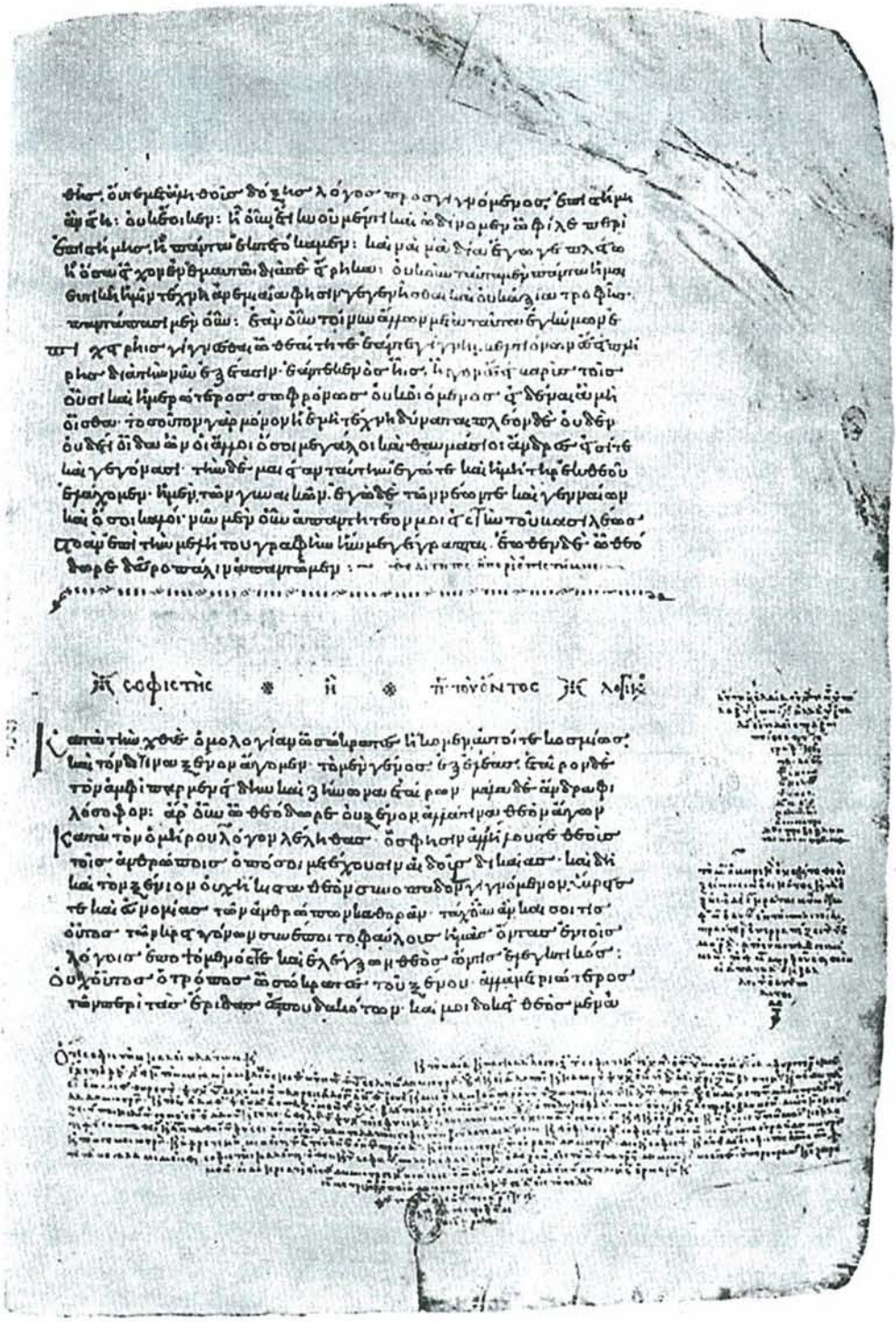

Χειρόγραφο που διασώζει Διαλόγους του Πλάτωνα. (Βιβλιοθήκη της Οξφόρδης).

ΕΝΟΤΗΤΑ 1η
(318Ε-320C)

Μπορεί η αρετή να γίνει αντικείμενο διδασκαλίας;

Ο Πρωταγόρας εξηγεί στον Σωκράτη τι διδάσκει στους νέους που παρακολουθούν τα μαθήματά του. Οι αντιρρήσεις του Σωκράτη.

«Το μάθημα [το οποίο διδάσκω] είναι η *εὐβουλία*, η σωστή σκέψη και λήψη αποφάσεων τόσο για τα θέματα που αφορούν τα *οἰκεῖα*, την ιδιωτική ζωή, πώς δηλαδή να διευθετεί κανείς με τον καλύτερο τρόπο τα ζητήματα του *οἴκου* του, όσο και για τα θέματα που αφορούν την πόλη, ώστε να είναι κανείς όσο γίνεται πιο ικανός να πράξει και να μιλήσει για τα πολιτικά θέματα».

«Άραγε», είπα εγώ [δηλ. ο Σωκράτης, που αφηγείται τη συζήτησή του με τον Πρωταγόρα σε τρίτο φίλο του], «παρακολουθώ σωστά τα λεγόμενά σου; Γιατί απ' ό,τι καταλαβαίνω, μιλάς για την πολιτική τέχνη και εννοείς πως αναλαμβάνεις να κάνεις τους άνδρες *ἀγαθοὺς πολίτες*».

«Αυτό ακριβώς, Σωκράτη», είπε, «είναι το μάθημα που ισχυρίζομαι πως διδάσκω».

«Μάλιστα, ωραία τέχνη κατέχεις λοιπόν, αν βέβαια την κατέχεις πραγματικά», είπα εγώ. «Εγώ πάντως, θα σου πω αυτό που σκέφτομαι. Γιατί εγώ δεν θεωρούσα, Πρωταγόρα, πως αυτό είναι κάτι που διδάσκεται. Αφού όμως το λες εσύ, εγώ δεν μπορώ να το αμφισβητήσω. Αλλά το σωστό εκ μέρους μου είναι να πω για ποιο λόγο νομίζω πως δεν πρόκειται για κάτι που διδάσκεται και γιατί δεν μπορούν οι άνθρωποι να το μεταδώσουν σε άλλους ανθρώπους. Εγώ λοιπόν θεωρώ, όπως και οι άλλοι Έλληνες, πως οι Αθηναίοι είναι σοφοί. Και βλέπω ότι, όποτε συγκεντρωνόμαστε στην εκκλησία του δήμου, όταν η πόλη πρόκειται να εκτελέσει κάποιο έργο οικοδομικό, καλούμε τους οικοδόμους ως συμβούλους στην οικοδομία, κι όταν πάλι πρόκειται για ναυπηγικό έργο, καλούμε τους ναυπηγούς, και με τον ίδιο τρόπο πράττουμε όταν πρόκειται για όλα τα αντίστοιχα έργα, για όσα δηλαδή θεωρείται πως είναι διδακτά και μπορεί κάποιος να τα μάθει με κατάλληλα μαθήματα. Εάν επιχειρήσει δε κάποιος άλλος να δώσει τη συμβουλή του στον δήμο, κάποιος που οι άνθρωποι δεν τον θεωρούν τεχνίτη σχετικό, η συνέλευση δεν τον αποδέχεται, ακόμα κι αν είναι και ωραίος και πλούσιος και από μεγάλη οικογένεια. Αντίθετα, τον κοροϊδεύουν και του φωνάζουν, μέχρι αυτός που τόλμησε να μιλήσει να φύγει μόνος του

τρομοκρατημένος ή μέχρι να τον σύρουν οι τοξότες και να τον βγάλουν σηκωτό, με διαταγή των πρυτάνεων. Για τα θέματα λοιπόν που θεωρούν [οι Αθηναίοι] ότι εξαρτώνται από κάποια συγκεκριμένη τεχνογνωσία, έτσι ενεργούν. Όταν όμως πρέπει να αποφασιστεί κάποιο ζήτημα που αφορά τη διοίκηση της πόλεως, σηκώνεται και δίνει τις συμβουλές του γι' αυτό εξίσου και ο οικοδόμος, και ο σιδεράς, και ο έμπορος ή ο ναυτικός, και ο πλούσιος, και ο φτωχός, και αυτός που είναι από μεγάλο γένος, και αυτός που δεν είναι από κάποια γενιά σπουδαία. Και κανένας δεν τους ψέγει γι' αυτό, όπως τους προηγούμενους: γιατί εσύ, χωρίς να έχεις διδαχτεί από πουθενά αυτό το πράγμα και χωρίς να έχεις δάσκαλο σ' αυτό το θέμα, θέλεις τώρα να δώσεις και συμβουλές. Άρα, είναι προφανές πως δεν θεωρούν ότι το πράγμα αυτό είναι κάτι που διδάσκεται.

Αυτή τη στάση φυσικά δεν την έχει μόνο η συνέλευση της πόλης μας, αλλά και στο ιδιωτικό επίπεδο [βλέπουμε ότι] οι πιο σοφοί και οι άριστοι των πολιτών μας δεν μπορούν να μεταβιβάσουν αυτή την αρετή που έχουν οι ίδιοι σε άλλους. Ο Περικλής, ας πούμε, ο πατέρας των νεαρών από 'δω, τους μόρφωσε καλά στα θέματα που εξαρτώνται από τους δασκάλους. Αλλά στα θέματα στα οποία ο ίδιος είναι σοφός, ούτε αυτός τους εκπαιδεύει ούτε σε άλλους έδωσε τους γιους του να τους εκπαιδεύσουν. Κι αυτοί, τριγυρίζουν και βόσκουν, σαν ζώα λυμένα, όπου τύχει να συναντήσουν από μόνοι τους την αρετή. Κι αν θέλεις, δες και τον Κλεινία, τον μικρό αδελφό του Αλκιβιάδη από 'δω. Αυτόν τον είχε στην κηδεμονία του ο Περικλής και, φοβούμενος μήπως τον χαλάσει ο Αλκιβιάδης, τον πήρε από αυτόν και ανέθεσε στον Αρίφρονα να τον μορφώσει. Και πριν κλείσουν έξι μήνες, ο Αρίφρονας του τον έδωσε πίσω, μη ξέροντας τι να κάνει μαζί του. Και άλλους πάμπολλους έχω να σου απαριθμήσω, οι οποίοι, ενώ ήταν οι ίδιοι αγαθοί, δεν μπόρεσαν ποτέ τους να βελτιώσουν κανέναν ούτε από τους συγγενείς τους ούτε από τους ξένους. Εγώ λοιπόν, Πρωταγόρα, έχοντας υπόψη μου αυτά τα γεγονότα, δεν θεωρώ πως η αρετή είναι διδακτή. Επειδή όμως σε ακούω να το υποστηρίζεις εσύ, κάμπτομαι και πιστεύω πως κάτι θα εννοείς, αφού θεωρώ πως έχεις μεγάλη πείρα σε πολλά ζητήματα, και πολλά έχεις μάθει και πολλά επίσης έχεις ανακαλύψει μόνος σου. Αν λοιπόν μπορείς να μας αναλύσεις με τρόπο εναργέστερο γιατί η αρετή είναι διδακτή, μη μας αρνηθείς και κάνε το».

«Όχι, Σωκράτη», είπε, «δεν θα σας αρνηθώ. Αλλά, τι προτιμάς από τα δύο; Να σας το αναλύσω με έναν μύθο, όπως κάνουν οι γεροντότεροι στους νέους, ή να αναπτύξω το ζήτημα σε μια διάλεξη;»

Πολλοί από αυτούς που κάθονταν κοντά είπαν αμέσως να αναπτύξει το θέμα με όποιον από τους δύο τρόπους θέλει.

«Εγώ νομίζω», είπε εκείνος, «πως είναι πιο χαριτωμένο να σας πω έναν μύθο».

οἰκεῖα [πράγματα]: *Οίκος* στην αρχαία Ελλάδα δεν σήμαινε μόνον *σπίτι*, όπως σήμερα, ούτε δήλωνε μόνον την οικογένεια (δηλαδή το σύνολο των μελών μιας ομάδας ανθρώπων που συνδέονται με συγγενικούς δεσμούς). Ο *οίκος*, όπως λέει χαρακτηριστικά ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του, ήταν η μικρότερη μονάδα, το μικρότερο συστατικό στοιχείο της κοινωνίας· φυσικά, ειδικά στις αρχαϊκές κοινωνίες, ο οίκος ήταν συνδεδεμένος και με την κατοχή γης (αυτό δεν ίσχυε πια αναγκαστικά σε κοινωνίες όπως η Αθήνα του 5ου αιώνα, με ανεπτυγμένη εμπορική και βιοτεχνική οικονομία). Το χαρακτηριστικό του οίκου πάντως, στο ιδεολογικό επίπεδο, ήταν ότι είχε μια συνέχεια μέσα στο χρόνο, είχε παρελθόν (τους προγόνους) και μέλλον (τους απογόνους). Γι' αυτό και ήταν υποχρέωση κάθε ενήλικου άνδρα να σεβαστεί το παρελθόν του οίκου του και να εξασφαλίσει τη συνέχειά του στο μέλλον. Άρα, η κοινωνική στάση και το ήθος κάθε άνδρα είχε συνέπειες όχι μόνο ατομικές, αλλά και ως προς τη συντήρηση και διατήρηση του κύρους του οίκου του. Τα *οικεία* είναι, επομένως, όλες οι υποθέσεις που σχετίζονταν με την οικονομική και κοινωνική ευμάρεια ενός οίκου και αποτελούσαν ένα από τα σημαντικότερα καθήκοντα του ενήλικου άνδρα.

ἄνδρες: Ο λόγος για τον οποίο αναφέρεται αποκλειστικά και μόνον σε άνδρες όσον αφορά την πολιτική αρετή είναι, φυσικά, διότι στην αρχαία Ελλάδα μόνον οι άνδρες είχαν πολιτικά δικαιώματα. Ο ενήλικος ελεύθερος άνδρας είναι ο κύριος του οίκου, δηλαδή είναι αυτός που έχει δικαιώματα ιδιοκτησίας πάνω στην περιουσία και δικαιώματα διάθεσης και διοίκησης πάνω στα μέλη της οικογένειας· και οι γυναίκες και τα παιδιά και οι δούλοι της οικογένειας κηδεμονεύονται από τον κύριο του οίκου. Στο δημόσιο επίπεδο, οι ενήλικοι ελεύθεροι Αθηναίοι άνδρες είναι οι μόνοι που έχουν δικαιώματα πολίτη, οι μόνοι δηλαδή που έχουν δικαίωμα να συμμετέχουν στις συνελεύσεις του δήμου, να εκλέγονται στα διάφορα αξιώματα της πόλεως, να στρατεύονται (πλην ορισμένων εξαιρέσεων), να γίνονται μέλη των δικαστηρίων και να μηνύουν στα δικαστήρια ή να παρουσιάζονται ως μάρτυρες σε αυτά.

ἀγαθούς: Ο όρος *ἀγαθός* παραπέμπει φυσικά στο ιδανικό της καλοκαγαθίας που διείπε την αρχαία ελληνική κοινωνία. Ο Έλληνας άνδρας έπρεπε να είναι *καλὸς κἀγαθός*, δηλαδή αφενός ωραίος, γυμνασμένος, ικανός να εκπληρώσει τα καθήκοντά του ως οπλίτης και αφετέρου σώφρων, συνετός και μετρημένος, με απόλυτη αυτοσυγκράτηση απέναντι στα πάθη, με ικανότητα να κρίνει και να δρα λελογισμένα. Εδώ ο Πρωταγόρας αναφέρεται μόνο στο δεύτερο συστατικό αυτού του ιδανικού, την αγαθότητα, γιατί προφανώς μόνον αυτή ενδιαφέρει τη συζήτηση που διεξάγεται.

Θέματα για συζήτηση

1. Πώς κρίνετε τη στάση του αθηναϊκού δήμου, όπως την περιγράφει ο Σωκράτης, απέναντι στους ειδικούς πάνω σε κάποια συγκεκριμένα ζητήματα και απέναντι στους πολίτες που, σε γενικά θέματα, θέλουν να δώσουν τη γνώμη τους στην πολιτική συνέλευση; Ποια θεωρείτε ότι είναι η στάση των σημερινών πολιτικών κοινωνιών απέναντι στο θέμα;
2. Συνοψίστε και συζητήστε τους λόγους για τους οποίους ο Σωκράτης ισχυρίζεται πως η αρετή δεν μπορεί να μεταδοθεί.

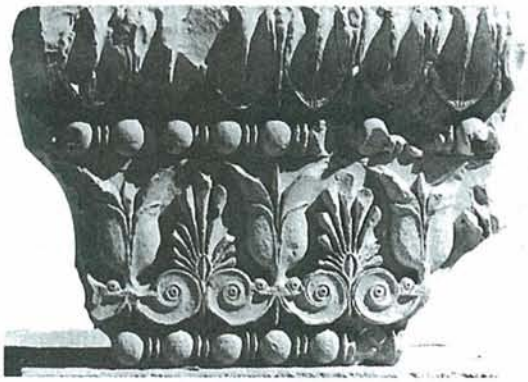

ΕΝΟΤΗΤΑ 2η
(320D-321B5)

Η αρχή της δημιουργίας του ανθρώπου

Ἦν γάρ ποτε χρόνος ὅτε θεοὶ μὲν ἦσαν, θνητὰ δὲ γένη οὐκ ἦν. Ἐπειδὴ δὲ καὶ τούτοις χρόνος ἦλθεν εἱμαρμένος γενέσεως, τυποῦσιν αὐτὰ θεοὶ γῆς ἔνδον ἐκ γῆς καὶ πυρὸς μείξαντες καὶ τῶν ὅσα πυρὶ καὶ γῇ κεράννυται. Ἐπειδὴ δ' ἄγειν αὐτὰ πρὸς φῶς ἔμελλον, προσέταξαν Προμηθεῖ καὶ Ἐπιμηθεῖ κοσμῆσαί τε καὶ νεῖμαι δυνάμεις ἑκάστοις ὡς πρέπει. Προμηθέα δὲ παραιτεῖται Ἐπιμηθεὺς αὐτὸς νεῖμαι, "Νείμαντος δέ μου," ἔφη, "ἐπίσκεψαι·" καὶ οὕτω πείσας νέμει. Νέμων δὲ τοῖς μὲν ἰσχὺν ἄνευ τάχους προσῆπτεν, τοὺς δ' ἀσθενεστέρους τάχει ἐκόσμει· τοὺς δὲ ὥπλιζε, τοῖς δ' ἄοπλον διδοὺς φύσιν ἄλλην τιν' αὐτοῖς ἐμηχανᾶτο δύναμιν εἰς σωτηρίαν. Ἃ μὲν γὰρ αὐτῶν σμικρότητι ἤμπισχεν, πτηνὸν φυγὴν ἢ κατάγειον οἴκησιν ἔνεμεν· ἃ δὲ ηὔξε μεγέθει, τῷδε αὐτῷ αὐτὰ ἔσῳζεν· καὶ τἆλλα οὕτως ἐπανισῶν ἔνεμεν. Ταῦτα δὲ ἐμηχανᾶτο εὐλάβειαν ἔχων μή τι γένος ἀϊστωθείη· ἐπειδὴ δὲ αὐτοῖς ἀλληλοφθοριῶν διαφυγὰς ἐπήρκεσε, πρὸς τὰς ἐκ Διὸς ὥρας εὐμάρειαν ἐμηχανᾶτο ἀμφιεννὺς αὐτὰ πυκναῖς τε θριξὶν καὶ στερεοῖς δέρμασιν, ἱκανοῖς μὲν ἀμῦναι χειμῶνα, δυνατοῖς δὲ καὶ καύματα, καὶ εἰς εὐνὰς ἰοῦσιν ὅπως ὑπάρχοι τὰ αὐτὰ ταῦτα στρωμνὴ οἰκεία τε καὶ αὐτοφυὴς ἑκάστῳ· καὶ ὑποδῶν τὰ μὲν ὁπλαῖς, τὰ δὲ [θριξὶν καὶ] δέρμασιν στερεοῖς καὶ ἀναίμοις. Τοὐντεῦθεν τροφὰς ἄλλοις ἄλλας ἐξεπόριζεν, τοῖς μὲν ἐκ γῆς βοτάνην, ἄλλοις δὲ δένδρων καρπούς, τοῖς δὲ ῥίζας· ἔστι δ' οἷς ἔδωκεν εἶναι τροφὴν ζῴων ἄλλων βοράν· καὶ τοῖς μὲν ὀλιγογονίαν προσῆψε, τοῖς δ' ἀναλισκομένοις ὑπὸ τούτων πολυγονίαν, σωτηρίαν τῷ γένει πορίζων.

Λεξιλόγιο

εἱμαρμένος (<*μείρομαι* [από τη ρίζα ΜΕΡ παράγονται επίσης οι λέξεις *μέρος*, *μερίς*, *μερίζω*, *μόρος*, *μοῖρα*, *μόρσιμος*]): αυτός που δίνεται από τη μοίρα· *εἱμαρμένη*: η μοίρα, ό,τι έχει δοθεί στον άνθρωπο από τη μοίρα.
τυπόω-ῶ: σχηματίζω με πίεση, σφραγίζω, πλάθω
κεράννυται· *κεράννυμι*: αναμιγνύω· *ὅσα κεράννυται*: η φωτιά με τον αέρα και το νερό με το χώμα.
παραιτέομαι-οῦμαι: αιτούμαι, ζητώ κάτι ως χάρη από κάποιον

νεῖμαι· *νέμω*: διανέμω, μοιράζω
ἐπίσκεψαι· *ἐπισκοπέω-ῶ*: παρατηρώ, εξετάζω, προσέχω, μελετώ
προσῆπτεν· *προσάπτω*: παρέχω, δίνω, χορηγώ, αποδίδω σε κάποιον
δύναμις: εδώ, με την έννοια της ικανότητας, της ιδιότητας
ἤμπισχεν· *ἀμπέχω ή ἀμπίσχω* (*ἀμφί* + *ἔχω ή ἀμφί* + *ἴσχω*), *ἄμπεχον*, *ἀμφέξω*, *ἤμπισχον*: περιβάλλω, καλύπτω [στη μέση φωνή: περιβάλλομαι, ντύνομαι, φορώ]
πτηνὸς φυγή: φυγή πουλιού, δηλαδή φυγή με φτερά, πέταγμα (πρόκειται για σχήμα μετωνυμίας)
κατάγειος: α) μέσα στη γη, κάτω από τη γη, υπόγειος· β) ισόγειος, πάνω στο έδαφος
ἐπανισῶν· *ἐπανισόω-ῶ*: εξισώνω, καθιστώ κάτι ίσο με κάτι άλλο
εὐλάβεια: από το επίθετο *εὐλαβής* (<*εὖ* + *λαβεῖν*: κρατώ καλά): αυτός που προσέχει, που λαμβάνει προφυλάξεις. *Εὐλάβεια* είναι η ιδιότητα του *εὐλαβοῦς*, δηλαδή η μεγάλη προσοχή, η διάκριση, η πρόβλεψη.
ἀϊστωθείη· *ἀϊστόω-ῶ*: εξαφανίζω, καταστρέφω, αφανίζω
ἀλληλοφθοριῶν· *ἀλληλοφθορία* (παρασύνθετο από το επίθετο *ἀλληλοφθόροι*: *οἱ φθείροντες ἀλλήλους*): αμοιβαία φθορά, καταστροφή
ἐπήρκεσε· *ἐπαρκέω-ῶ*: χορηγώ, παρέχω κάτι σε ικανοποιητικό βαθμό
εὐμάρεια (<*εὖ* + *μάρη*: χέρι): ευχέρεια, ευκολία, επιδεξιότητα, ανάπαυση, προσαρμοστικότητα
εὐνή: η κλίνη, το κρεββάτι
στρωμνή: το στρωμένο κρεββάτι, το στρώμα και το σκέπασμα
ὑποδῶν· *ὑποδέω-ῶ*: δένω από κάτω, δένω τα πόδια μου, τα περιδένω με σανδάλια
ἀναίμοις·*ὁ, ἡ ἄναιμος, τὸ ἄναιμον*: ο χωρίς αίμα, σε αντίθεση με το *ἔναιμος*· εδώ, για τα έμβια όντα που δεν έχουν αίμα
βοτάνη: η τροφή των ζώων, το χορτάρι
ἔστι δ' οἷς: σε ορισμένα από αυτά
βορά (<*βιβρώσκω*): τροφή, κυρίως δε η τροφή των σαρκοβόρων ζώων (στον ποιητικό λόγο χρησιμοποιείται και για να δηλώσει την τροφή των ανθρώπων)
ὀλιγογονία: μικρή γονιμότητα, το να γεννά ένα ζωικό είδος λίγα μικρά σε κάθε τοκετό
πολυγονία: μεγάλη γονιμότητα
πορίζω: παρέχω, δίνω, επινοώ, εφευρίσκω

Ερμηνευτικά σχόλια

χρόνος: εννοεί την αρχή του χρόνου, την αρχή της δημιουργίας, το σημείο εκείνο που ακολουθεί τη θεογονία, δηλαδή τη γένεση των θεών. Είναι χαρακτηριστικό πως

στην αρχαιοελληνική μυθολογική σκέψη υπάρχει μόνον θεογονία, και όχι κοσμογονία, όπως σε άλλες μυθολογίες ή στην εβραιοχριστιανική Γένεση. Αντίθετα από τον Ησίοδο, που στη *Θεογονία* του αναφέρει, μετά τη δημιουργία των θεών, την ύπαρξη των ανθρώπων χωρίς να εξηγεί πώς πλάστηκαν και από ποιον, ο Πρωταγόρας μεταφέρει το κέντρο του ενδιαφέροντος στον άνθρωπο. Στον *μύθο* του, παρακολουθούμε τη διαδικασία με την οποία τα μεν ζώα "διαμορφώθηκαν", απέκτησαν δηλαδή το καθένα τις δικές του ιδιότητες, ο δε άνθρωπος απέκτησε τα χαρακτηριστικά εκείνα, τις *αρετές*, που συνιστούν τελικά την ανθρώπινη ουσία του.

θνητὰ γένη: τα θνητά πλάσματα, δηλαδή τα διάφορα είδη ζώων.

ἐκ γῆς καὶ πυρός: για τη γη, τη φωτιά, το νερό και τον αέρα ως τα τέσσερα στοιχεία από τα οποία δημιουργήθηκε το σύμπαν, δες Εισαγωγή, σελ. 15 επ.

ὥρα [η λέξη παράγεται από την ίδια ινδοευρωπαϊκή ρίζα από την οποία στα αγγλικά παράγεται η λέξη year, το έτος]: α) ορισμένος χρόνος, χρονική περίοδος που ορίζεται από τους φυσικούς νόμους, περίοδος του έτους, του μήνα, της ημέρας· β) εποχή του έτους [οι αρχαίοι Έλληνες διέκριναν τρεις εποχές του χρόνου: το *ἔαρ*, δηλαδή την άνοιξη, το *θέρος*, δηλαδή το καλοκαίρι, και τον *χειμῶνα*, ενώ *τὴν ὀπώραν*, το φθινόπωρο, τη θεωρούσαν μάλλον ως ακμή του καλοκαιριού]· η ακμή του έτους· μέρος της ημέρας ή του ημερονυκτίου. Επειδή η λέξη χρησιμοποιόταν ιδιαίτερα για να δηλώσει την καλύτερη εποχή του χρόνου, κατέληξε επίσης να σημαίνει, όπως η λέξη *καιρός*, την κατάλληλη ώρα, τη σωστή στιγμή, όπως ακόμα και την καλή στιγμή της ζωής του ανθρώπου, δηλαδή τη νεότητα. Στη μυθολογία, οι *Ὧρες*, κόρες του Δία και της Θέμιδος, ήταν τρεις: η Ευνομία, η Δίκη και η Ειρήνη, προστάτευαν δε τις εποχές του έτους και τους καρπούς κάθε εποχής, και θεωρούνταν αιτίες της ωριμότητας και της τελειότητας όλων των φυσικών πραγμάτων, κυρίως δε της ακμής και της ομορφιάς του ίδιου του ανθρώπου.

Θέματα για συζήτηση

1. Στον μύθο του Πρωταγόρα, ο άνθρωπος παρουσιάζεται ως το πιο αδύναμο και λιγότερο προικισμένο βιολογικά ον. Συζητήστε αυτή την παρουσίαση και αναζητήστε τα χαρακτηριστικά εκείνα του ανθρώπου που του επέτρεψαν να επιβιώσει, να διαφοροποιηθεί από τα άλλα θηλαστικά και να αναπτύξει πολιτισμό.
2. Διαβάστε το απόσπασμα της *Θεογονίας* του Ησίοδου για τον Προμηθέα. Συγκρίνετε τις αφηγήσεις του Ησίοδου και του Πρωταγόρα.

ΕΝΟΤΗΤΑ 3η
(321Β6-322Α)

Η κλοπή της φωτιάς

Ἅτε δὴ οὖν οὐ πάνυ τι σοφὸς ὢν ὁ Ἐπιμηθεὺς ἔλαθεν αὐτὸν καταναλώσας τὰς δυνάμεις εἰς τὰ ἄλογα· λοιπὸν δὴ ἀκόσμητον ἔτι αὐτῷ ἦν τὸ ἀνθρώπων γένος, καὶ ἠπόρει ὅτι χρήσαιτο. Ἀποροῦντι δὲ αὐτῷ ἔρχεται Προμηθεὺς ἐπισκεψόμενος τὴν νομήν, καὶ ὁρᾷ τὰ μὲν ἄλλα ζῷα ἐμμελῶς πάντων ἔχοντα, τὸν δὲ ἄνθρωπον γυμνόν τε καὶ ἀνυπόδητον καὶ ἄστρωτον καὶ ἄοπλον· ἤδη δὲ καὶ ἡ εἱμαρμένη ἡμέρα παρῆν, ἐν ᾗ ἔδει καὶ ἄνθρωπον ἐξιέναι ἐκ γῆς εἰς φῶς. Ἀπορίᾳ οὖν σχόμενος ὁ Προμηθεὺς ἥντινα σωτηρίαν τῷ ἀνθρώπῳ εὕροι, κλέπτει Ἡφαίστου καὶ Ἀθηνᾶς τὴν ἔντεχνον σοφίαν σὺν πυρί—ἀμήχανον γὰρ ἦν ἄνευ πυρὸς αὐτὴν κτητήν τῳ ἢ χρησίμην γενέσθαι—καὶ οὕτω δὴ δωρεῖται ἀνθρώπῳ. Τὴν μὲν οὖν περὶ τὸν βίον σοφίαν ἄνθρωπος ταύτῃ ἔσχεν, τὴν δὲ πολιτικὴν οὐκ εἶχεν· ἦν γὰρ παρὰ τῷ Διί. Τῷ δὲ Προμηθεῖ εἰς μὲν τὴν ἀκρόπολιν τὴν τοῦ Διὸς οἴκησιν οὐκέτι ἐνεχώρει εἰσελθεῖν—πρὸς δὲ καὶ αἱ Διὸς φυλακαὶ φοβεραὶ ἦσαν—εἰς δὲ τὸ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ Ἡφαίστου οἴκημα τὸ κοινόν, ἐν ᾧ ἐφιλοτεχνείτην, λαθὼν εἰσέρχεται, καὶ κλέψας τήν τε ἔμπυρον τέχνην τὴν τοῦ Ἡφαίστου καὶ τὴν ἄλλην τὴν τῆς Ἀθηνᾶς δίδωσιν ἀνθρώπῳ, καὶ ἐκ τούτου εὐπορία μὲν ἀνθρώπῳ τοῦ βίου γίγνεται, Προμηθέα δὲ δι' Ἐπιμηθέα ὕστερον, ἧπερ λέγεται, κλοπῆς δίκη μετῆλθεν.

Λεξιλόγιο

ἔλαθεν· *λανθάνω*: διαφεύγω την προσοχή κάποιου, παραμένω άγνωστος, απαρατήρητος

καταναλώσας· *καταναλίσκω*: δαπανώ, σπαταλώ, κατατρώγω, τρώγω

ἄλογα· *ὁ, ἡ ἄλογος, τὸ ἄλογον*: αυτός που στερείται την ιδιότητα του λόγου, ο παράλογος. Τα ζώα, που δεν έχουν ούτε το χάρισμα του λόγου ούτε της λογικής σκέψης, χαρακτηρίζονται ως *ἄλογα* όντα.

ἀκόσμητος (<*κοσμέω-ῶ*): αδιάτακτος, ακανόνιστος, ακαλλώπιστος

ἠπόρει· *ἀπορέω-ῶ*: δεν έχω πόρο (δρόμο, διέξοδο), βρίσκομαι σε απορία, αμηχανία, αγνοώ τι πρέπει να πράξω, απορώ

νομή: διαίρεση, διανομή

ἐμμελῶς (<*μέλος*: μουσική): αρμονικά, με τον σωστό τρόπο, κατάλληλα, ευπρεπώς
ἄστρωτος: ο χωρίς στρωμνή, χωρίς κρεββάτι, αυτός που κοιμάται (συνεπώς και ζει) σε πρωτόγονη κατάσταση, χωρίς να έχει στρώμα
παρῆν· *πάρειμι*: εμφανίζομαι, παρουσιάζομαι
ἀμήχανος: αυτός που δεν έχει τα μέσα ή τον τρόπο, που βρίσκεται σε απορία, ο ανίσχυρος, ο ανίκανος, ο αδύνατος, ο δύσκολος
κτητόν (ρηματικό επίθετο του *κτῶμαι*): το πράγμα το οποίο μπορεί κανείς να αποκτήσει· - *κτητήν τῳ*: *κτητήν τινι*
ταύτῃ (δοτική οργανική ως επίρρημα): έτσι, κατ' αυτόν τον τρόπο
ἐγχωρεῖ (απρόσ., με δοτική προσωπική και απαρέμφατο): επιτρέπεται, είναι δυνατόν
φυλακή (<*φυλάττω*): φρούρηση, φύλαξη, φρουρά
ἐφιλοτεχνείτην (δυικός αριθμός)· *φιλοτεχνέω-ῶ*: ασκώ μια τέχνη, αγαπώ μια τέχνη
εὐπορία: ευκολία, ικανότητα, αφθονία, ευτυχία, πλούτος, λύση αμφιβολιών και δυσκολιών· δες πιο πάνω, *ἀπορῶ*.
δίκη μετῆλθεν· *δίκη μετέρχεταί τινα*: καταδιώκεται κάποιος δικαστικά

Ερμηνευτικά σχόλια

ἔντεχνον σοφίαν· *ἔντεχνος*: ο μέσα στα όρια της τέχνης, έμπειρος, επιδέξιος. - *ἔντεχνος σοφία*: η σοφία που εμπεριέχει την τέχνη, η σοφία που συμπορεύεται με την τέχνη. Αρχικά η έννοια της σοφίας έχει κυρίως να κάνει με τη δεξιότητα και την εμπειρία σε κάποια τέχνη, την αρχιτεκτονική, τη γλυπτική, τη μεταλλουργία, την ιατρική, κ.τ.λ. Ο προσδιορισμός *ἔντεχνος* επιτρέπει εδώ στον Πρωταγόρα να διευκρινίσει επομένως πως αυτού του είδους τη σοφία εννοεί, και όχι αυτήν που συνδέουμε με τη γνώση των επιστημών και τη φιλοσοφία.
δίκη: α) το ορθό, το δίκαιο, η συνήθεια που πηγάζει από την ορθή χρήση των πραγμάτων, το έθιμο· β) η καλή συνήθεια, η τάξη, η αρμονία, το δίκαιο· γ) η κρίση, η γνώμη, η απόφαση· δ) κάθε ενέργεια που αποσκοπεί στη διατήρηση και απονομή του νόμου· ε) η δικαστική διαδικασία, η εκδίκαση μιας υπόθεσης· στ) η δικαστική απόφαση, η τιμωρία, το πρόστιμο.

Θέματα για συζήτηση

1. Παρατηρήστε πώς χαρακτηρίζονται μέσα στο κείμενο του Πρωταγόρα οι δραστηριότητες που σήμερα ονομάζουμε "τεχνολογία". Σχολιάστε αυτούς τους χαρακτηρισμούς.

2. Λαμβάνοντας υπόψη σας τις θεϊκές ιδιότητες της Αθηνάς και του Ήφαιστου, να προσδιορίσετε τι ακριβώς εννοεί ως έντεχνη σοφία ο Πρωταγόρας. Η τέχνη και τα καλλιτεχνικά δημιουργήματα συμπεριλαμβάνονται, νομίζετε, στην έντεχνη σοφία; Υπάρχει πρωταρχική σχέση ανάμεσα στην τεχνολογία και την τέχνη; Είναι και η τέχνη εξίσου απαραίτητη στη δημιουργία του πολιτισμού και στην επιβίωση του ανθρώπου μέσα σε μια φύση εχθρική;

ΕΝΟΤΗΤΑ 4η
(322Α-323Α)

Η πολιτική αρετή, κοινό δώρο του Δία στους ανθρώπους, απαραίτητη ιδιότητα για τη συγκρότηση κοινωνιών

Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἄνθρωπος θείας μετέσχε μοίρας, πρῶτον μὲν διὰ τὴν τοῦ θεοῦ συγγένειαν ζῴων μόνον θεοὺς ἐνόμισεν, καὶ ἐπεχείρει βωμούς τε ἱδρύεσθαι καὶ ἀγάλματα θεῶν· ἔπειτα φωνὴν καὶ ὀνόματα ταχὺ διηρθρώσατο τῇ τέχνῃ, καὶ οἰκήσεις καὶ ἐσθῆτας καὶ ὑποδέσεις καὶ στρωμνὰς καὶ τὰς ἐκ γῆς τροφὰς ηὕρετο. Οὕτω δὴ παρεσκευασμένοι κατ' ἀρχὰς ἄνθρωποι ᾤκουν σποράδην, πόλεις δὲ οὐκ ἦσαν· ἀπώλλυντο οὖν ὑπὸ τῶν θηρίων διὰ τὸ πανταχῇ αὐτῶν ἀσθενέστεροι εἶναι, καὶ ἡ δημιουργικὴ τέχνη αὐτοῖς πρὸς μὲν τροφὴν ἱκανὴ βοηθὸς ἦν, πρὸς δὲ τὸν τῶν θηρίων πόλεμον ἐνδεής –πολιτικὴν γὰρ τέχνην οὔπω εἶχον, ἧς μέρος πολεμική– ἐζήτουν δὴ ἀθροίζεσθαι καὶ σῴζεσθαι κτίζοντες πόλεις· ὅτ' οὖν ἀθροισθεῖεν, ἠδίκουν ἀλλήλους ἅτε οὐκ ἔχοντες τὴν πολιτικὴν τέχνην, ὥστε πάλιν σκεδαννύμενοι διεφθείροντο. Ζεὺς οὖν δείσας περὶ τῷ γένει ἡμῶν μὴ ἀπόλοιτο πᾶν, Ἑρμῆν πέμπει ἄγοντα εἰς ἀνθρώπους αἰδῶ τε καὶ δίκην, ἵν' εἶεν πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί. Ἐρωτᾷ οὖν Ἑρμῆς Δία τίνα οὖν τρόπον δοίη δίκην καὶ αἰδῶ ἀνθρώποις· "Πότερον ὡς αἱ τέχναι νενέμηνται, οὕτω καὶ ταύτας νείμω; Νενέμηνται δὲ ὧδε· εἷς ἔχων ἰατρικὴν πολλοῖς ἱκανὸς ἰδιώταις, καὶ οἱ ἄλλοι δημιουργοί· καὶ δίκην δὴ καὶ αἰδῶ οὕτω θῶ ἐν τοῖς ἀνθρώποις, ἢ ἐπὶ πάντας νείμω;" "Ἐπὶ πάντας," ἔφη ὁ Ζεύς, "καὶ πάντες μετεχόντων· οὐ γὰρ ἂν γένοιντο πόλεις, εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν ὥσπερ ἄλλων τεχνῶν· καὶ νόμον γε θὲς παρ' ἐμοῦ τὸν μὴ δυνάμενον αἰδοῦς καὶ δίκης μετέχειν κτείνειν ὡς νόσον πόλεως." Οὕτω δή, ὦ Σώκρατες, καὶ διὰ ταῦτα οἵ τε ἄλλοι καὶ Ἀθηναῖοι, ὅταν μὲν περὶ ἀρετῆς τεκτονικῆς ἢ λόγος ἢ ἄλλης τινὸς δημιουργικῆς, ὀλίγοις οἴονται μετεῖναι συμβουλῆς, καὶ ἐάν τις ἐκτὸς ὢν τῶν ὀλίγων συμβουλεύῃ, οὐκ ἀνέχονται, ὡς σὺ φῄς—εἰκότως, ὡς ἐγώ φημι—ὅτὰν δὲ εἰς συμβουλὴν πολιτικῆς ἀρετῆς ἴωσιν, ἣν δεῖ διὰ δικαιοσύνης πᾶσαν ἰέναι καὶ σωφροσύνης, εἰκότως ἅπαντος ἀνδρὸς ἀνέχονται, ὡς παντὶ προσῆκον ταύτης γε μετέχειν τῆς ἀρετῆς ἢ μὴ εἶναι πόλεις. Αὕτη, ὦ Σώκρατες, τούτου αἰτία.

μοῖρα (<*μείρομαι* -δες πιο πάνω, *εἱμαρμένος*): το μέρος που αναλογεί σε κάποιον μετά από τη διανομή, το μερίδιο· ο κλήρος, η τύχη, η ορισμένη για κάθε άνθρωπο τύχη, ο θάνατος.
νομίζω: θεωρώ, παραδέχομαι κάτι ως νόμο, συνήθεια, έθιμο· ακολουθώ τους νόμους και τα έθιμα
ἐπιχειρέω-ῶ: βάζω το χέρι μου πάνω σε κάτι [*ἐπί* + *χείρ*], αρχίζω να εργάζομαι, επιχειρώ, προσπαθώ
ἱδρύεσθαι· *ἱδρύω*: εγκαθιδρύω, καθιερώνω ναούς και αγάλματα θεών
ἄγαλμα (<*ἀγάλλομαι*: ευχαριστούμαι): α) κάθε πράγμα που προξενεί αγαλλίαση, ευχαρίστηση· β) δώρο που προξενεί ευχαρίστηση, ειδικά προς τους θεούς· γ) ομοίωμα από ξύλο, πέτρα ή μέταλλο, που απεικονίζει τον θεό και προσφέρεται σ' αυτόν από τους θνητούς για να τον ευχαριστήσει· δ) κάθε γλυπτό έργο.
φωνή: α) η φωνή, ο ήχος που παράγουν ο άνθρωπος ή τα ζώα με τον λάρυγγα και τις φωνητικές χορδές τους· β) κάθε έναρθρος ήχος σε αντίθεση προς τις άναρθρες κραυγές· γ) ο λόγος, η φράση, η ρήση.
ὄνομα: η λέξη με την οποία δηλώνεται κάποιο πρόσωπο ή κάποιο πράγμα
διηρθρώσατο· *διαρθρόω-ῶ*: προφέρω έναρθρο λόγο, ανακαλύπτω τον έναρθρο λόγο
οἴκησις: οικία, κατοικία· το κατοικημένο μέρος μιας χώρας
ἐσθής: ενδυμασία, ένδυμα
ὑποδέσεις: υποδήματα, σανδάλια
παρασκευάζω: ετοιμάζω, παρασκευάζω· προμηθεύομαι κάποιο πράγμα που δεν έχω [*κατασκευάζω:* διευθετώ και ετοιμάζω τα πράγματα που έχω στη διάθεσή μου]· μηχανεύομαι.
σποράδην (επίρρ.): διασκορπισμένα, σκόρπια, εδώ κι εκεί
πανταχῇ (επίρρ.): α) παντού, σε κάθε τόπο, από όλες τις πλευρές· β) με κάθε τρόπο, απολύτως, από κάθε άποψη
ἐνδεής: (πληθ. ουδ.: *ἐνδεᾶ* <*ἐνδέω*): αυτός που στερείται κάτι, που έχει έλλειψη ή ανάγκη κάποιου πράγματος
ἁθροίζω: συνάγω, συλλέγω, μαζεύω, συγκεντρώνω, σχηματίζω εταιρεία, κοινωνία
ἅτε (αιτιατ. πληθ. του ουδ. του *ὅστε* σε επιρρ. χρήση): α) όπως· β) καθόσον, επειδή, ως, αφού
σκεδαννύμενοι· *σκεδάννυμι*: σκορπίζω, διασκορπίζω
αἰδώς: α) η εντροπή, η συναίσθηση της τιμής και της φιλοτιμίας, ο σεβασμός· β) ό,τι προξενεί σεβασμό.
κόσμος: α) η πειθαρχία, η τάξη, η ευπρέπεια· β) το κόσμημα, ο στολισμός· γ) ο κόσμος, το οργανωμένο σύμπαν, σε αντίθεση προς το αρχικό χάος.

συναγωγός: αυτός που συνάγει δυο πράγματα, τα συνενώνει, τα συνδέει
φιλία: η φιλία, η αγάπη που συνδέει συγγενείς και φίλους, ο έρωτας
τεκτονικῆς· *ἡ τεκτονικὴ τέχνη* : η ξυλουργική, η οικοδομική
ὀλίγοις... μετεῖναι συμβουλῆς· *μέτεστί τινί τινος* (απρόσωπη έκφραση): έχει κάποιος τη δυνατότητα, την ικανότητα, να κάνει κάτι
σωφροσύνη: η φρόνηση, η κοσμιότητα, η μετριοπάθεια, η νηφαλιότητα
προσῆκον·*ὁ προσήκων, ἡ προσήκουσα, τὸ προσῆκον*: ο κατάλληλος, ο αρμόδιος, ο πρόσφορος, ο σχετικός με μια υπόθεση

Ερμηνευτικά σχόλια

θείας... μοίρας: η φωτιά αποτελεί το θεϊκό μερίδιο που είχαν την τύχη, χάρη στην παρέμβαση του Προμηθέα, να λάβουν οι άνθρωποι. Είναι θεϊκό γιατί το κατείχαν ως τότε μόνον οι θεοί, είναι θεϊκό γιατί οι άνθρωποι το απέκτησαν με θεϊκή παρέμβαση του Προμηθέα, είναι επίσης θεϊκό γιατί, επιτρέποντας στον άνθρωπο να αναπτύξει πολιτισμό, του επέτρεψε κατά συνέπεια να αναγνωρίσει την ύπαρξη των θεών. Η πρώτη και άμεση συνέπεια του δώρου της φωτιάς, σύμφωνα με τον Πρωταγόρα, είναι ακριβώς η εμφάνιση της θρησκείας.
δημιουργικὴ τέχνη: η τέχνη των δημιουργών, δηλαδή των τεχνιτών (ο *δημιουργός* (<*δῆμος+ἔργον*) είναι αυτός που παράγει ένα έργο ωφέλιμο στον δήμο, στον λαό· στην κατηγορία των δημιουργών ανήκαν κατά τους ομηρικούς χρόνους οι μάντεις, οι γιατροί, οι κήρυκες, οι οικοδόμοι κ.τ.λ.).
φιλίας: για την *Φιλία* ως φυσική δύναμη που συνδέει τα διαφορετικά στοιχεία, σε αντίθεση προς το *Νείκος*, τη φυσική δύναμη που τα χωρίζει, δες στην Εισαγωγή, σελ. 20.
ἰδιώτης: α) ο πολίτης ως άτομο σε αντίθεση προς την πόλη· β) ο κοινός άνθρωπος· γ) ο τρόπος ζωής των ανθρώπων που αφορά την προσωπική και όχι τη δημόσια δρατηριότητά τους· δ) ο αγύμναστος, άπειρος άνθρωπος, ο αδίδακτος, ο αμαθής [από την έννοια αυτή του *ἰδιώτης* προκύπτουν το αγγλικό idiot και το γαλλικό idiot, που σημαίνουν ανόητος].

Θέματα για συζήτηση

1. Ποια είναι η συνεισφορά του Δία στον πολιτισμό, σύμφωνα με τον μύθο του Πρωταγόρα; Σε τι διαφέρει η προσφορά του Δία από το δώρο της φωτιάς του Προμηθέα;
2. Πώς βλέπετε να ορίζεται η πολιτική αρετή μέσα στο απόσπασμα;
3. Πώς βλέπετε να διαρθρώνονται, μέσα στον μύθο του Πρωταγόρα, τα στάδια της εξέλιξης του πολιτισμού που κατακτά ο άνθρωπος;
4. Συγκρίνετε τον μύθο του Πρωταγόρα με το απόσπασμα του Αισχύλου από τον *Προμηθέα Δεσμώτη*.

ΕΝΟΤΗΤΑ 5η
(323Α-Ε)

Η πολιτική αρετή ως κοινή και φυσική ιδιότητα όλων των ανθρώπων

Ἵνα δὲ μὴ οἴῃ ἀπατᾶσθαι ὡς τῷ ὄντι ἡγοῦνται πάντες ἄνθρωποι πάντα ἄνδρα μετέχειν δικαιοσύνης τε καὶ τῆς ἄλλης πολιτικῆς ἀρετῆς, τόδε αὖ λαβὲ τεκμήριον. Ἐν γὰρ ταῖς ἄλλαις ἀρεταῖς, ὥσπερ σὺ λέγεις, ἐάν τις φῇ ἀγαθὸς αὐλητὴς εἶναι, ἢ ἄλλην ἡντινοῦν τέχνην ἣν μή ἐστιν, ἢ καταγελῶσιν ἢ χαλεπαίνουσιν, καὶ οἱ οἰκεῖοι προσιόντες νουθετοῦσιν ὡς μαινόμενον· ἐν δὲ δικαιοσύνῃ καὶ ἐν τῇ ἄλλῃ πολιτικῇ ἀρετῇ, ἐάν τινα καὶ εἰδῶσιν ὅτι ἄδικός ἐστιν, ἐὰν οὗτος αὐτὸς καθ' αὑτοῦ τἀληθῆ λέγῃ ἐναντίον πολλῶν, ὃ ἐκεῖ σωφροσύνην ἡγοῦντο εἶναι, τἀληθῆ λέγειν, ἐνταῦθα μανίαν, καί φασιν πάντας δεῖν φάναι εἶναι δικαίους, ἐάντε ὦσιν ἐάντε μή, ἢ μαίνεσθαι τὸν μὴ προσποιούμενον [δικαιοσύνην]· ὡς ἀναγκαῖον οὐδένα ὄντιν' οὐχὶ ἁμῶς γέ πως μετέχειν αὐτῆς, ἢ μὴ εἶναι ἐν ἀνθρώποις.

Ὅτι μὲν οὖν πάντ' ἄνδρα εἰκότως ἀποδέχονται περὶ ταύτης τῆς ἀρετῆς σύμβουλον διὰ τὸ ἡγεῖσθαι παντὶ μετεῖναι αὐτῆς, ταῦτα λέγω· ὅτι δὲ αὐτὴν οὐ φύσει ἡγοῦνται εἶναι οὐδ' ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου, ἀλλὰ διδακτόν τε καὶ ἐξ ἐπιμελείας παραγίγνεσθαι ᾧ ἂν παραγίγνηται, τοῦτό σοι μετὰ τοῦτο πειράσομαι ἀποδεῖξαι. Ὅσα γὰρ ἡγοῦνται ἀλλήλους κακὰ ἔχειν ἄνθρωποι φύσει ἢ τύχῃ, οὐδεὶς θυμοῦται οὐδὲ νουθετεῖ οὐδὲ διδάσκει οὐδὲ κολάζει τοὺς ταῦτα ἔχοντας, ἵνα μὴ τοιοῦτοι ὦσιν, ἀλλ' ἐλεοῦσιν· οἷον τοὺς αἰσχροὺς ἢ σμικροὺς ἢ ἀσθενεῖς τίς οὕτως ἀνόητος ὥστε τι τούτων ἐπιχειρεῖν ποιεῖν; Ταῦτα μὲν γὰρ οἶμαι ἴσασιν ὅτι φύσει τε καὶ τύχῃ τοῖς ἀνθρώποις γίγνεται, τὰ καλὰ καὶ τἀναντία τούτοις· ὅσα δὲ ἐξ ἐπιμελείας καὶ ἀσκήσεως καὶ διδαχῆς οἴονται γίγνεσθαι ἀγαθὰ ἀνθρώποις, ἐάν τις ταῦτα μὴ ἔχῃ, ἀλλὰ τἀναντία τούτων κακά, ἐπὶ τούτοις που οἵ τε θυμοὶ γίγνονται καὶ αἱ κολάσεις καὶ αἱ νουθετήσεις. Ὧν ἐστιν ἓν καὶ ἡ ἀδικία καὶ ἡ ἀσέβεια καὶ συλλήβδην πᾶν τὸ ἐναντίον τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς.

Λεξιλόγιο

τεκμήριον (<*τεκμαίρομαι*): *βέβαιο σημείο, απόδειξη, στοιχείο που επιτρέπει την εξαγωγή βάσιμου συμπεράσματος*

τέχνην· αιτιατική της αναφοράς, εκφερόμενη σύστοιχα (ενν. το *τεχνίτης*: *ἢ ἄλλην ἡντινοῦν τέχνην ἣν μή ἐστιν τεχνίτης)*

καταγελῶ: περιγελώ, εμπαίζω, κοροϊδεύω, χλευάζω
χαλεπαίνω: γίνομαι χαλεπός, δύσκολος, βαρύς, άγριος· οργίζομαι, αγανακτώ
οἰκεῖοι ·*οἰκεῖος*: αυτός που ανήκει στον οίκο· πρόσωπο της ίδιας οικογένειας, συγγενής, στενός φίλος
προσιόντες· *προσίημι*: πλησιάζω, αφήνω κάποιον να πλησιάσει
νουθετέω-ῶ: θέτω κάτι στον νου κάποιου, εφιστώ την προσοχή, συμβουλεύω, προτρέπω
μαινόμενον· *μαίνομαι*: πάσχω από μανία· είμαι παράφρων, τρελός
προσποιούμενον· *προσποιέομαι-οῦμαι*: παριστάνω, προσποιούμαι, υποκρίνομαι
ἁμῶς γέ πως: κατά τούτον τον τρόπο, έτσι
φύσει (η δοτική ως επίρρημα): φυσικά
ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου· *αὐτόματος*: α) αυτός που πράττει από δική του βούληση· β) το πράγμα που κινείται από μόνο του· γ) το γεγονός που συμβαίνει αφ' εαυτού, χωρίς να παρέμβει κάποια εξωτερική ενέργεια. *Ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου*: έκφραση ισοδύναμη με το επίρρημα *αὐτομάτως*.
διδακτόν: ό,τι μπορεί κανείς να διδάξει ή ό,τι μπορεί ο άνθρωπος να διδαχθεί
παραγίγνεσθαι· *παραγίγνομαι*: επέρχομαι
τύχῃ (δοτική οργανική ως επίρρημα): τυχαία, κατά τύχη
θυμόομαι -οῦμαι: είμαι οργισμένος
κολάζω: περιορίζω, αναχαιτίζω, τιμωρώ, μετριάζω, διορθώνω
ἐλεέω-ῶ: λυπούμαι, οικτίρω, αισθάνομαι έλεος, συμπάθεια
οἷον (ως επίρρημα): πόσο· όπως, όπως ακριβώς· όπως, παραδείγματος χάριν
αἰσχρός (<*αἶσχος*): α) ο επονείδιστος, αυτός που προκαλεί ντροπή, αισχύνη· β) ο κακοήθης, ο φαύλος, ο άτιμος· γ) ο άσχημος. [Αντί των ομαλών παραθετικών *αἰσχρότερος, -τατος*, ο Όμηρος και οι αττικοί συγγραφείς προτιμούν τα *αἰσχίων, αἴσχιστος*.]
κόλασις: τιμωρία (συνώνυμο: *κολασμός*)
νουθέτησις: συμβουλή, παραίνεση
συλλήβδην: περιληπτικώς, εν περιλήψει, συνολικά

Ερμηνευτικά σχόλια

φύσις: α) οι φυσικές ιδιότητες και η φυσική κατάσταση κάποιου πράγματος, ο χαρακτήρας κάποιου πράγματος ή έμψυχου είδους, ο χαρακτήρας του ανθρώπου· β) ο φυσικός κόσμος, οι νόμοι που διέπουν το σύμπαν, η γέννηση και η αρχή του κόσμου· γ) η δύναμη που προκαλεί τη γέννηση και την αρχή του κόσμου· δ) η ουσία των πραγμάτων· ε) το σύμπαν· στ) το φύλο, το γένος (θηλυκό ή αρσενικό), τα γεννητικά όργανα και τα φυλετικά χαρακτηριστικά.

κολάζει: η διαφορά μεταξύ της έννοιας του *κολάζω* και της έννοιας του *τιμωροῦμαι* ορίζεται από τον Αριστοτέλη ως εξής: το μεν πρώτο αποβλέπει στην τιμωρία του αδικήσαντος, το δε δεύτερο στην ικανοποίηση του αδικηθέντος (*Ρητορική* I, 10, 17).
θυμός: α) η ψυχή ή το πνεύμα, το στοιχείο της ζωής, της αίσθησης ή της σκέψης, ειδικά των ισχυρών συναισθημάτων και παθών· β) η ψυχή, η πνοή, η ζωή· γ) οι επιθυμίες και οι ορέξεις· δ) η θέληση· ε) η τόλμη, το θάρρος· στ) η οργή, το πάθος, ο θυμός. Ο Πλάτων διαιρεί το ζωώδες μέρος της ψυχής σε *θυμόν* και *ἐπιθυμίας*, δηλαδή πάθος και ορμή.
ἀσέβεια: η έλλειψη ευσέβειας, σεβασμού προς τα θεία. Η ασέβεια είναι ως προς τους θεούς το αντίστοιχο με την αδικία ως προς τους ανθρώπους, όπως βλέπουμε και στη φράση του Ξενοφώντα: «διὰ τὴν ἐκείνων περὶ μὲν θεοὺς ἀσέβειαν περὶ δὲ ἀνθρώπους ἀδικίαν» (*Κύρου Ἀνάβασις* 8, 8, 7). Πολλοί φιλόσοφοι και ποιητές της Αθήνας είχαν υποστεί κατηγορίες και δίκες *περί ασεβείας* κατά τον 5ο αιώνα. Μεταξύ αυτών, ο Αναξαγόρας (δες Εισαγωγή, σελ. 20) και ο τραγικός ποιητής Αισχύλος.

Θέματα για συζήτηση

1. Γιατί η δικαιοσύνη και η πολιτική αρετή θεωρούνται, κατά τον Πρωταγόρα, στοιχεία σύμφυτα με την ίδια την ανθρώπινη ιδιότητα (τουλάχιστον από τη στιγμή που ο άνθρωπος εισέρχεται στον πολιτισμό); Αναλύστε τα επιχειρήματα του Πρωταγόρα στο απόσπασμα αυτό και προσθέστε τα δικά σας.
2. Πώς προσπαθούν οι άνθρωποι να καλλιεργήσουν την ιδιότητα της δικαιοσύνης και της πολιτικής αρετής;

ΕΝΟΤΗΤΑ 6η
(324A-C)

Η παιδευτική σημασία της τιμωρίας ως απόδειξη του διδακτού της αρετής

Ἔνθα δὴ πᾶς παντὶ θυμοῦται καὶ νουθετεῖ, δῆλον ὅτι ὡς ἐξ ἐπιμελείας καὶ μαθήσεως κτητῆς οὔσης. Εἰ γὰρ ἐθέλεις ἐννοῆσαι τὸ κολάζειν, ὦ Σώκρατες, τοὺς ἀδικοῦντας τί ποτε δύναται, αὐτό σε διδάξει ὅτι οἵ γε ἄνθρωποι ἡγοῦνται παρασκευαστὸν εἶναι ἀρετήν. Οὐδεὶς γὰρ κολάζει τοὺς ἀδικοῦντας πρὸς τούτῳ τὸν νοῦν ἔχων καὶ τούτου ἕνεκα, ὅτι ἠδίκησεν, ὅστις μὴ ὥσπερ θηρίον ἀλογίστως τιμωρεῖται· ὁ δὲ μετὰ λόγου ἐπιχειρῶν κολάζειν οὐ τοῦ παρεληλυθότος ἕνεκα ἀδικήματος τιμωρεῖται—οὐ γὰρ ἂν τό γε πραχθὲν ἀγένητον θείη— ἀλλὰ τοῦ μέλλοντος χάριν, ἵνα μὴ αὖθις ἀδικήσῃ μήτε αὐτὸς οὗτος μήτε ἄλλος ὁ τοῦτον ἰδὼν κολασθέντα. Καὶ τοιαύτην διάνοιαν ἔχων διανοεῖται παιδευτὴν εἶναι ἀρετήν· ἀποτροπῆς γοῦν ἕνεκα κολάζει. Ταύτην οὖν τὴν δόξαν πάντες ἔχουσιν ὅσοιπερ τιμωροῦνται καὶ ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ. Τιμωροῦνται δὲ καὶ κολάζονται οἵ τε ἄλλοι ἄνθρωποι οὓς ἂν οἴωνται ἀδικεῖν, καὶ οὐχ ἥκιστα Ἀθηναῖοι οἱ σοὶ πολῖται· ὥστε κατὰ τοῦτον τὸν λόγον καὶ Ἀθηναῖοί εἰσι τῶν ἡγουμένων παρασκευαστὸν εἶναι καὶ διδακτὸν ἀρετήν. Ὡς μὲν οὖν εἰκότως ἀποδέχονται οἱ σοὶ πολῖται καὶ χαλκέως καὶ σκυτοτόμου συμβουλεύοντος τὰ πολιτικά, καὶ ὅτι διδακτὸν καὶ παρασκευαστὸν ἡγοῦνται ἀρετήν, ἀποδέδεικταί σοι, ὦ Σώκρατες, ἱκανῶς, ὥς γέ μοι φαίνεται.

Λεξιλόγιο

ἀλογίστως: χωρίς λόγον, δηλαδή χωρίς σκέψη, αστόχαστα, απερίσκεπτα
τιμωρέομαι -οῦμαι: παίρνω εκδίκηση τιμωρώντας κάποιον, εκδικούμαι
μετὰ λόγου: σύμφωνα προς τον λόγο, σύμφωνα προς τη λογική· αντίθετα: παρὰ λόγον: παράλογα, αντίθετα προς τον ορθό λόγο.
ἀγένητον (<γενέσθαι): αυτό που δεν έχει ακόμα δημιουργηθεί, που δεν έχει αρχίσει να υπάρχει· το πράγμα που δεν έχει ακόμα γίνει, που δεν έχει ακόμα συμβεί
ἀποτροπή (<ἀποτρέπω): η απομάκρυνση, η απόκρουση, η αποσόβηση· ο τρόπος που χρησιμοποιεί κανείς για να αποτρέψει, να εμποδίσει κάποια ενέργεια.
δόξα (<δοκέω-ῶ): η γνώμη την οποία έχει κανείς για κάποιο θέμα, είτε πρόκειται

για αληθινή είτε για ψευδή· η δοξασία, η εικασία
ἰδίᾳ (ως επίρρημα): κατ' ιδίαν, ιδιαιτέρως, χωριστά
οὐχ ἥκιστα [σχήμα λιτότητας]: πάρα πολύ, προπάντων
ὁ χαλκεύς: ο τεχνίτης που δουλεύει τον χαλκό, ο χαλκουργός, ο μεταλλουργός
ὁ σκυτοτόμος: ο τεχνίτης που κόβει δέρματα για να κατασκευάσει με αυτά υποδήματα, η υποδηματοποιός, ο παπουτσής, ο τσαγγάρης

Ερμηνευτικό σχόλιο

μετὰ λόγου· λόγος: α) ο έναρθρος λόγος (από αυτήν την έννοια προέρχονται και οι εξής σημασίες της λέξης: το λεγόμενο, η λέξη, η γλώσσα, η ομιλία, το όνομα, ο ισχυρισμός, η απόφαση, η απάντηση, η διαταγή, η εντολή, η συνδιάλεξη, ο έπαινος, η κακή φήμη, το διήγημα, η διήγηση, ο μύθος, ο πεζός λόγος, η πεζογραφία)· β) η διάνοια, η σκέψη που εκφράζεται με τον έναρθρο λόγο, την ομιλία, το λογικό, ο ορθός λόγος (από αυτήν την έννοια προέρχονται και οι εξής σημασίες: η βάση της λογικής, η δικαιολογία, ο συλλογισμός, η θεωρία, η εκτίμηση, ο λογαριασμός, η λογοδοσία, η συμμετρία, η αναλογία).

Θέματα για συζήτηση

1. Πώς παρουσιάζει εδώ την έννοια της τιμωρίας ο Πρωταγόρας; Αναλύστε τη θέση του όπως παρουσιάζεται στον λόγο του, στις δύο τελευταίες ενότητες.
2. Με ποιο πνεύμα νομίζετε ότι θα πρέπει μια κοινωνία να εφαρμόζει τον νόμο και τις ποινές στους παραβάτες;

ΕΝΟΤΗΤΑ 7η
(324D-326E)

Η διδασκαλία της αρετής από την οικογένεια και την κοινωνία

Υπάρχει ακόμη μια απορία, αυτή που διατύπωσες σχετικά με τους αγαθούς άνδρες: για ποιον λόγο *οἱ ἀγαθοὶ ἄνδρες*, ενώ διδάσκουν στους γιους τους όλα τα άλλα πράγματα που εξαρτώνται από τους δασκάλους και τους κάνουν σοφούς, δεν είναι σε θέση να τους βελτιώσουν στην αρετή στην οποία είναι και οι ίδιοι εξαίρετοι. Για το θέμα αυτό, Σωκράτη, δεν θα σου πω *μύθο*, αλλά *λόγο*. Σκέψου λοιπόν, τι από τα δύο συμβαίνει: υπάρχει ένα πράγμα στο οποίο είναι αναγκαίο να μετέχουν όλοι οι πολίτες, προκειμένου να είναι δυνατή η ύπαρξη *πόλεως*, ή δεν υπάρχει; Έτσι μόνο μπορεί να λυθεί η απορία που έχεις. Διότι, εάν μεν υπάρχει αυτό το ένα πράγμα και εάν αυτό το πράγμα δεν είναι ούτε η οικοδομική ούτε η μεταλλουργία ούτε η κεραμική, αλλά η *δικαιοσύνη* και η *σωφροσύνη* και το *ὅσιον* (και αυτά τα ονομάζω όλα μαζί *ἀνδρὸς ἀρετήν*)· εάν υπάρχει λοιπόν αυτό το πράγμα στο οποίο πρέπει να μετέχουν όλοι και σύμφωνα με το οποίο πρέπει να ενεργεί κάθε άνδρας ξεχωριστά σε περίπτωση που θέλει να μάθει ή να πράξει κάτι, και σε καμιά περίπτωση χωρίς αυτό· και εάν, σε περίπτωση που κάποιος δεν μετέχει σ' αυτό, είτε παιδί είναι, είτε άνδρας είτε γυναίκα, πρέπει να τον διδάσκουμε και να τον τιμωρούμε, μέχρι που, με την τιμωρία, να βελτιωθεί· και εάν, σε διαφορετική περίπτωση, πρέπει να εκδιώκουμε από την πόλη ή να σκοτώνουμε ως ανίατο όποιον δεν υπακούει σε αυτό το πράγμα ακόμα και μετά τη διδασκαλία, ακόμα και μετά την τιμωρία· εάν λοιπόν έτσι έχουν τα πράγματα, και εάν, παρόλο που αυτή είναι η φύση των πραγμάτων, οι αγαθοί άνδρες, ενώ μορφώνουν τους γιους τους σε όλα τα άλλα, αυτό δεν τους το διδάσκουν, τότε σκέψου τι περίεργα πλάσματα είναι αυτοί οι αγαθοί άνδρες! Ότι το πράγμα αυτό το θεωρούν διδακτό και στο ιδιωτικό και στο δημόσιο επίπεδο, το αποδείξαμε ήδη. Ενώ όμως είναι το πράγμα αυτό διδακτό, αφού είναι κάτι που μπορεί να φροντίσει και να καλλιεργήσει κανείς, αυτοί διδάσκουν στους γιους τους τα άλλα, των οποίων η άγνοια δεν πρόκειται να επιφέρει ως ποινή τον θάνατο, αυτό όμως, την αρετή, που εάν τα αγόρια δεν τη μάθουν και δεν τη φροντίσουν, μπορεί να υποστούν ως ποινή και τον θάνατο και την εξορία και τη δήμευση της περιουσίας εκτός από τη θανάτωση και, με μια λέξη, τη συνολική καταστροφή του *οἴκου* τους, αυτή δεν τη διδάσκουν και δεν τη φροντίζουν με κάθε δυνατή επιμέλεια! Μπορούμε να πιστέψουμε κάτι τέτοιο, Σωκράτη;

Στην πραγματικότητα, αρχίζουν από την παιδική ηλικία να διδάσκουν και να νουθετούν, συνεχίζοντας για όλη τη ζωή. Αμέσως μόλις αρχίσει να καταλαβαίνει ένα παιδί τι του λένε, και η παραμάνα του και η μητέρα του και ο παιδαγωγός του και ο ίδιος ο πατέρας του αγωνίζονται γι' αυτό το πράγμα, για το πώς δηλαδή θα βελτιωθεί το αγόρι, διδάσκοντάς το για κάθε του πράξη και για κάθε του λόγο και εξηγώντας του ότι αυτό είναι δίκαιο και το άλλο άδικο, και ότι αυτό είναι καλό και το άλλο αισχρό, και αυτό όσιο και εκείνο ανόσιο, και ότι αυτά πρέπει να τα κάνεις και αυτά να μην τα κάνεις. Κι όταν ακούει με τη θέλησή του, πάει καλά. Εάν όμως δεν υπακούει, τότε, με τις απειλές και τα χτυπήματα το "ισιώνουν", σαν δέντρο που λυγίζει και γέρνει. Κι ύστερα, όταν το στέλνουν στους δασκάλους, δίνουν εντολή να επιμεληθεί ο δάσκαλος περισσότερο την εὐκοσμία των παιδιών, παρά τα γράμματα και τη μουσική. Και οι δάσκαλοι άλλωστε γι' αυτό φροντίζουν κυρίως. Και μόλις τα αγόρια μάθουν τα γράμματα και είναι σε θέση στο εξής να καταλάβουν ένα γραπτό κείμενο, όπως μέχρι τώρα καταλάβαιναν τον προφορικό λόγο, τα βάζουν, καθισμένα στα θρανία τους, να διαβάζουν δυνατά τα ποιήματα των μεγάλων ποιητών και τα αναγκάζουν να μάθουν απέξω αυτά τα έργα, στα οποία υπάρχουν πολλές συμβουλές, αλλά και αναλύσεις για τα πράγματα, και ἔπαινοι και ἐγκώμια για τους αρχαίους ήρωες, προκειμένου το αγόρι να θελήσει να τους μιμηθεί και να έχει διάθεση να γίνει παρόμοιος. [...]

Και όταν πια φύγουν αυτοί [δηλ. οι νέοι άνδρες] από τους δασκάλους, η πόλη, με τη σειρά της, τους αναγκάζει να μάθουν τους νόμους και να ζουν σύμφωνα με αυτούς, ώστε να μην ενεργούν από μόνοι τους και όπως νομίζουν οι ίδιοι [...]. Έτσι, και η πόλη, υπογραμμίζοντας τους νόμους, αυτά τα επινοήματα των καλών, παλαιῶν νομοθετῶν, αναγκάζει και όσους ασκούν ένα αξίωμα και όσους άρχονται να συμμορφώνονται με αυτούς. Εκείνος δε ο οποίος τους παραβαίνει, υφίσταται κυρώσεις και οι κυρώσεις αυτές ονομάζονται, και σε σας εδώ [δηλ. στην Αθήνα] και σε πολλά άλλα μέρη, εὐθύνες, λες και η δικαιοσύνη ξαναβάζει [τον παραβάτη] στην ευθεία. Ενώ λοπόν είναι τόσο μεγάλη η προσπάθεια που καταβάλλεται για την αρετή και στο ιδιωτικό και στο δημόσιο επίπεδο, εσύ Σωκράτη εκπλήττεσαι και απορείς αν η αρετή είναι διδακτή; Το εκπληκτικό όμως θα ήταν μάλλον το να μην μπορεί να διδαχθεί η αρετή.

Ερμηνευτικά σχόλια

ἀγαθοὶ ἄνδρες: δες σχόλιο στην Ενότητα 1
μύθος-λόγος: δες σχόλιο στην Ενότητα 1 και την Εισαγωγή, σελ. 12 επ.
πόλις: δες σχόλιο στην Εισαγωγή, σελ. 10 - 14

οἶκος: δες σχόλιο στην Ενότητα 1

εὐθύνες: Μπορεί κανείς να συγκρίνει αυτό το γλωσσικό παιχνίδι του Πρωταγόρα εδώ, με την προηγούμενη εικόνα την οποία μεταχειρίστηκε, όπου το ανυπάκουο παιδί παρομοιάζεται με ένα γερμένο δέντρο που οι ενήλικες προσπαθούν να "ισιώσουν".

Θέματα για συζήτηση

1. Συγκρίνετε τη στάση του Σωκράτη, όταν στην φυλακή αρνήθηκε να πειστεί στις προτάσεις των φίλων του για απόδραση (δες Εισαγωγή, σελ. 37 επ.), με τις απόψεις του Πρωταγόρα περί τιμωρίας.
2. Συγκρίνετε την άποψη του Σωκράτη για την αδυναμία των πολιτών να διδάξουν την αρετή στα παιδιά τους με τη διαφορετική θέση του Πρωταγόρα.
3. Ποια μέσα θεωρείτε ότι έχουν στη διάθεσή τους η οικογένεια και η κοινωνία προκειμένου να διδάξουν στους νέους την πολιτική αρετή;
4. Οι αρχαίοι Έλληνες ταύτιζαν απολύτως την πολιτική και την ιδιωτική αρετή. Θεωρείτε πως πράγματι πρέπει να τις ταυτίζουμε ή πως πρόκειται για ξεχωριστές ιδιότητες;

ΠΟΛΙΤΕΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ *ΠΟΛΙΤΕΙΑ*

1. Νεανικές φιλοδοξίες και απογοητεύσεις

Όπως ομολογεί ο ίδιος ο Πλάτωνας στην *7η Επιστολή* του, όταν ήταν ακόμη νέος φιλοδοξούσε να ασχοληθεί με την πολιτική. Όμως στα 404 οι ολιγαρχικοί με τη βοήθεια της Σπάρτης κατέλυσαν το δημοκρατικό πολίτευμα. Στην αρχή ο φιλόσοφος παρακολουθούσε με συμπάθεια αυτήν την κίνηση, επειδή και ο ίδιος ήταν εκ καταγωγής (και εκ πεποιθήσεως) αριστοκράτης και επειδή ήλπιζε ότι μια διακυβέρνηση κάπως αυταρχική θα θεράπευε τις πληγές που είχε προξενήσει στην πόλη η ασυδοσία των δημαγωγών. Επιπλέον δύο συγγενείς του, ο Κριτίας και ο Χαρμίδης, ανήκαν στην ηγετική ομάδα των ολιγαρχικών. Γρήγορα όμως ο φιλόσοφος απογοητεύτηκε εξαιτίας της ωμότητας των Τριάκοντα, οι οποίοι μάλιστα προσπάθησαν (ανεπιτυχώς βέβαια) να καταστήσουν συνένοχο στις βιαιοπραγίες τους ακόμη και τον Σωκράτη. Η τυραννία των Τριάκοντα διήρκεσε οκτώ μήνες (404-403) και είχε άδοξο τέλος. Η δημοκρατία αποκαταστάθηκε, αλλά ο Πλάτωνας δοκίμασε μια ακόμη βαθιά απογοήτευση. Ο δάσκαλος του, ο Σωκράτης, «ο δικαιότερος άνθρωπος της εποχής», καταδικάστηκε για αθεΐα και διαφθορά της νεολαίας σε θάνατο (399 π.Χ.). Στην καταδίκη του ασφαλώς συνέβαλε και η υποψία ότι ο φιλόσοφος διαπνεόταν από αντιδημοκρατικά φρονήματα.

Τα γεγονότα αυτά, καθώς και η αρνητική εμπειρία που αποκόμισε από την παραμονή του στην αυλή του τυράννου των Συρακουσών Διονυσίου Α', δημιούργησαν στον Πλάτωνα την πεποίθηση ότι όλα τα πολιτεύματα της εποχής του ήταν διεφθαρμένα και ότι μόνο αν οι φιλόσοφοι αναλάμβαναν την εξουσία ή αν οι ηγεμόνες άρχιζαν να φιλοσοφούν, μόνο τότε θα μπορούσε να υπάρξει υγιής πολιτική ζωή. Πυρήνας της πολιτικής σκέψης του Πλάτωνα είναι η ιδέα της δικαιοσύνης, που σημαίνει: ο καθένας να πράττει αυτό για το οποίο είναι πλασμένος και καταλλήλως εκπαιδευμένος. Αν όλοι θέλουν να έχουν λόγο και να αποφασίζουν για όλα, τότε θα επικρατήσει το χάος.

2. Η συγγραφή της *Πολιτείας*

Τις απόψεις για την ιδεώδη πολιτεία, την *καλλίπολιν*, που διασφαλίζει στον πολίτη της τον άριστον βίον, εκθέτει ο Πλάτων στον διάλογό του *Πολιτεία ἤ περί δικαίου*. Το ογκώδες σύγγραμμα, καρπός πολύχρονης προσπάθειας, θα πρέπει να ολοκληρώθηκε γύρω στα 374 π.Χ. Η διαίρεση σε 10 βιβλία δεν προέρχεται από τον Πλάτωνα και δεν ανταποκρίνεται σε θεματικές ενότητες. (Οι νεότεροι εκδότες διατηρούν

αυτήν τη διαίρεση, αλλά υιοθετούν και τη σελιδαρίθμηση της έκδοσης του Ερρίκου Στεφάνου, η οποία κυκλοφόρησε στα 1578. Στην έκδοση αυτή η Πολιτεία καταλαμβάνει τις σελίδες 327a-621d. Στον μύθο για το δακτυλίδι του Γύγη για παράδειγμα παραπέμπουμε ως εξής: Πλ. *Πολ.* Γ' 359b-360d ή III 359b-360d ή απλώς 359b-360d). Ο δραματικός χρόνος, δηλαδή ο χρόνος κατά τον οποίον υποτίθεται ότι διεξάγεται ο διάλογος, είναι το 421 π.Χ.

3. Η σκηνοθεσία και τα πρόσωπα του διαλόγου

Ο Σωκράτης και ο Γλαύκων, ο μεγαλύτερος αδελφός του Πλάτωνα είχαν κατεβεί στον Πειραιά για να παρακολουθήσουν τη γιορτή της Βενδίδας, μιας θρακικής θεότητας που ταυτιζόταν με την Άρτεμη. Επιστρέφοντας στην Αθήνα σταμάτησαν στο σπίτι του πλούσιου μέτοικου Κέφαλου, που ετοίμαζε θυσία. Στη συζήτηση που ακολούθησε εκείνο το καλοκαιρινό δειλινό πήραν μέρος ο Κέφαλος (ο πατέρας του ρήτορα Λυσία), ο μεγαλύτερος γιος του ο Πολέμαρχος, ο σοφιστής Θρασύμαχος, ο Κλειτοφών, οι δύο μεγαλύτεροι αδελφοί του Πλάτωνα, ο Γλαύκων και ο Αδείμαντος, και ο Σωκράτης. Όμως από το δεύτερο βιβλίο ως το τέλος οι κύριοι συζητητές είναι ο Σωκράτης, ο Γλαύκων και ο Αδείμαντος. Την επόμενη ημέρα ο Σωκράτης αναδιηγείται τη συζήτηση αυτή σε κάποιον φίλο του αρχίζοντας με τη φράση «Κατέβην χθὲς εἰς Πειραιᾶ μετὰ Γλαύκωνος τοῦ Ἀρίστωνος...».

Θέμα του διαλόγου είναι η φύση της δικαιοσύνης και της αδικίας και κατ' επέκταση αν και κατά πόσο ο δίκαιος ή ο άδικος είναι ευτυχέστερος και σε αυτήν και στην άλλη ζωή. Όμως, για να διερευνηθεί αυτό το περίπλοκο πρόβλημα, ο Σωκράτης προτείνει να το εξετάσουν στο ευρύτερο πλαίσιο μιας πόλης - κράτους. Αρχίζει λοιπόν ένα πείραμα, μια θεωρητική κατασκευή εξαρχής μιας πόλης, που συγκροτείται σιγά-σιγά για να φτάσει από το πρωτόγονο στάδιο στην πλήρη ανάπτυξη της. Πώς λειτουργεί λοιπόν η δικαιοσύνη μέσα σ' αυτόν τον ζωντανό οργανισμό, μέσα σε αυτή τη μεγάλη συλλογική ψυχή; Σε αυτό το ερώτημα προσπαθεί να απαντήσει ο Σωκράτης. Μια διευκρίνιση είναι αναγκαία· με τον όρο *πόλις* δηλώνεται η πόλη - κράτος, που αναπτύχθηκε ήδη από την αρχαϊκή εποχή στον ελληνικό χώρο. Με τον όρο *πολιτεία* δηλώνεται το πολίτευμα, οι βασικές δηλαδή αρχές που υπόκεινται στη νομοθεσία και στους θεσμούς της πόλης.

4. Η διάρθρωση της *Πολιτείας*

Η *Πολιτεία* είναι ένα μεγαλειώδες έργο, ένα υψηλό και πολυσύνθετο πνευματικό οικοδόμημα. Η συζήτηση ξεκινά βέβαια από το πρόβλημα του δίκαιου βίου, αλλά μοιραία επεκτείνεται σε ποικίλα θέματα ηθικής φιλοσοφίας, αισθητικής, λογοτεχνικής κριτικής, παιδαγωγικής, παθολογίας των πολιτειών, ψυχολογίας του πλήθους και μεταφυσικής. Συνεπώς ακόμη και ένας αναλυτικός πίνακας περιεχομένων θα ή-

ταν δυσπαρακολούθητος. Είναι λοιπόν προτιμότερο να δούμε πρώτα τη διάρθρωση του έργου και στη συνέχεια να καταγράψουμε σε περιληπτικότατη μορφή τις βασικές πολιτικές θεωρίες που αναπτύσσει ο φιλόσοφος.

I. Εισαγωγή (327)

1. Κατάβαση στον Πειραιά. Συνάθροιση στο σπίτι του πλούσιου μέτοικου Κέφαλου.
2. Τι είναι δικαιοσύνη; α) η τήρηση των υποχρεώσεων; να αποδίδεις στο ακέραιο ό,τι δεν σου ανήκει; β) η ίση ανταπόδοση (να ωφελείς τους φίλους και να βλάπτεις τους εχθρούς);
3. Ο σοφιστής Θρασύμαχος ισχυρίζεται ότι δικαιοσύνη είναι το συμφέρον του ισχυρού.
4. Κριτική και αντίκρουση αυτής της άποψης από τον Σωκράτη.
5. Ο Γλαύκων και ο Αδείμαντος θέτουν εξαρχής το πρόβλημα: Είναι προτιμότερη η δικαιοσύνη από την αδικία;

II. Προκαταρκτικά για την ιδεώδη πολιτεία (367)

1. Οι αρχές της κοινωνικής οργάνωσης. Η υγιής ("οικολογική") πόλη.
2. Η πόλη που έχει φτάσει σε υψηλό επίπεδο πολιτισμού.
3. Ανάγκη προστασίας. Οι φύλακες.

III. Το πρώτο στάδιο της εκπαίδευσης των φυλάκων (376)

1. Έλεγχος της λογοτεχνίας που διδάσκεται στα σχολεία.
2. Η παραδοσιακή λογοτεχνία είναι και από θεολογική και από ηθική άποψη απορριπτέα.
3. Η αρμόζουσα μουσική και γυμναστική αγωγή.
4. Γιατροί και δικαστές.

IV. Φύλακες και επίκουροι (412)

1. Οι τρεις τάξεις (δημιουργοί, φύλακες - επίκουροι, φύλακες - άρχοντες) και οι μεταξύ τους σχέσεις.
2. Ο τρόπος διαβίωσης των φυλάκων - αρχόντων και των επικούρων.
3. Πρόβλεψη για τη σωματική ενότητα της πόλης.

V. Η δικαιοσύνη στην πόλη και στο άτομο (427)

1. Η δικαιοσύνη στην πόλη.
2. Ο ανταγωνισμός των τριών μερών της ψυχής (*λογιστικόν, θυμοειδές, ἐπιθυμητικόν*).
3. Η δικαιοσύνη στο άτομο.

VI. Η οικογένεια (449)

1. Ισότητα των δύο φίλων.
2. Κατά το αξίωμα κοινά τά τῶν φίλων κοινοκτημοσύνη γυναικών και παιδιών.
3. Ο σκοπός και οι κανόνες του πολέμου.

VII. Οι φιλόσοφοι - βασιλείς (471)

1. Το ιδεατό και το πραγματικό.
2. Ορισμός του φιλοσόφου.
3. Προκαταλήψεις εναντίον της φιλοσοφίας.
4. Το μέγα παράδοξο: δεν είναι αδύνατο να κυβερνήσουν οι φιλόσοφοι.
5. Η ιδέα του αγαθού ως ύψιστος σκοπός της γνώσης.
6. Οι τέσσερις αναβαθμοί της γνώσης. Η Γραμμή.
7. Η αλληγορία του σπηλαίου.

VIII. Η ανώτατη εκπαίδευση (521)

1. Προεισαγωγικά.
2. Αριθμητική, γεωμετρία, στερεομετρία, αστρονομία, αρμονική (οι πέντε μαθηματικές σπουδές).
3. Διαλεκτική.
4. Πρόγραμμα σπουδών, επιλογή και σταδιοδρομία.

IX. Οι εκφυλισμένες πολιτείες και οι αντίστοιχοι ανθρώπινοι χαρακτήρες (543)

1. Ανακεφαλαίωση. Κατάπτωση της αρίστης πολιτείας.
2. Τιμοκρατία και τιμοκρατικός χαρακτήρας.
3. Ολιγαρχία (πλουτοκρατία) και πλουτοκρατικός χαρακτήρας.
4. Δημοκρατία και δημοκρατικός χαρακτήρας.
5. Τυραννία και τυραννικός χαρακτήρας.
6. Σύγκριση δίκαιου και άδικου βίου. Συμφέρουσα δεν είναι η αδικία αλλά η δικαιοσύνη.

X. Αποκλεισμός και καταδίκη των μιμητικών τεχνών (595)

1. Αντιδικία φιλοσοφίας και ποίησης.
2. Η γοητεία της τέχνης. Η δραματική ποίηση δεν απευθύνεται στο λογικό παρά στα πάθη.
3. Οι επιδράσεις της δραματικής ποίησης στον χαρακτήρα.

XI. Η αθανασία της ψυχής (608)

1. Απόδειξη της αθανασίας της ψυχής.

2. Η ανταμοιβή του δικαίου σ' αυτήν και στην άλλη ζωή.
3. Ο εσχατολογικός μύθος του Ηρός.

5. Η γένεση της πόλης

Το κράτος δεν είναι κατά την άποψη του Πλάτωνα μια σύμβαση, αλλά βασίζεται στη φύση του ανθρώπου. Για να ικανοποιήσει το άτομο τις βασικές του ανάγκες (στέγη, τροφή, ένδυση) είναι αναγκασμένο να δημιουργήσει πυρήνες συμβίωσης με άλλα άτομα. Η βοήθεια και η προστασία που παρέχει ο ένας άνθρωπος στον άλλο είναι οι δεσμοί που συνέχουν το κοινωνικό σύνολο. Η αλληλεγγύη όμως δεν αρκεί για να επιβιώσει η ομάδα. Είναι αναγκαίο η εργασία να καταμερίζεται ανάλογα με τις ικανότητες του κάθε ατόμου. Ο ρωμαλέος θα αναζητήσει τροφή για την κοινότητα, ο επιτήδειος θα κατασκευάσει εργαλεία. Έτσι το "κύτταρο" της κοινωνίας περιλαμβάνει τουλάχιστον έναν γεωργό, έναν ιματιουργό, έναν υποδηματοποιό και έναν οικοδόμο. Όμως μια τόσο μικροσκοπική κοινωνία δεν έχει δυνατότητες να επιβιώσει για μεγάλο διάστημα. Θα πρέπει το "κύτταρο" αυτό να διευρυνθεί και να συμπεριλάβει πολλούς τεχνίτες που παράγουν αγαθά και αυτούς που θα τα διακινούν, τους εμπόρους. Η πόλη λοιπόν που βρίσκεται σε ένα υψηλό επίπεδο υλικού και πνευματικού πολιτισμού δεν μπορεί να μείνει απροστάτευτη, γιατί και η αναζήτηση και η κατοχή του πλούτου προκαλεί συγκρούσεις με τους γείτονες. Η μήτρα του πολέμου συνεπώς είναι η πλεονεξία. Η πόλη που πλουτίζει έχει ανάγκη από κατάλληλα εκπαιδευμένους φύλακες που θα την προστατεύουν. Ποιοι είναι όμως οι κατάλληλοι φύλακες; Και ποιος θα προφυλάξει την πόλη από τους φύλακές της; Μήπως η ορθή παιδεία που θα λάβουν;

6. Οι τρεις τάξεις

Και στον ινδοευρωπαϊκό χώρο και στην αρχαία Αίγυπτο ο πληθυσμός χωριζόταν σε τρεις τάξεις: χειρώνακτες, πολεμιστές, ιερείς. Βέβαια ο όρος τάξη, όταν χρησιμοποιείται για τις κοινωνίες αυτές, είναι ένας εξόφθαλμος αναχρονισμός, αλλά πάντως σαφέστερος από άλλους συνώνυμους, όπως κοινωνική ομάδα, κάστα κ.τ.τ. Κατ' ουσίαν με τον όρο τάξη δηλώνεται εδώ η "λειτουργία" μιας ομάδας μέσα στην κοινωνία. Τριμερής είναι λοιπόν και η διαίρεση στην πλατωνική πολιτεία: δημιουργοί, φύλακες - επίκουροι, φύλακες - άρχοντες (βασιλείς). Κατ' ουσίαν πρόκειται για δύο τάξεις, επειδή η ανώτερη προέρχεται κατόπιν αυστηρής επιλογής από τη μεσαία.

Η κατώτερη τάξη (δημιουργοί), που είναι και η πολυπληθέστερη, συγκροτείται από τους γεωργούς, τους τεχνίτες, τους εμπόρους και γενικά τους χειρώνακτες. Είναι βέβαια αποκλεισμένη από την εξουσία, εργάζεται όμως προστατευμένη και μπορεί να πλουτίζει ως ένα σημείο φυσικά. Οι μεγάλες οικονομικές διαφορές δεν είναι επιτρεπτές. Η τάξη αυτή είναι υποχρεωμένη να συντηρεί, αλλά όχι πλουσιοπάροχα,

τις δύο άλλες ηγεμονικές τάξεις. Παιδιά ωστόσο που έχουν γεννηθεί στην τάξη των δημιουργών, αλλά έχουν να επιδείξουν εξαιρετικά προσόντα, μεταπηδούν στην ανώτερη τάξη και αντιστρόφως. Υπάρχει λοιπόν πρόβλεψη για την κοινωνική κινητικότητα.

Οι φύλακες - επίκουροι επωμίζονται στρατιωτικά και διοικητικά καθήκοντα και γενικά είναι αφοσιωμένοι στην υπηρεσία του κράτους. Οι φύλακες - παντελείς αναλαμβάνουν, μετά τα 50 τους χρόνια, τη διακυβέρνηση και μεριμνούν για την ευδαιμονία ολόκληρης της πολιτείας. Πρόκειται συνεπώς για μια αριστοκρατία του πνεύματος, που εξουσιάζει και συνάμα υπηρετεί το πλήθος.

7. Το *γενναῖον ψεῦδος*

Την κατάταξη των πολιτών της νέας πόλεις σε τρεις τάξεις αιτιολογεί ένας μύθος που χαρακτηρίζεται ως *γενναῖον ψεῦδος* (414b). Οι κάτοικοι της νέας πόλης θα πεισθούν ότι την παιδεία τους δεν την είχαν λάβει από τους νομοθέτες, αλλά ότι ήταν οι ίδιοι ήδη διαμορφωμένοι ως χαρακτήρες μέσα στα σπλάχνα της γης. Επειδή λοιπόν είναι παιδιά της ίδιας μητέρας θα αισθάνονται αδέλφια και θα τρέφουν αμοιβαία αισθήματα αγάπης. Επιπλέον ο μύθος θα διδάσκει πως όταν ο θεός έπλαττε τον καθένα συνέμιξε χρυσό για αυτούς που είναι ικανοί να εξουσιάζουν, άργυρο για τους επίκουρους, σίδηρο και χαλκό για τους γεωργούς και τους τεχνίτες. Όμως, επειδή η ιδεώδης πολιτεία δεν είναι μια αριστοκρατία του αίματος παρά του πνεύματος, η κινητικότητα ανάμεσα στις τάξεις διασφαλίζεται, και μάλιστα με έναν χρησμό: «τότε τὴν πόλιν διαφθαρῆναι, ὅταν αὐτὴν ὁ σιδηροῦς φύλαξ ἢ ὁ χαλκοῦς φυλάξῃ» (415c). Έτσι λοιπόν αν χρυσοί ή αργυροί γονείς γεννήσουν παιδί χάλκινο ή σιδερένιο οφείλουν να σφίξουν την καρδιά και να το αποστείλουν εκεί όπου πράγματι ανήκει, δηλαδή στους δημιουργούς. Αν στην κατώτερη τάξη γεννηθούν παιδιά χρυσά ή αργυρά, πρέπει οι άρχοντες να φροντίσουν ώστε τα παιδιά αυτά να ανέλθουν στην τάξη που τους αξίζει.

8. Η αγωγή των φυλάκων

Το ενδιαφέρον του νομοθέτη επικεντρώνεται στην ορθή αγωγή των φυλάκων, που έχουν επιλεγεί με κριτήρια την καλή σωματική τους διάπλαση και την οξύνοια. Στο πρώτο στάδιο επιδιώκεται η εξισορρόπηση γυμναστικής και μουσικής αγωγής. Γυμναστική σημαίνει: φροντίδα για την ευεξία του σώματος, απλές ασκήσεις, υγιεινός τρόπος διαβίωσης. Μουσική είναι η ενασχόληση με τις καλές τέχνες: μουσική, χορός, τραγούδι, ανάγνωση, καλλιέργεια της εικαστικής ευαισθησίας. Ο νομοθέτης φυσικά επαγρυπνεί για τη μορφή και το περιεχόμενο της καλλιτεχνικής έκφρασης.

Ένας δεύτερος κύκλος εκπαίδευσης (από τα 20 ως τα 30) περιλαμβάνει κυρίως τις μαθηματικές επιστήμες: αριθμητική, γεωμετρία, στερεομετρία, αστρονομία, αρ-

μονική. Κορωνίδα της εκπαιδευτικής πορείας είναι η πενταετής (από τα 30 ως τα 35) σπουδή της διαλεκτικής (*φιλοσοφία*) που οδηγεί στην ύψιστη μορφή γνώσης, δηλαδή στην αναζήτηση της ουσίας όλων των πραγμάτων και στη θέαση του Αγαθού.

Η πορεία λοιπόν προς την ολοκλήρωση του ενάρετου ανθρώπου είναι τραχεία και γεμάτη δυσκολίες. Όσοι από τους φύλακες-επικούρους υποστούν με επιτυχία τις κρίσεις που έχουν καθορισθεί προάγονται μετά τα 50 τους έτη σε φύλακες παντελείς, δηλαδή σε φύλακες - άρχοντες (βασιλείς). Οι ενασχολήσεις αυτής της ολιγάριθμης αρχηγεσίας (ελίτ) είναι εν μέρει πρακτικές (διοίκηση του κράτους) και εν μέρει θεωρητικές, δηλαδή ενασχόληση με τις επιστήμες και τη φιλοσοφία. Οι άρχοντες έχουν την ευθύνη για την εκπαίδευση της νέας γενιάς των φυλάκων, ζούν μακάρια, επειδή απολαμβάνουν τις πνευματικές ηδονές που μόνο αυτές διαρκούν, και όταν πεθάνουν τιμώνται ως ήρωες.

9. Τέχνη ελεγχόμενη

Και η τέχνη οφείλει να συμβάλει στην καλλιέργεια της αρετής και επομένως πρέπει να υπόκειται σε αυστηρό έλεγχο. Ακόμη και τα παραμύθια που διηγούνται οι τροφοί στα μικρά παιδιά πρέπει να είναι εγκεκριμένα. Ο Όμηρος και ο Ησίοδος αποκλείονται από τα σχολικά προγράμματα, επειδή ενίοτε παρουσιάζουν τους θεούς ως επίορκους, δολερούς, ευσυγκίνητους, χαροκόπους και απρεπείς (τι γνώμη θα σχημάτιζε ένας νέος για τους θεούς, αν άκουγε πως και αυτοί γελούν δυνατά σε κάθε ευκαιρία;). Οι παραδοσιακοί ποιητές με τις διηγήσεις τους για τον Άδη ενσταλάζουν στις τρυφερές ψυχές τον φόβο του θανάτου, ενώ ο νέος μόνο τη δουλεία πρέπει να φοβάται. Μεγάλο κίνδυνο συνιστά και η ταύτιση του νέου με άδικους και γενικότερα αρνητικούς χαρακτήρες, τους οποίους παρουσιάζει συνήθως η παραδοσιακή λογοτεχνία. Αντιθέτως ψυχωφελή αναγνώσματα και ακροάματα θεωρούνται οι ύμνοι προς τους θεούς, τα εγκώμια για τους ήρωες και φυσικά οι φιλοσοφικοί διάλογοι.

Στο πρώτο μέρος του 10ου βιβλίου ο Πλάτωνας επικρίνει τη μιμητική τέχνη που διισχυριζόταν ότι αναπαριστούσε την πραγματικότητα. Αυτή η τέχνη που απευθύνεται στο άλογο μέρος της ψυχής οβελίζεται από την ιδεώδη πολιτεία, επειδή: α) βρίσκεται μακριά από την αλήθεια των Ιδεών και είναι βυθισμένη μέσα στην παχυλή άγνοια, β) παρουσιάζει αρνητικούς μάλλον παρά εποικοδομητικούς χαρακτήρες, και γ) διαταράσσει με τα πάθη που αφυπνίζει την αρμονία της ψυχής, δηλαδή παραβλάπτει τη δικαιοσύνη.

Γιατί όμως η τέχνη απέχει μακριά (τρεις βαθμίδες!) από την αλήθεια; Ένα παράδειγμα από τη ζωγραφική διασαφηνίζει το ζήτημα. Ο θεός έπλασε την Ιδέα-τραπέζι. Ο ξυλουργός κατασκευάζει μιαν απομίμηση αυτής της Ιδέας. Το ζωγραφικό έργο που παριστάνει ένα τραπέζι είναι ατελής απομίμηση της ήδη ατελέστατης απομίμη-

σης! Ο ζωγράφος δεν γνωρίζει την αληθή φύση του αντικειμένου που αναπαριστάνει. Πλανάται επομένως και πλανά. Με τον ίδιο τρόπο ενεργεί και ο ποιητής.

10. Γυναίκες και οικογένεια

Η θέση της γυναίκας στην αρχαία Αθήνα δεν ήταν ζηλευτή. Δεν είχε πολιτικά δικαιώματα, δεν γνώριζε κατά κανόνα ανάγνωση και γραφή, και ήταν πολλαπλώς εξαρτημένη. Ο Πλάτων πιστεύει ότι και οι γυναίκες - φύλακες μπορούν να γυμνάζονται, να εκπαιδεύονται, να πολεμούν, να διοικούν και να φιλοσοφούν, όπως οι άνδρες, εφόσον δεν υπάρχουν ουσιώδεις διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα. Ισχυρίζεται εντούτοις ότι οι άνδρες έχουν καλύτερες επιδόσεις σε κάθε είδους δραστηριότητα.

«Οι φίλοι πρέπει να τα έχουν όλα από κοινού». Με βάση αυτό το αξίωμα (πυθαγόρειας προέλευσης) οι φύλακες θα έχουν από κοινού και τις γυναίκες και τα παιδιά. Οι άρχοντες ωστόσο θα φροντίζουν ώστε να μην επικρατήσει η ερωτική ασυδοσία και οι ερωτικές συνευρέσεις να διέπονται από τις αρχές της ευγονικής. Η τεκνοποιία θεωρείται καθήκον απέναντι στην πολιτεία, και την ανατροφή των παιδιών αναλαμβάνει εξ ολοκλήρου το κράτος. Έτσι εκμηδενίζονται το ενδιαφέρον για την πρόσκτηση προσωπικής περιουσίας που θα κληροδοτηθεί και παραμερίζονται τα προσωπικά συναισθήματα που ευνοούν τον νεποτισμό. Περιορίζονται επίσης οι συγκρούσεις για τη διεκδίκηση του ελκυστικού ερωτικού συντρόφου.

11. Διαβίωση

Και η δίαιτα (όχι γλυκά, όχι καρυκεύματα!) και γενικά η διαβίωση των φυλάκων διέπονται από αυστηρό πνεύμα λιτότητας. Απαγορεύεται η κατοχή προσωπικής περιουσίας, μεγάλων και πολυτελών κατοικιών, χρυσού και αργύρου. Η άρχουσα τάξη δεν πρέπει να απολαμβάνει τα αγαθά εις βάρος των άλλων. Σκοπός της πολιτείας δεν είναι η επίτευξη της ευδαιμονίας για μια τάξη, αλλά για ολόκληρη την πολιτεία. Έτσι η εξουσία δεν αποβαίνει μέσο παράνομου πλουτισμού.

12. Οι φιλόσοφοι - βασιλείς

Για μεγάλα διαστήματα η αθηναϊκή δημοκρατία ήταν έρμαιο στα χέρια αδίστακτων δημαγωγών, που, όπως επισημαίνει ο κωμωδιογράφος, «καλόπιαναν, εθώπευαν, κολάκευαν και εξαπατούσαν τον Δήμο». Στο όνομα μιας δήθεν ισοτιμίας η ανάθεση πολλών αξιωμάτων γινόταν με κλήρωση! Για κρίσιμα θέματα δεν αποφάσιζε ο ορθός λόγος, αλλά η βοή του πλήθους και η πειθώ του ρήτορα. Η μοναδική λοιπόν ελπίδα κατά τον Πλάτωνα ήταν είτε να φιλοσοφήσουν οι άρχοντες είτε να αναλάβουν τα ηνία του κράτους οι φιλόσοφοι.

Σε μια δραματική αλληγορία παρουσιάζεται το σκάφος της πολιτείας να ταξιδεύει ακυβέρνητο. Ο ιδιοκτήτης που είναι μύωπας και κουφός δεν γνωρίζει τη ναυτική τέ-

χνη. Τα μέλη του πληρώματος φιλονεικούν μεταξύ τους και κανείς δεν σκέπτεται ότι χρειάζεται ένας έμπειρος κυβερνήτης που να γνωρίζει τις θέσεις των άστρων και τις ιδιοτροπίες των ανέμων. Ο μόνος που μπορεί να οδηγήσει με ασφάλεια μέσα από την τρικυμία το "μεθυσμένο καράβι" είναι ο κυβερνήτης - φιλόσοφος. Γιατί όμως ο φιλόσοφος θεωρείται ως ο καταλληλότερος; Όλοι μας δεν πιστεύουμε ότι οι άνθρωποι του πνεύματος είναι οι πιο ακατάλληλοι για την επίλυση των πρακτικών προβλημάτων; Δεν βρίσκονται, όπως θα λέγαμε, συνεχώς "εκτός τόπου και χρόνου" απορροφημένοι από τις θεωρητικές τους αναζητήσεις; Δεν είναι αδέξιοι; Δεν είναι υπεροπτικοί; Την απάντηση στα ερωτήματα αυτά δίνει η αλληγορία του σπηλαίου.

Οι *φιλόσοφοι - βασιλεῖς* (ο όρος *βασιλεύς* στον Πλάτωνα δηλώνει απλώς τον άρχοντα, όχι τον απόλυτο μονάρχη που αντλεί την εξουσία του από το κληρονομικό δικαίωμα ή από τη θέληση του Θεού) είναι προσωπικότητες που δεν διαθέτουν μόνο γνώσεις και συνθετική σκέψη, αλλά πείρα ζωής, διοικητικές ικανότητες και αδαμάντινο χαρακτήρα. Αναλαμβάνουν την εξουσία από αίσθηση καθήκοντος για να διοχετεύσουν μέσα στη νομοθεσία τη σοφία τους και την ακεραιότητα τους. Δεν διαθέτουν ούτε προσωπική περιουσία ούτε καν οικογένεια για να είναι αδέκαστοι, ανεπηρέαστοι και ολόψυχα αφοσιωμένοι στο κοπιώδες λειτούργημά τους.

13. Η δικαιοσύνη

Η ιδεώδης πολιτεία ενσαρκώνει τις τέσσερις θεμελιώδεις αρετές: είναι σοφή, επειδή οι άρχοντές της (οι *φιλόσοφοι - βασιλεῖς*) είναι σοφοί και την καθοδηγούν προς το Αγαθόν. Είναι ανδρεία, επειδή οι φύλακες - επίκουροι είναι ανδρείοι και μπορούν να υπερασπισθούν αφενός την εδαφική της ακεραιότητα και αφετέρου τις αξίες που προβάλλει το εκπαιδευτικό της σύστημα. Κοσμείται από *σωφροσύνη* (αυτοκυριαρχία και νομιμοφροσύνη), επειδή ανάμεσα στις τρεις τάξεις βασιλεύει η αρμονία, που προκύπτει από την υποταγή της κατώτερης στις ανώτερες. Είναι τέλος η πολιτεία αυτή δίκαιη, επειδή το κάθε στοιχείο εκπληρώνει τη λειτουργία του χωρίς να παρακωλύει τη λειτουργία των άλλων, με άλλα λόγια: ο καθένας πράττει το έργο που του έχει ανατεθεί και δεν πολυπραγμονεί.

Εφόσον λοιπόν το όλον, η μεγάλη ψυχή, είναι ισορροπημένη και δίκαιη, και ο μικρόκοσμος, δηλαδή η ατομική ψυχή (στον Πλάτωνα ο όρος *ψυχή* δηλώνει και τον χαρακτήρα, την προσωπικότητα, ακόμη και τον νου) είναι αρμονική. Το κατώτερο μέρος (κίνητρο, τάση) της, το *ἀλόγιστον* ή *ἐπιθυμητικόν*, που επιδιώκει την εκπλήρωση των βασικών αναγκών (φαγητό, ποτό, έρωτας) και γι' αυτόν τον λόγο είναι φιλοχρήματο και φιλοκερδές, τιθασεύεται από το *θυμοειδές*. Και τα δύο μαζί υπακούουν στο ανώτερο στοιχείο, το *λογιστικόν* που ηγεμονεύει· η αντιστοιχία ανάμεσα στα τρία μέρη της ψυχής και στις τρεις τάξεις είναι προφανής. Κάθε άνθρωπος λοιπόν είναι δίκαιος, εφόσον τα τρία στοιχεία (νους, καρδιά, επιθυμίες) που συναπαρτί-

ζουν την προσωπικότητά του βρίσκονται σε αρμονική συμβίωση. Αν τα άλλα στοιχεία υφαρπάσουν την εξουσία του *λογιστικού*, τότε επέρχονται η σύγχυση και η καταστροφή. Την αρμονία διασφαλίζει η Δικαιοσύνη που απονέμει στον καθένα ό,τι του ανήκει και τον τοποθετεί στη θέση που του αρμόζει.

Το μείζον πρόβλημα που συζητείται στην *Πολιτεία* είναι η δικαιοσύνη. Στην αρχή του διαλόγου διατυπώνονται διάφορες απόψεις περί του τι είναι δικαιοσύνη. Ο Κέφαλος που εκπροσωπεί την παλιά γενιά νομίζει ότι δικαιοσύνη είναι η εντιμότητα στις συναλλαγές. Έτσι ο πλούσιος έχει τη δυνατότητα να είναι δίκαιος, επειδή μπορεί να εξοφλεί τα χρέη του. Ο Πολέμαρχος διισχυρίζεται ότι δικαιοσύνη είναι να αποδίδεις τα ίσα, καλό στον φίλο, κακό στον εχθρό. Παραβλέπει όμως το γεγονός ότι ο φίλος ενδέχεται να είναι άδικος και ο εχθρός δίκαιος. Ο σοφιστής Θρασύμαχος είναι ωμός· το συμφέρον του ισχυρού καθορίζει το τι είναι δίκαιο. Ο Γλαύκων, που είναι κατά κάποιο τρόπο το φερέφωνο της αριστοκρατικής ηθικής, θεωρεί τη δικαιοσύνη ως μια υποκριτική κοινωνική σύμβαση που επιβάλλεται από τους πολλούς και αδύνατους για την αυτοπροστασία τους. Όλοι αυτοί οι ορισμοί εμπεριέχουν ένα κόκκο αλήθειας, αλλά αποδεκτός τελικά γίνεται ο ορισμός του Σωκράτη: «τὸ τὰ αὑτοῦ πράττειν», με άλλα λόγια: ο καθένας οφείλει να πράττει για το κοινωνικό σύνολο εκείνο «εἰς ὃ αὐτοῦ ἡ φύσις ἐπιτηδειοτάτη πεφυκυῖα εἴη»(433a).

Ο ορισμός αυτός μπορεί να είναι σωτήριος για μιαν επιχείρηση, αλλά σε μια κοινωνία ποιος, όσο σοφός και αδέκαστος κι αν είναι, και με ποια κριτήρια θα καθορίσει τι πρέπει να πράττει ο άλλος; Δεν αναιρείται η ισότητα όταν εφαρμοσθεί η αρχή αυτή; Για να κατανοήσουμε τη σκέψη του Πλάτωνα θα πρέπει να την εντάξουμε σε ένα παραδοσιακό πλαίσιο προβληματισμού που συμπεριλαμβάνει ακόμη και κοσμολογικές αντιλήψεις. Σύμφωνα με τον Ηράκλειτο (απ. 94), «Ἥλιος οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα· εἰ δὲ μή, Ἐρινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσουσιν». Ούτε ο ήλιος λοιπόν δεν μπορεί να υπερβεί τα όρια μέσα στα οποία κινείται. Αν τυχόν και τα υπερβεί, τότε οι Ερινύες, οι βοηθοί της Δικαιοσύνης (πρόσεξε τη χρήση του όρου *επίκουρος*· και στην ιδεώδη πολιτεία *επίκουροι* ονομάζονται όσοι επιβλέπουν την επιβολή της τάξης) θα τον βρουν και θα τον επαναφέρουν στην τροχιά του. Ξεφεύγοντας από τα όριά του ο Ήλιος διαπράττει *ὕβριν* που τιμωρείται αυστηρά. Έτσι λοιπόν και ο άνθρωπος, για να μην διαπράττει αδικία, οφείλει να μην υπερβαίνει τα προσωπικά του όρια. Αν ο ίδιος δεν είναι σε θέση είτε από φιλαυτία είτε από ματαιοδοξία είτε από αδυναμία κρίσης να οριοθετήσει τον τομέα της δραστηριότητας του, τότε τουλάχιστον θα πρέπει να συμμορφώνεται προς τις υποδείξεις του εμπειρότερου, του σοφότερου, του σωφρονέστερου. Δικαιοσύνη λοιπόν είναι ένα είδος αρμονίας των αντιμαχομένων τάσεων της ψυχής. Η αρμονία αυτή πηγάζει από το *γνῶθι σαυτόν* και τον συνακόλουθο αυτοπεριορισμό. Αν ο άνθρωπος διευρευνήσει τον εαυτό του και αποδεχτεί τα όριά του, τότε η συμπεριφορά του απέναντι στους συναθρώπους του, στην πόλη, στους θεούς, στη φύση είναι η ορθή.

Από την άποψη αυτή στη δικαιοσύνη εμπεριέχονται και οι τρεις άλλες αρετές, η σοφία που διαβλέπει και εκτιμά το βάρος της προσωπικότητάς μας, η ανδρεία που έχει το θάρρος να αποδεχθεί την εκτίμηση, και τέλος η σωφροσύνη που επιβάλλει τον αυτοέλεγχο.

14. Οι φαύλες πολιτείες

Η ιδεώδης πολιτεία είναι αριστοκρατική, αλλά η αριστοκρατία της δεν βασίζεται στην καταγωγή παρά στο πνεύμα. Η φθορά της έχει αίτια εσωτερικά, την ανάμειξη του χρυσού με το χάλκινο γένος. Διαστρεβλωμένο λοιπόν απότοκό της είναι η τιμοκρατική πολιτεία (ιστορικό πρότυπο: η Σπάρτη). Η πολιτεία αυτή είναι φιλοπόλεμη και υποχείριο της φιλαργυρίας. Έτσι ο τιμοκρατικός άνθρωπος είναι παραδομένος στο θυμοειδές στοιχείο και επιδιώκει συνεχώς τιμές, διακρίσεις, πλούτο και ηδονές.

Από την Τιμοκρατία προκύπτει η Ολιγαρχία (πλουτοκρατία), όπου ο άμετρος πλουτισμός εκκολάπτει ένα πλήθος κηφήνων. Άλλοι από αυτούς έχουν κεντρί (οι κακούργοι) και άλλοι είναι άκεντροι (οι πτωχοί), όλοι τους όμως επιδιώκουν την ανατροπή της πολιτείας. Ο ολιγαρχικός λατρεύει το χρήμα, περιφρονεί την παιδεία, αδιαφορεί για την τιμή και την υπεράσπιση της πατρίδας του. Ως πρότυπο ο Πλάτωνας θα πρέπει να είχε υπόψη του την αποικία των Φοινίκων, την Καρχηδόνα, με τους μυωπικούς ηγεμόνες που έθεταν υπεράνω των πάντων το προσωπικό τους συμφέρον.

Οι κηφήνες συνεχώς πληθύνονται, επειδή οι ολιγαρχικοί ευνοούν την κατασπατάληση της πατρικής περιουσίας των απόρων για να πλουτίζουν οι ίδιοι ακόμη πιο πολύ. Όταν οι κηφήνες συνειδητοποιήσουν τη δύναμή τους, ανατρέπουν την ολιγαρχία και εγκαθιστούν ένα ανάπηρο πολίτευμα, τη Δημοκρατία. Εδώ επιτρέπονται τα πάντα· ο καθένας πράττει και λέγει ό,τι θέλει και ζει όπως θέλει. Τα αξιώματα μοιράζονται με κλήρο ώστε να δίνεται η εντύπωση ότι οι πολίτες είναι ίσοι. Οι δάσκαλοι φοβούνται και κολακεύουν τους μαθητές, οι γέροντες συμπεριφέρονται σαν να είναι νέοι, ακόμη και τα ζώα ωθούν έξω από τον δρόμο τους τους ανθρώπους!

Η άμετρη ελευθερία της Δημοκρατίας οδηγεί στην αναρχία. Μέσα στην πόλη δημιουργείται πόλωση. Από τη μια είναι οι άπληστοι ολιγαρχικοί και από την άλλη οι άκεντροι κηφήνες (οι πτωχοί) που έχουν ωστόσο ως προστάτες τους κηφήνες με κεντρί. Όταν λοιπόν ο κακούργος κηφήνας αναλάβει με τη βοήθεια του Δήμου την εξουσία εγκαθιστά την Τυραννίδα. Ως τύραννος πια λησμονεί τις υποσχέσεις που είχε δώσει στους πτωχούς για την αναδιανομή του πλούτου, κηρύσσει πολέμους για να αποσπά τον λαό από τα προβλήματά του και καταδιώκει τους επιφανείς πολίτες. Για να προστατευθεί από τους αγανακτισμένους και ελευθερόφρονες συγκροτεί σωματοφυλακή από απελεύθερους. Ο τυραννικός άνθρωπος περιτριγυρίζεται από σμήνος ηδονών, κλέπτει, συκοφαντεί και διαπράττει κάθε είδους ανοσιούργημα.

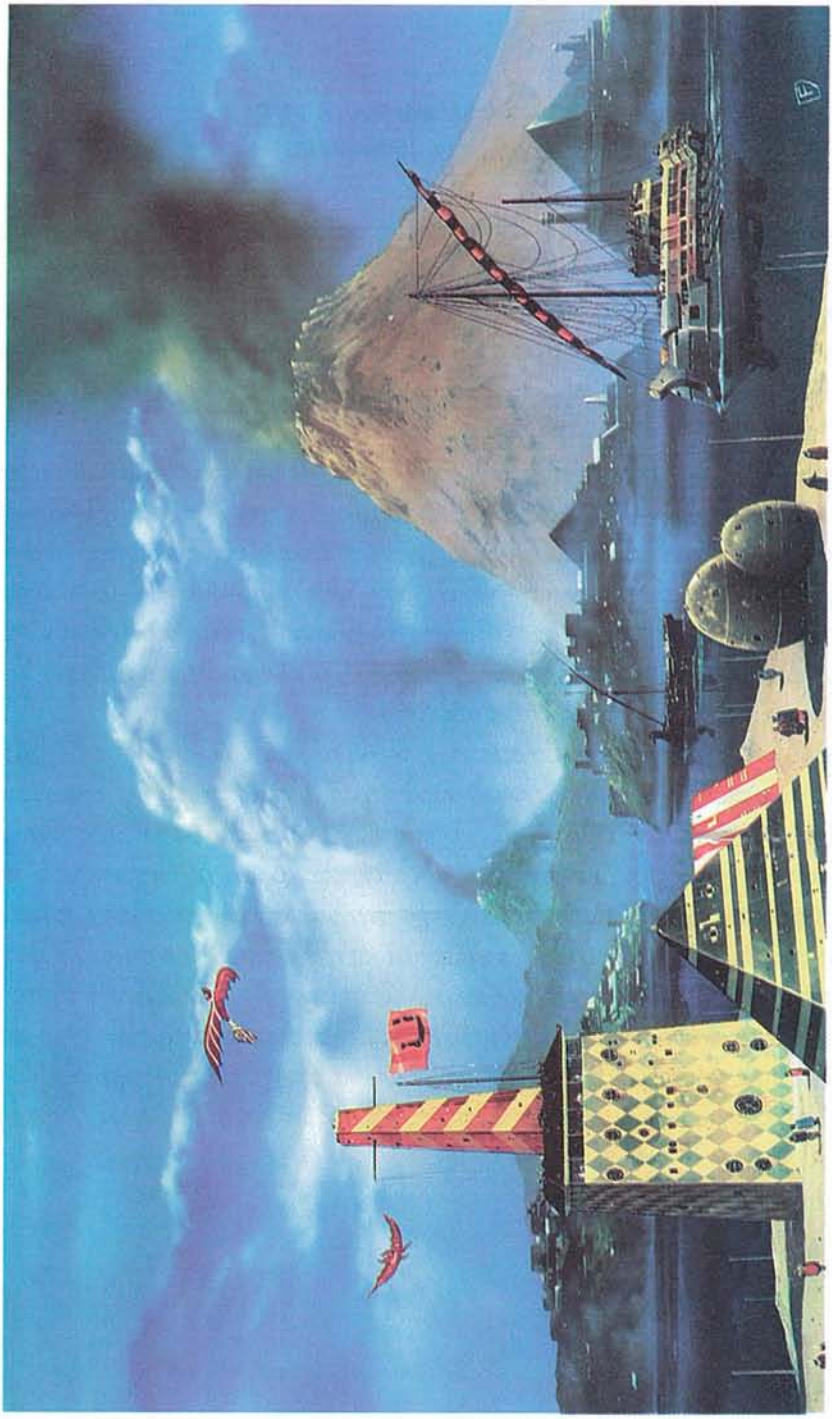

"Ατλαντίς", πίνακας του Chris Foss (γύρω στο 1980). Ο πλατωνικός μύθος για την Ατλαντίδα, την πόλη που βυθίστηκε στον Ωκεανό, ενέπνευσε και εμπνέει μυθιστοριογράφους, ποιητές, φιλοσόφους και ζωγράφους.

Το δακτυλίδι του Γύγη
(*Πολιτεία* 359b-360b)

Ο Γλαύκων, ο αδελφός του Πλάτωνα, διατυπώνει ορισμένες απόψεις για το πρόβλημα της δικαιοσύνης. Ο ομιλητής δεν εκθέτει ακριβώς τις προσωπικές του πεποιθήσεις παρά μεταφέρει τον προβληματισμό περί δικαιοσύνης, ο οποίος είχε διαμορφωθεί στους αριστοκρατικούς κύκλους της Αθήνας. Οι προβληματισμοί αυτοί δεν θα έπρεπε να αγνοηθούν σε μια συζήτηση που φιλοδοξούσε να διερευνήσει χωρίς προκαταλήψεις το θέμα σε βάθος.

Η δικαιοσύνη λοιπόν, υποστηρίζει ο Γλαύκων, δεν είναι έμφυτο αγαθό στον άνθρωπο, αλλά αποτέλεσμα κοινωνικών συμβιβασμών. Οι πολλοί (και αδύνατοι) που δεν μπορούν να διαπράξουν την αδικία, χωρίς να υποστούν τις συνέπειες της αδικοπραγίας τους, έχουν πείσει την κοινή γνώμη, από ωφελιμιστικά και μόνο κίνητρα, πως είναι προτιμότερο να μην διαπράττει κανείς το άδικο. Έτσι κατορθώνουν να μην αδικούνται οι ίδιοι από τους λίγους και ισχυρούς. Το κοινωνικό συμβόλαιο λοιπόν επιτάσσει ούτε να αδικεί κανείς ούτε να αδικείται.

Ο θεωρούμενος ως *δίκαιος* βρίσκεται στο μέσο δύο δυνατοτήτων· η μία δυνατότητα είναι να μπορεί ο άνθρωπος να διαπράττει το άδικο χωρίς να τιμωρείται, και η άλλη να υφίσταται την αδικία χωρίς να μπορεί να αντιδράσει. Όποιος όμως θα μπορούσε να αδικεί χωρίς να τιμωρείται, θα ήταν παράφρων αν υιοθετούσε την άποψη του «μήτε ἀδικεῖν μήτε ἀδικεῖσθαι». Αυτήν την υποκριτική σύμβαση ποτέ δεν θα τη δεχόταν κάποιος που θα είχε για παράδειγμα στην κατοχή του το δακτυλίδι του Γύγη, το οποίο θα τον καθιστούσε αόρατο. Αβίαστα λοιπόν προκύπτει το συμπέρασμα πως κανείς δεν είναι δίκαιος, επειδή έχει επιλέξει ελεύθερα αυτήν τη στάση. Αναγκάζεται να συμπεριφερθεί δίκαια προκειμένου να αποφύγει την τιμωρία. Όπου όμως μπορεί να αδικεί χωρίς να υφίσταται τις συνέπειες, τότε αδικεί χωρίς κανέναν ενδοιασμό.

ΕΝΟΤΗΤΑ 8η
(359B-D)

Το δακτυλίδι του Γύγη (Α')

Ὡς δὲ καὶ οἱ ἐπιτηδεύοντες ἀδυναμίᾳ τοῦ ἀδικεῖν ἄκοντες αὐτὸ ἐπιτηδεύουσι, μάλιστ' ἂν αἰσθοίμεθα, εἰ τοιόνδε ποιήσαιμεν τῇ διανοίᾳ· δόντες ἐξουσίαν ἑκατέρῳ ποιεῖν ὅτι ἂν βούληται, τῷ τε δικαίῳ καὶ τῷ ἀδίκῳ, εἶτ' ἐπακολουθήσαιμεν θεώμενοι ποῖ ἡ ἐπιθυμία ἑκάτερον ἄξει. Ἐπ' αὐτοφώρῳ οὖν λάβοιμεν ἂν τὸν δίκαιον τῷ ἀδίκῳ εἰς ταὐτὸν ἰόντα διὰ τὴν πλεονεξίαν, ὃ πᾶσα φύσις διώκειν πέφυκεν ὡς ἀγαθόν, νόμῳ δὲ βίᾳ παράγεται ἐπὶ τὴν τοῦ ἴσου τιμήν. Εἴη δ' ἂν ἡ ἐξουσία ἣν λέγω τοιάδε μάλιστα, εἰ αὐτοῖς γένοιτο οἵαν ποτέ φασιν δύναμιν τῷ [Γύγου] τοῦ Λυδοῦ προγόνῳ γενέσθαι. Εἶναι μὲν γὰρ αὐτὸν ποιμένα θητεύοντα παρὰ τῷ τότε Λυδίας ἄρχοντι, ὄμβρου δὲ πολλοῦ γενομένου καὶ σεισμοῦ ῥαγῆναί τι τῆς γῆς καὶ γενέσθαι χάσμα κατὰ τὸν τόπον ᾗ ἔνεμεν. Ἰδόντα δὲ καὶ θαυμάσαντα καταβῆναι καὶ ἰδεῖν ἄλλα τε δὴ ἃ μυθολογοῦσιν θαυμαστὰ καὶ ἵππον χαλκοῦν, κοῖλον, θυρίδας ἔχοντα, καθ' ἃς ἐγκύψαντα ἰδεῖν ἐνόντα νεκρόν, ὡς φαίνεσθαι μείζω ἢ κατ' ἄνθρωπον, τοῦτον δὲ ἄλλο μὲν οὐδέν, περὶ δὲ τῇ χειρὶ χρυσοῦν δακτύλιον ὄν<τα> περιελόμενον ἐκβῆναι.

Λεξιλόγιο

ἐπιτηδεύω: καταγίνομαι, ασκώ, κάνω
ἐπ' αὐτοφώρῳ· *αὐτόφωρος* (< *φώρ*: κλέπτης), συνήθως στη φράση *ἐπ' αὐτοφώρῳ λαμβάνω*: καταλαμβάνω κάποιον πάνω στην πράξη.
εἰς ταυτὸν ἰόντα (*εἶμι*, μτχ. *ἰών, ἰοῦσα, ἰών*): να βαδίζει στον ίδιο δρόμο με τον άδικο, να έχει τον ίδιο σκοπό, να πράττει τα ίδια
βίᾳ παράγεται (*παράγω*): με τη βία οδηγείται αλλάζοντας τον δρόμο του
θητεύω: δουλεύω ως μισθωτός, υπηρετώ
ὄμβρος: ραγδαία βροχή, καταιγίδα, θύελλα
νέμω: βόσκω
μυθολογέω-ῶ: διηγούμαι, εξιστορώ
ἐγκύπτω: σκύβω μέσα και βλέπω
περιελόμενον· *περιειλόμην* (μέσ. αόρ. με ενεργ. σημ.)· *περιαιρέομαι-οῦμαι*: αφαιρώ, παίρνω

αὐτό: το δίκαιον, δηλαδή το *μήτ' ἀδικεῖν μήτ' ἀδικεῖσθαι*

πλεονεξίαν: για τον Πλάτωνα η *πλεονεξία* είναι συνώνυμο της αδικίας. Πρβλ. Πλάτ. *Γοργ.* 483c « ἄδικον τὸ πλεονεκτεῖν, καὶ τοῦτό ἐστιν τὸ ἀδικεῖν τὸ πλέον τῶν ἄλλων ζητεῖν ἔχειν». *Πλεονεξία* δεν είναι μόνο η απληστία για χρήματα, αλλά και η αχαλίνωτη φιλοδοξία και φιλαρχία. Πρβλ. Θουκ. III 82 «πάντων δ' αὐτῶν (δηλ. της ηθικής εξαχρείωσης) αἴτιον ἀρχὴ ἡ διὰ πλεονεξίαν καὶ φιλοτιμίαν».

νόμῳ δὲ κ.εξ.: Η αντίθεση *φύσις - νόμος* είναι κοινός τόπος στην αρχαία λογοτεχνία. Οι εκπρόσωποι της αριστοκρατικής ηθικής, όπως ο Πίνδαρος, διακηρύσσουν ότι αυτό που έχει σημασία είναι η *φυά*, τα χαρίσματα που έχει δωρίσει η φύση στον άνθρωπο. Την άποψη αυτή ασπάζονται και ορισμένοι σοφιστές. Όμως άλλοι πιστεύουν ότι ο *νόμος* (: η κοινή συμφωνία των ανθρώπων) πρέπει να κατευθύνει μια κοινωνία. Η πρόθεση *παρά (παράγειν)* δηλώνει ότι η ισότητα δεν είναι παρά μια παρέκκλιση από τη φυσική τάξη, που ευνοεί την ανισότητα.

τοιάδε: επεξηγείται από τη φράση *εἰ... γενέσθαι*. Η εξουσία να πράττουν ό,τι θέλουν πηγάζει από την πρόσκτηση μιας δύναμης, όπως αυτή που είχε ο Γύγης.

τῷ τοῦ Λυδοῦ προγόνῳ: Λυδός είναι ο Κροίσος και πρόγονός του ο Γύγης, που βασίλευσε στη Λυδία από το 675-650 (περίπου), φημίστηκε για τα πλούτη του, υποδούλωσε ελληνικές πόλεις στα παράλια της Μικράς Ασίας και σκοτώθηκε αντιμετωπίζοντας τους Κιμμέριους. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο ο Κροίσος ήταν ο πέμπτος απόγονος του Γύγη. Ίσως όμως ο πλατωνικός Γύγης να ήταν ένας ομώνυμος πρόγονος του ηροδότειου Γύγη.

ὄμβρου... καὶ σεισμοῦ: Στη μυθική παράδοση σημαντικά γεγονότα, όπως είναι η ανάρρηση στον θρόνο ενός βασιλιά, προσημαίνονται με φυσικές καταστροφές ή με ασυνήθιστες μεταλλάξεις καιρικών φαινομένων. Ο *ὄμβρος* θεωρείται ως ερωτική ένωση του ουρανού και της γης.

καταβῆναι: Η κατάβαση ενός ήρωα σε χάσμα, σε πηγάδι, σε σπηλιά, δηλαδή στα έγκατα της γης, θεωρείται άθλος. Ο ήρωας έρχεται σε επικοινωνία με τις δυνάμεις του κάτω κόσμου και αποκτά πρόσθετες ικανότητες.

ἵππον χαλκοῦν: Το άλογο στην αρχαιότητα συνδεόταν με τον κάτω κόσμο (ιδιαίτερα με τους προγόνους, τους *τριτοπάτορες*), αλλά και με τον ήλιο που συμβόλιζε την εξουσία. Συχνά μαζί με τους ηγεμόνες ενταφιάζονταν και τα πολεμικά τους άλογα. Στη Θεσσαλία λατρεύονταν μαζί με τον Αχιλλέα και τα δυο του άλογα, ο Ξάνθος και ο Βαλιός.

θυρίδας ἔχοντα: Σε έναν πίθο του 7ου αι., που βρέθηκε στη Μύκονο, παριστάνεται ο Δούρειος Ίππος. Στο λαιμό και στην πλευρά του αλόγου υπάρχουν επτά θυρίδες και μέσα από καθεμία ξεπροβάλλει το κεφάλι ενός πολεμιστή.

μείζω ἢ κατ' ἄνθρωπον: Πολλοί από τους ήρωες των παραμυθιών έχουν συνήθως διαστάσεις είτε γιγάντων είτε νάνων. Στη λαϊκή φαντασία και οι άνθρωποι του μακρινού παρελθόντος είναι γιγαντόσωμοι.
τῇ χειρί: *τῷ δακτύλῳ*
δακτύλιον: Το δακτυλίδι ως σύμβολο του ηλιακού δίσκου, αλλά και ως ένδειξη πλούτου είναι έμβλημα της βασιλικής εξουσίας.
ἐκβῆναι· αλλαγή υποκειμένου (ενν. *τὸν Γύγην*).

Θέματα για συζήτηση

1. Γόνοι αριστοκρατικών ή και βασιλικών οικογενειών (Αγχίσης, Πάρις), αλλά και θεοί εμφανίζονται στη μυθική παράδοση ως ποιμένες. Ποιες αντιλήψεις αρχαϊκής πολιτικής "φιλοσοφίας" υπόκεινται στην έκφραση *ποιμὴν λαῶν* που απαντά στον Όμηρο; *Ο καλός ποιμὴν, ποίμνιον, ποιμενάρχης* – ποια είναι η σημασία των όρων αυτών στη χριστιανική παράδοση;
2. Ποια στοιχεία της αφήγησης υποδηλώνουν ότι ο Γύγης είναι μια προσωπικότητα χαρισματική που απολαμβάνει την εύνοια της Τύχης ή υπερτέρων δυνάμεων;

ΕΝΟΤΗΤΑ 9η
(359Ε-360Β)

Το δακτυλίδι του Γύγη (Β')

Συλλόγου δὲ γενομένου τοῖς ποιμέσιν εἰωθότος, ἵν' ἐξαγγέλλοιεν κατὰ μῆνα τῷ βασιλεῖ τὰ περὶ τὰ ποίμνια, ἀφικέσθαι καὶ ἐκεῖνον ἔχοντα τὸν δακτύλιον· καθήμενον οὖν μετὰ τῶν ἄλλων τυχεῖν τὴν σφενδόνην τοῦ δακτυλίου περιαγαγόντα πρὸς ἑαυτὸν εἰς τὸ εἴσω τῆς χειρός, τούτου δὲ γενομένου ἀφανῆ αὐτὸν γενέσθαι τοῖς παρακαθημένοις, καὶ διαλέγεσθαι ὡς περὶ οἰχομένου. Καὶ τὸν θαυμάζειν τε καὶ πάλιν ἐπιψηλαφῶντα τὸν δακτύλιον στρέψαι ἔξω τὴν σφενδόνην, καὶ στρέψαντα φανερὸν γενέσθαι. Καὶ τοῦτο ἐννοήσαντα ἀποπειρᾶσθαι τοῦ δακτυλίου εἰ ταύτην ἔχοι τὴν δύναμιν, καὶ αὐτῷ οὕτω συμβαίνειν, στρέφοντι μὲν εἴσω τὴν σφενδόνην ἀδήλῳ γίγνεσθαι, ἔξω δὲ δήλῳ· αἰσθόμενον δὲ εὐθὺς διαπράξασθαι τῶν ἀγγέλων γενέσθαι τῶν παρὰ τὸν βασιλέα, ἐλθόντα δὲ καὶ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ μοιχεύσαντα, μετ' ἐκείνης ἐπιθέμενον τῷ βασιλεῖ ἀποκτεῖναι καὶ τὴν ἀρχὴν οὕτω κατασχεῖν.

Λεξιλόγιο

σύλλογος: συνέλευση, συνάθροιση
περιαγαγόντα (*περιήγαγον* αόρ. β')·*περιάγω*: περιστρέφω
εἰς τὸ εἴσω τῆς χειρός: στο πίσω μέρος του χεριού
καὶ διαλέγεσθαι...οἰχομένου: και οι ποιμένες συζητούσαν σαν να είχε αυτός αποχωρήσει
καὶ τὸν (=τοῦτον) θαυμάζειν: και αυτός απορούσε (δηλ. ο Γύγης)
ἐπιψηλαφάω-ῶ: ψηλαφώ την επιφάνεια
ἀποπειράομαι-ῶμαι: κάνω δοκιμή, προσπαθώ να εξακριβώσω
δύναμις: ικανότητα, δυνατότητα
διαπράξασθαι τῶν ἀγγέλων γενέσθαι (*διαπράττομαί τινος* + απαρ.) κ.εξ.: όταν το κατάλαβε κατόρθωσε να πείσει τους αγγελιαφόρους να συμπεριληφθεί στην αντιπροσωπεία των ποιμένων που θα πήγαινε στον βασιλιά...

Ερμηνευτικά σχόλια

ἵνα ἐξαγγέλλοιεν (ενεστ. συνηθείας): για να ενημερώσουν...
σφενδόνη: το κοίλο μέρος του δακτυλιδιού μέσα στο οποίο ήταν τοποθετημένος ο δακτυλιόλιθος.
ἀφανῆ γενέσθαι: Στην ελληνική μυθολογική παράδοση οι θεοί μπορούν να εξαφανιστούν μέσα σε ένα σύννεφο ή στην ομίχλη. Ο Άδης όμως διαθέτει μια περικεφαλαία που τον καθιστά αόρατο (*Ἅιδος κυνέη*), όπως αναφέρει ο Όμηρος και ο Ησίοδος. Αυτή η δοξασία φαίνεται ότι προέκυψε από τη λαϊκή παρετυμολογία του ονόματος *Ἅδης* < *α-Fιδης* (*α* στερητικό και το θέμα *Fιδ-* του ρήματος *ὁράω-ῶ*). Και ήρωες όμως, όπως ο Περσεύς, μπορούσαν να γίνονται αόρατοι.
μοιχεύσαντα: Στην Ανατολή (ιδίως στη Λυδία που είχε παλαιότερα μητριαρχική κοινωνική οργάνωση) η γυναίκα, ιδίως η εταίρα, διεδραμάτιζε σημαντικότατο ρόλο στην ανάδειξη του νέου βασιλιά.
ἀποκτεῖναι: Σε πολλούς λαούς η βασιλεία δεν ήταν ακριβώς κληρονομική. Όποιος (συγγενής, σωματοφύλακας, σύμμαχος) κατόρθωνε να δολοφονήσει ή να παραμερίσει με κάποιο τρόπο τον βασιλιά, αυτός και αναλάμβανε το αξίωμα.

Θέμα για συζήτηση

Ο Ηρόδοτος (Ι, 8-13) διηγείται ότι ο βασιλιάς της Λυδίας Κανδαύλης ερωτεύτηκε παράφορα την ίδια του τη γυναίκα! Παρακινούσε λοιπόν με φορτικότητα τον Γύγη, τον επικεφαλής της βασιλικής φρουράς, να κρυφτεί στον κοιτώνα και να δει τη βασίλισσα γυμνή. Ο Γύγης αρχικά αντιδρούσε στην αλλόκοτη επιθυμία του Κανδαύλη αλλά τελικά υπέκυψε. Η βασίλισσα ωστόσο αντιλήφθηκε τον επείσακτο θεατή. Με τη συμπαράσταση των πιστών της ακολούθων έθεσε στον Γύγη το ακόλουθο δίλημμα: ή να πεθάνει ή να δολοφονήσει ο ίδιος τον Κανδαύλη και να την παντρευτεί κερδίζοντας συνάμα και τη βασιλεία. Ο Γύγης προτίμησε τη δεύτερη λύση.

Ποιες είναι οι διαφορές ανάμεσα στην ηροδότεια και την πλατωνική αφήγηση; Πού κυριαρχεί το δραματικό και νοβελλιστικό στοιχείο και πού το στοιχείο του παραμυθιού;

ΕΝΟΤΗΤΑ 10η
(360B-D)

Το δακτυλίδι του Γύγη (Γ')

Εἰ οὖν δύο τοιούτω δακτυλίω γενοίσθην, καὶ τὸν μὲν ὁ δίκαιος περιθεῖτο, τὸν δὲ ὁ ἄδικος, οὐδεὶς ἂν γένοιτο, ὡς δόξειεν, οὕτως ἀδαμάντινος, ὃς ἂν μείνειεν ἐν τῇ δικαιοσύνῃ καὶ τολμήσειεν ἀπέχεσθαι τῶν ἀλλοτρίων καὶ μὴ ἅπτεσθαι, ἐξὸν αὐτῷ καὶ ἐκ τῆς ἀγορᾶς ἀδεῶς ὅτι βούλοιτο λαμβάνειν, καὶ εἰσιόντι εἰς τὰς οἰκίας συγγίγνεσθαι ὅτῳ βούλοιτο, καὶ ἀποκτεινύναι καὶ ἐκ δεσμῶν λύειν οὕστινας βούλοιτο, καὶ τἆλλα πράττειν ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἰσόθεον ὄντα. Οὕτω δὲ δρῶν οὐδὲν ἂν διάφορον τοῦ ἑτέρου ποιοῖ, ἀλλ' ἐπὶ ταὐτ' ἂν ἴοιεν ἀμφότεροι. Καίτοι μέγα τοῦτο τεκμήριον ἂν φαίη τις ὅτι οὐδεὶς ἑκὼν δίκαιος ἀλλ' ἀναγκαζόμενος, ὡς οὐκ ἀγαθοῦ ἰδίᾳ ὄντος, ἐπεὶ ὅπου γ' ἂν οἴηται ἕκαστος οἷός τε ἔσεσθαι ἀδικεῖν, ἀδικεῖν. Λυσιτελεῖν γὰρ δὴ οἴεται πᾶς ἀνὴρ πολὺ μᾶλλον ἰδίᾳ τὴν ἀδικίαν τῆς δικαιοσύνης, ἀληθῆ οἰόμενος, ὡς φήσει ὁ περὶ τοῦ τοιούτου λόγου λέγων· ἐπεὶ εἴ τις τοιαύτης ἐξουσίας ἐπιλαβόμενος μηδέν ποτε ἐθέλοι ἀδικῆσαι μηδὲ ἅψαιτο τῶν ἀλλοτρίων, ἀθλιώτατος μὲν ἂν δόξειεν εἶναι τοῖς αἰσθανομένοις καὶ ἀνοητότατος, ἐπαινοῖεν δ' ἂν αὐτὸν ἀλλήλων ἐναντίον ἐξαπατῶντες ἀλλήλους διὰ τὸν τοῦ ἀδικεῖσθαι φόβον.

Λεξιλόγιο

τοιούτω δακτυλίω· δυικός αριθμός
τολμῶ: υπομένω, ανέχομαι
συγγίγνομαι: δημιουργώ ερωτική σχέση
ἀδεῶς λαμβάνω: παίρνω άφοβα
οἷός τέ εἰμι + απαρ.: μπορώ, είμαι σε θέση
λυσιτελῶ: ωφελώ
ἐπιλαβόμενος· *ἐπιλαμβάνομαι* + γεν.: γίνομαι κύριος, κάτοχος
ἅψαιτο (*ἡψάμην* αόρ.)· *ἅπτομαι*: αγγίζω, ιδιοποιούμαι
αἰσθανομένοις: σ' αυτούς που καταλαβαίνουν, που αντιλαμβάνονται, στους έξυπνους
ἀλλήλων ἐναντίον: ο ένας μπροστά στον άλλο (θα τον επαινούσαν φανερά εξαπατώντας ο ένας τον άλλο...)

Ερμηνευτικά σχόλια

ὡς δόξειεν: ευκτική, όπως στον πλάγιο λόγο, που δημιουργεί την εντύπωση ότι η φράση *οὐδεὶς ἂν γένοιτο...* λέγεται από κάποιον άλλο.
ἀδαμάντινος: η αρχική σημασία του *ἀδάμας* (<α στερητικό + *δαμάω*) είναι: το σκληρότερο μέταλλο, ο χάλυβας. Η σημασία πολύτιμος λίθος είναι μεταγενέστερη. Ο Πλάτωνας χρησιμοποιεί και στον *Γοργία* (509a *σιδηροῖς καὶ ἀδαμαντίνοις λόγοις*) και εδώ τη λέξη μεταφορικά: ο αδέκαστος, ο ανυποχώρητος σε ηθικά ζητήματα. Και στα νέα ελληνικά λέγεται «αυτός ο άνθρωπος είναι διαμάντι», δηλαδή ανεπίληπτος, σωστός.
ἰσόθεον: Ο Πλάτωνας χρησιμοποιεί τη λέξη με κάποια δόση ειρωνείας. Σύμφωνα με τη λαϊκή αντίληψη οι θεοί μπορούσαν να πράττουν τα πάντα. Έτσι για παράδειγμα ο Δίας έσμιξε ως χρυσή βροχή ερωτικά με τη Δανάη, ο Διόνυσος απελευθέρωσε τις Βάκχες που είχε φυλακίσει ο Πενθέας κ.τ.τ. Ωστόσο και μια κατηγορία ανθρώπων μπορούσε να πράττει ό,τι επιθυμούσε: οι τύραννοι.
οὐδεὶς ἑκὼν δίκαιος:. Η φράση του Γλαύκωνος που συνοψίζει τη θεωρία του σοφιστή Θρασύμαχου αποτελεί την απάντηση στην αισιόδοξη σωκρατική -και πλατωνική- άποψη ότι *οὐδεὶς ἑκὼν κακός*.
ὡς φήσει... λέγων: όπως θα ισχυριστεί ο εκπρόσωπος μιας τέτοιας θεωρίας, για παράδειγμα ο σοφιστής Θρασύμαχος.

Θέματα για συζήτηση

1. Ο Gerbert George Wells (1866-1946), Άγγλος μυθιστοριογράφος και ιστορικός, υπερασπίστηκε με πάθος τα ανθρώπινα δικαιώματα, την αντιαυταρχική εκπαίδευση, την ελευθερία στον έρωτα και το κράτος πρόνοιας που δεν αφήνει τον πολίτη του να οδηγηθεί στην εξαθλίωση. Ένα από τα πιο γνωστά του μυθιστορήματα είναι *The Invisible Man* (*Ο αόρατος άνθρωπος*) (1897). Το θέμα όμως του αόρατου απαντά συχνά σε παραμύθια, σε διηγήματα (και νουβέλες και μυθιστορήματα), σε έργα επιστημονικής φαντασίας, σε κόμικς κ.τ.λ. Επιχειρήστε μια διερεύνηση στα βιβλία (και στα ψυχαγωγικά αναγνώσματά) σας και αν κάπου εντοπίσετε το μοτίβο, προσπαθήστε να το σχολιάσετε. Ας μην ξεχνούμε ότι η λεγόμενη λογοτεχνία του περιθωρίου αντλεί συχνά θέματα και ιδέες από την "υψηλή" λογοτεχνία.
2. Είναι προφανές ότι ο Γλαύκων υπερασπίζεται μια θέση που πρόκειται στην πορεία της συζήτησης να αναθεωρηθεί (ο όρος για τη φιλοσοφική αυτή μέθοδο είναι *πρὸς θέσιν λέγειν*). Η άποψη του Σωκράτη είναι ότι η δικαιοσύνη είναι για

την ψυχή ό,τι ακριβώς η υγεία για το σώμα. Κανείς δεν είναι τόσο επιπόλαιος ώστε να προτιμήσει τη νόσο από την υγεία. Αδικία λοιπόν σημαίνει αταξία και αδιάκοπη εσωτερική σύγκρουση. Παρά τα φαινόμενα ο δίκαιος μπορεί να ελπίζει ότι θα ανταμειφθεί και από τους ανθρώπους στην επίγεια και από τους θεούς στην άλλη ζωή. Πώς κρίνετε αυτήν την αισιόδοξη πλατωνική αντίληψη;

Ο Πλάτωνας και οι μαθητές του. Μωσαϊκό από την Πομπηία (1ος αι. π.Χ.).

Η αλληγορία του σπηλαίου
(*Πολιτεία* 514a-520e)

Η αλληγορία είναι ένας εκφραστικός τρόπος με τον οποίο ο συγγραφέας άλλα λέγει και άλλα εννοεί. Πρόκειται συνεπώς για συνεχή μεταφορά ή παρομοίωση. Η αλληγορία του σπηλαίου, όπως αναπτύσσεται στην αρχή του Ζ' βιβλίου της *Πολιτείας*, αναφέρεται στην επίδραση που ασκεί η παιδεία στην ανθρώπινη φύση, στην υποχρέωση που έχει ο ορθώς πεπαιδευμένος, δηλαδή ο φιλόσοφος, να φωτίσει τους συνανθρώπους του, αλλά και γενικότερα στην αντίθεση ανάμεσα στον κόσμο που συλλαμβάνουμε με τις αισθήσεις μας και στον κόσμο της νόησης.

Ας φανταστούμε λοιπόν, λέει ο Σωκράτης, δεσμώτες σε μια σπηλιά, που δεν βλέπουν παρά μόνο σκιές να προβάλλονται στο βάθος πάνω στο τοίχωμα. Οι άνθρωποι αυτοί πιστεύουν ότι οι σκιές είναι η μοναδική αλήθεια. Αν τώρα ορισμένοι λυθούν από τα δεσμά τους και ανεβούν σκαλί - σκαλί προς την έξοδο, όπου λάμπει το φως του ήλιου, είναι βέβαιο ότι θα δυσανασχετήσουν από τη λάμψη που πληγώνει την όρασή τους και θα επιστρέψουν στο δεσμωτήριό τους. Αν ωστόσο εξαναγκαστούν να παραμείνουν στο φως, θα αρχίσουν βαθμιαία να συνηθίζουν στη λάμψη και θα μπορέσουν να ατενίσουν τον ήλιο, που συμβολίζει την ιδέα του Αγαθού, και να αναγνωρίσουν την κυριαρχία του στον κόσμο των αισθητών πραγμάτων. Από οίκτο θα θελήσουν να ελευθερώσουν τους παλαιούς συντρόφους τους Αν όμως ξαναβρεθούν μέσα στη σπηλιά, το σκοτάδι θα βλάψει την όρασή τους και θα τους εκθέσει στην καταφρόνια των άλλων, οι οποίοι ενδέχεται να επιτεθούν στους επίδοξους ελευθερωτές τους και να τους εξοντώσουν (ευανάγνωστος υπαινιγμός στην καταδίκη σε θάνατο του Σωκράτη). Παρά τον κίνδυνο ωστόσο, ο απελευθερωμένος δεσμώτης, ο φιλόσοφος δηλαδή, έχει την υποχρέωση να κατέλθει στη σπηλιά και να προσπαθήσει να αναμορφώσει τους δεσμώτες.

Η αλληγορία του σπηλαίου εισάγεται ως ακολούθως:

ΕΝΟΤΗΤΑ 11η
(514Α-515Α)

Η αλληγορία του σπηλαίου

Μετὰ ταῦτα δὴ, εἶπον, ἀπείκασον τοιούτῳ πάθει τὴν ἡμετέραν φύσιν παιδείας τε πέρι καὶ ἀπαιδευσίας. Ἰδὲ γὰρ ἀνθρώπους οἷον ἐν καταγείῳ οἰκήσει σπηλαιώδει, ἀναπεπταμένην πρὸς τὸ φῶς τὴν εἴσοδον ἐχούσῃ μακρὰν παρὰ πᾶν τὸ σπήλαιον, ἐν ταύτῃ ἐκ παίδων ὄντας ἐν δεσμοῖς καὶ τὰ σκέλη καὶ τοὺς αὐχένας, ὥστε μένειν τε αὐτοὺς εἴς τε τὸ πρόσθεν μόνον ὁρᾶν, κύκλῳ δὲ τὰς κεφαλὰς ὑπὸ τοῦ δεσμοῦ ἀδυνάτους περιάγειν, φῶς δὲ αὐτοῖς πυρὸς ἄνωθεν καὶ πόρρωθεν καόμενον ὄπισθεν αὐτῶν, μεταξὺ δὲ τοῦ πυρὸς καὶ τῶν δεσμωτῶν ἐπάνω ὁδόν, παρ' ἣν ἰδὲ τειχίον παρῳκοδομημένον, ὥσπερ τοῖς θαυματοποιοῖς πρὸ τῶν ἀνθρώπων πρόκειται τὰ παραφράγματα, ὑπὲρ ὧν τὰ θαύματα δεικνύασιν.

Ὁρῶ, ἔφη.

Ὅρα τοίνυν παρὰ τοῦτο τὸ τειχίον φέροντας ἀνθρώπους σκεύη τε παντοδαπὰ ὑπερέχοντα τοῦ τειχίου καὶ ἀνδριάντας καὶ ἄλλα ζῷα λίθινά τε καὶ ξύλινα καὶ παντοῖα εἰργασμένα, οἷον εἰκὸς τοὺς μὲν φθεγγομένους, τοὺς δὲ σιγῶντας τῶν παραφερόντων.

Ἄτοπον, ἔφη, λέγεις εἰκόνα καὶ δεσμώτας ἀτόπους.

Ὁμοίους ἡμῖν, ἦν δ' ἐγώ.

Λεξιλόγιο

ἀπείκασον (προστ. αορ.)· *ἀπεικάζω*: εκφράζω, παριστάνω με μια παραβολή, παρομοιάζω

παιδείας τε πέρι = *περὶ παιδείας τε καὶ...*· αναστροφή της προθέσεως

κατάγειος *και κατάγαιος, ον*: υπόγειος, εντός της γης

ἀναπεπταμένος (μτχ. πθτ. πρκ. ως επιθ. του *ἀναπετάννυμαι*): ανοικτός

παρῳκοδομημένον· *παροικοδομέω-ῶ*: οικοδομώ κοντά ή απέναντι

θαυματοποιός: αυτός που εκτελεί πλαστά θαύματα

πρόκειται· *πρόκειμαι* (ως πθτ. του *προτίθημι*): κείμαι, βρίσκομαι μπροστά σε κάποιον

παράφραγμα: χαμηλό διάφραγμα ή παραπέτασμα της σκηνής

θαῦμα: τέχνασμα θαυματοποιού
ζῷον: εδώ με τη σημασία *εικόνα, ομοίωμα* (*όχι αναγκαστικά ζώου*)
παραφερόντων· *παραφέρω*: κρατώ κάτι και το παρουσιάζω από μακριά
ἄτοπος: αλλόκοτος, παράξενος
ἦν δ' ἐγώ (παρατ.)· *ἠμί*: λέγω (*ἦν δ' ἐγώ, ἦ δ' ὅς*: είπε αυτός). Δεν τίθεται στην αρχή, αλλά μετά από τις πρώτες λέξεις και εισάγει τον λόγο του ομιλητή.

Ερμηνευτικά σχόλια

εἶπον: ο Σωκράτης αναδιηγείται σε κάποιο φίλο του τι είπε στον Γλαύκωνα και στους άλλους συνομιλητές του την προηγούμενη ημέρα στο σπίτι του Κέφαλου.
ἰδὲ γὰρ κ.εξ.: Ο πυρήνας της εικόνας του σπηλαίου ανάγεται ίσως στους Ορφικούς (*σπέος ἠεροειδές*) και στον Εμπεδοκλή (*ἄντρον ὑπόστεγον*) . Αναλογίες ωστόσο υπάρχουν και με τους στίχους από τον *Προμηθέα Δεσμώτη* του Αισχύλου, όπου περιγράφεται η ζωή των πρωτόγονων ανθρώπων μέσα στις σπηλιές (στ.450-3)

«κοὔτε πλινθυφεῖς
δόμους προσείλους ἦσαν, οὐ ξυλουργίαν,
κατώρυχες δ' ἔναιον ὥστ' ἀήσυροι
μύρμηκες ἄντρων ἐν μυχοῖς ἀνηλίοις».

Έχει διατυπωθεί επίσης η άποψη ότι στη φαντασία του φιλοσόφου είχε αγκιστρωθεί η εντύπωση που του προξένησε η σπηλιά στη Βάρη της Αττικής. Πάντως φαίνεται ότι η παρομοίωση στο σύνολο της και στις λεπτομέρειες είναι επίνοια του Πλάτωνα.
ἀναπεπταμένην κ.εξ.: Η είσοδος απέχει πολύ από το βάθος και είναι ανηφορική έτσι ώστε το φως του ήλιου δεν μπορεί να εισδύσει στο εσωτερικό της σπηλιάς.
μένειν τε αὐτούς (ενν. *ἀκινήτους*): η φράση αντιστοιχεί με το *ἐν δεσμοῖς... τά σκέλη*.
εἴς τε τὸ πρόσθεν μόνον ὁρᾶν: βλέπουν κατευθείαν μπροστά εφόσον έχουν *ἐν δεσμοῖς... τούς αὐχένας*.
ἀδυνάτους (ενν. *ὄντας*): όπως και το παραπάνω *ὄντας* εξαρτάται από το *ἰδέ*.
ἐπάνω ὁδόν: Η οδός είναι σε ένα υψηλότερο επίπεδο από αυτό που βρίσκονται οι δεσμώτες.
θαυματοποιοῖς: Προφανώς ο Πλάτωνας έχει υπόψη του παραστάσεις *θεάτρου σκιών ή νευροσπαστών* (*νευροσπάστης, ου*: αυτός που κινεί με χορδές ή λεπτούς σπάγγους ομοιώματα, κούκλες. Τα ομοιώματα αυτά λέγονταν *νευρόσπαστα*).
πρὸ τῶν ἀνθρώπων= *πρὸ ἑαυτῶν*. Δεν πρόκειται για τους θεατές, αλλά για τους θαυματοποιούς.
ὁρῶ ἔφη: υποκ. ὁ Γλαύκων
ὅρα τοίνυν κ.εξ.: Το χαμηλό τειχίο που διαχωρίζει τους δεσμώτες από το πῦρ απο-

κρύπτει τις σκιές από τους *φέροντας ἀνθρώπους*. Τα σκεύη όμως που κρατούν πάνω από τα κεφάλια τους υπερβαίνουν το τειχίο και ρίχνουν τις σκιές τους στο τοίχωμα της σπηλιάς απέναντι στους δεσμώτες.

ἀνδριάντας: πρόκειται για εικόνες φυσικών αντικειμένων που προέρχονται από το ανώτερο *ὁρατόν*. Ό,τι υπάρχει στη σπηλιά (με την εξαίρεση των φερόντων και των ίδιων των δεσμωτών), είτε είναι σκεύη είτε σκιές, θα πρέπει να θεωρηθούν ως λιγότερο φωτεινά και αληθή από τα ορατά που βρίσκονται εκτός σπηλιάς. Ο λόγος είναι ότι δεν αντλούν το φως και την αλήθεια τους από τον ήλιο αλλά από το φως του πυρός.

οἷον εἰκός· συνάπτεται με τα επόμενα.

φθεγγομένους· στη συνέχεια (515b) τίθεται το ερώτημα: «Αν τώρα στο δεσμωτήριό τους ακουγόταν η ηχώ από το απέναντι τοίχωμα, κάθε φορά που κάποιος από όσους περνούν πίσω από το τειχίο μιλούσε, τι νομίζεις αλήθεια, δεν θα υπέθεταν πως ο ομιλητής δεν ήταν άλλος παρά η σκιά που διαγραφόταν απέναντι τους;»

ἔφη· ο Γλαύκων

Θέματα για συζήτηση

1. Με αφορμή την πλατωνική αλληγορία για τη σπηλιά σχολιάστε τα ακόλουθα δυο ποιήματα του Κ. Π. Καβάφη (*Ποιήματα Α'*, σ. 105-6)

ΤΑ ΠΑΡΑΘΥΡΑ

Σ' αυτές τες σκοτεινές κάμαρες, που περνώ
μέρες βαρυές, επάνω κάτω τριγυρνώ
για νάβρω τα παράθυρα. – Όταν ανοίξει
ένα παράθυρο θάναι παρηγορία–
Μα τα παράθυρα δεν βρίσκονται, ή δεν μπορώ
να τάβρω. Και καλλίτερα ίσως να μην τα βρω.
Ίσως το φως θάναι μια νέα τυραννία.
Ποιος ξέρει τι καινούρια πράγματα θα δείξει.

ΤΕΙΧΗ

Χωρίς περίσκεψιν, χωρίς λύπην, χωρίς αιδώ
μεγάλα κ' υψηλά τριγύρω μου έκτισαν τείχη.

Και κάθομαι και απελπίζομαι τώρα εδώ.

Άλλο δεν σκέπτομαι: τον νουν μου τρώγει αυτή η τύχη·

διότι πράγματα πολλά έξω να κάμω είχον.
Α όταν έκτιζαν τα τείχη πώς να μην προσέξω.

Αλλά δεν άκουσα ποτέ κρότον κτιστών ή ήχον.
Ανεπαισθήτως μ' έκλεισαν από τον κόσμον έξω.

2. Ποια συνήθεια της καθημερινής ζωής του σύγχρονου ανθρώπου προσομοιάζει με την κατάσταση των πλατωνικών δεσμωτών;

ΕΝΟΤΗΤΑ 12η
(519B-D)

Η αλληγορία του σπηλαίου. Η απροθυμία των φιλοσόφων

Ο Πλάτωνας ερμηνεύει σε αδρές γραμμές την αλληγορία του σπηλαίου, πολλές όμως λεπτομέρειες δεν είναι απολύτως κατανοητές. Είναι ωστόσο φανερό ότι ο δικός μας, ο "πραγματικός" κόσμος αποβαίνει το σύμβολο του "ιδεατού" κόσμου του Πλάτωνα. Έτσι η ανάβαση από το ημίφως του σπηλαίου στον επάνω κόσμο που φωτίζεται από τον ήλιο (το σύμβολο του Αγαθού) ισοδυναμεί με την άνοδο στον κόσμο του νοητού. Οι φύλακες λοιπόν, και ιδίως οι άρχοντες - βασιλείς που έχουν λάβει την ορθή παιδεία και κατόρθωσαν να ανέλθουν από το σπήλαιο της απαιδευσίας και της πλάνης στον επάνω κόσμο, δηλαδή τον κόσμο των Ιδεών, δεν δείχνουν προθυμία να επιστρέψουν στο σπήλαιο. Δεν πρέπει όμως, τονίζει ο Πλάτωνας, να τους επιτραπεί αυτό που τώρα (στην εποχή του εννοείται) επιτρέπεται, δηλαδή να απέχουν από την ενεργό πολιτική και να ασχολούνται μόνο με τις πνευματικές τους αναζητήσεις.

Τί δέ; Τόδε οὐκ εἰκός, ἦν δ' ἐγώ, καὶ ἀνάγκη ἐκ τῶν προειρημένων, μήτε τοὺς ἀπαιδεύτους καὶ ἀληθείας ἀπείρους ἱκανῶς ἄν ποτε πόλιν ἐπιτροπεῦσαι, μήτε τοὺς ἐν παιδείᾳ ἐωμένους διατρίβειν διὰ τέλους, τοὺς μὲν ὅτι σκοπὸν ἐν τῷ βίῳ οὐκ ἔχουσιν ἕνα, οὗ στοχαζομένους δεῖ ἅπαντα πράττειν ἃ ἂν πράττωσιν ἰδίᾳ τε καὶ δημοσίᾳ, τοὺς δὲ ὅτι ἑκόντες εἶναι οὐ πράξουσιν, ἡγούμενοι ἐν μακάρων νήσοις ζῶντες ἔτι ἀπῳκίσθαι;

Ἀληθῆ, ἔφη.

Ἡμέτερον δὴ ἔργον, ἦν δ' ἐγώ, τῶν οἰκιστῶν τάς τε βελτίστας φύσεις ἀναγκάσαι ἀφικέσθαι πρὸς τὸ μάθημα ὃ ἐν τῷ πρόσθεν ἔφαμεν εἶναι μέγιστον, ἰδεῖν τε τὸ ἀγαθὸν καὶ ἀναβῆναι ἐκείνην τὴν ἀνάβασιν, καὶ ἐπειδὰν ἀναβάντες ἱκανῶς ἴδωσι, μὴ ἐπιτρέπειν αὐτοῖς ὃ νῦν ἐπιτρέπεται.

Τὸ ποῖον δή;

Τὸ αὐτοῦ, ἦν δ' ἐγώ, καταμένειν καὶ μὴ ἐθέλειν πάλιν καταβαίνειν παρ' ἐκείνους τοὺς δεσμώτας μηδὲ μετέχειν τῶν παρ' ἐκείνοις πόνων τε καὶ τιμῶν, εἴτε φαυλότεραι εἴτε σπουδαιότεραι.

Λεξιλόγιο

ἐπιτροπεῦσαι· *ἐπιτροπεύω*: κυβερνώ, διοικώ
διατρίβω διὰ τέλους: απασχολούμαι ως το τέλος της ζωής μου
στοχαζόμενος· *στοχάζομαι* (αποθετικό): σκοπεύω, καταβάλλω προσπάθεια
ἀπῳκίσθαι (απαρ. πθτ. πρκ. του *ἀποικίζω*)· *ἀπῴκισμαι*: είμαι εγκατεστημένος σε χώρα μακρινή
οἰκιστής: ιδρυτής πόλης
ἀναβῆναι ἐκείνην τὴν ἀνάβασιν (σύστ. αντικ.): να ανεβεί εκείνη την αναφορική οδό
αὐτοῦ καταμένω: μένω συνεχώς στον ίδιο τόπο
φαυλότεραι· *φαῦλος*: ανάξιος λόγου, ταπεινός
ἦν δ' ἐγώ: είπα εγώ (ο Σωκράτης)

Ερμηνευτικά σχόλια

ἐν παιδείᾳ: αρχικά η λ. σημαίνει *αυτό που πρέπει να μάθει το παιδί*. Ήδη όμως από τον 5ον αι. ως όρος της παιδαγωγικής δηλώνει τη γενική καλλιέργεια, που είναι προνόμιο μόνο του ανθρώπου -γι' αυτόν τον λόγο άλλωστε αποδίδεται στα λατινικά ως humanitas. Βάση της παιδείας είναι για τον Πλάτωνα η μουσική (λογοτεχνία, τραγούδι, καλλιέργεια της καλλιτεχνικής ευαισθησίας) και η γυμναστική (βλ. *Πολιτεία* 376e)· παίδευση είναι η πορεία προς την παιδεία (Πλατ. *Ὅροι* 410: *παίδευσις παιδείας παράδοσις*).
σκοπόν... ἕνα: Οι τυχαίοι και αφιλοσόφητοι πολιτικοί δεν έχουν έναν υψηλό σκοπό να υπηρετήσουν παρά μόνο το προσωπικό τους συμφέρον. Αντιθέτως ὁ *εἷς σκοπός* που έχουν οι φύλακες της πολιτείας είναι να υπηρετήσουν πιστά και ανιδιοτελώς την πόλη ολόκληρη.
μακάρων νήσοις: νησιά στη Δύση πέρα από τις στήλες του Ηρακλέους στο ρεύμα του Ωκεανού. Εκεί σύμφωνα με τις λαϊκές δοξασίες ζούσαν οι ήρωες, οι άνθρωποι της χρυσής εποχής (η πρώτη γενιά του ανθρωπίνου γένους) καθώς και οι ευσεβείς.
ἔφη· ο Γλαύκων
τῶν οἰκιστῶν: οι "θεμελιωτές" της ιδεώδους πολιτείας, δηλαδή ο Σωκράτης και οι συνομιλητές του.
βελτίστας φύσεις: *Φύσις* είναι αυτό που ο άνθρωπος δεν μπορεί να κατασκευάσει ο ίδιος, αλλά το βρίσκει να προϋπάρχει. Μπορεί βέβαια με την *τέχνη* να το συμπληρώσει, αλλά δεν είναι σε θέση να το αλλάξει ουσιωδώς. *Φύσις* επομένως, σε σχέση με τον άνθρωπο είναι τα χαρίσματα και τα ελαττώματα που έχει ως κτήμα του. Για τον Πλάτωνα η φύση παίζει καθοριστικό ρόλο στην εκλογή του άριστου βίου.

μάθημα... μέγιστον: βλ. *Πολιτεία* 505a «ἐπεὶ ὅτι γε ἡ τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέα μέγιστον μάθημα, πολλάκις ἀκήκοας».

τὸ ἀγαθόν: Ο Πλάτωνας δεν δίνει μια σαφή ερμηνεία για αυτόν τον όρο που είναι από τους βασικότερους στο φιλοσοφικό του σύστημα παρά αρκείται σε ορισμένους υπαινιγμούς. Αγαθόν πάντως είναι α) το *εἶναι* και ό,τι διατηρεί το *εἶναι* · β) η τάξη, ο κόσμος και η ενότητα που διαπερνά και συνέχει την πολλαπλότητα· γ) ό,τι παρέχει την αλήθεια και την επιστήμη (*Πολ.* 509a). Η έκφραση *αὐτὸ τὸ ἀγαθόν* φαίνεται να δηλώνει την ύψιστη αρχή και την πηγή του όντος και της γνώσης. Βλ. *Πολιτεία* 508e: «Τοῦτο τοίνυν τὸ τὴν ἀλήθειαν παρέχον τοῖς γιγνωσκομένοις καὶ τῷ γιγνώσκοντι τὴν δύναμιν ἀποδιδὸν τὴν τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέαν φάθι εἶναι». Πάντως ήδη στην αρχαιότητα το *Πλάτωνος ἀγαθόν* ήταν παροιμιακή έκφραση για κάτι το ασαφές και σκοτεινό. Πρβλ. *Ἄμφις* (στον Διογ. Λαέρτιο III 27).

«ἧττον οἶδα τοῦτ' ἐγώ,
ὦ δέσποτ', ἢ τὸ Πλάτωνος ἀγαθόν».

(Μιλά προφανώς κάποιος δούλος και λέγει στον κύριό του: αυτό το πράγμα το γνωρίζω λιγότερο από ό,τι γνωρίζω το Αγαθόν του Πλάτωνα, δηλαδή το σκοτεινό αυτό φιλοσόφημα).

ἰδεῖν κ.εξ.· εξαρτάται από το *ἀναγκάσαι* και επεξηγεί το *ἀφικέσθαι*.

ἀναβῆναι: πολύ συχνά στον Πλάτωνα λέξεις που σημαίνουν το *ἄνω* και την *ανάβαση* χρησιμοποιούνται μεταφορικώς για την παιδεία και τα αγαθά που προσφέρει.

Τὸ ποῖον δή; : Ποιο πράγμα; (ερωτά ο Γλαύκων).

καταβαίνειν· πρβλ. *Πολιτ.* 539e «μετὰ γὰρ τοῦτο καταβιβαστέοι ἔσονταί σοι εἰς τὸ σπήλαιον πάλιν ἐκεῖνο, καὶ ἀναγκαστέοι ἄρχειν...». Οι φύλακες λοιπόν αφού θα έχουν εκπαιδευτεί ορθά και θα έχουν φιλοσοφήσει, οφείλουν να κατεβούν στο σπήλαιο, δηλαδή στην πρακτική πολιτική, για να ωφελήσουν με τις γνώσεις τους και την αρετή τους την πόλη ολόκληρη. Ειδικότερα οι φύλακες θα πρέπει όταν φτάσουν στην ηλικία των 35 ετών να άρχουν στον πόλεμο και να αναλαμβάνουν αξιώματα που αρμόζουν σε νέους. Όταν γίνουν 50 ετών, τότε πια μπορούν να μοιράζουν τον χρόνο τους ανάμεσα στη φιλοσοφία και στην άσκηση της εξουσίας. Όταν θα έχουν εκπαιδεύσει τους διαδόχους τους θα είναι έτοιμοι πια να φύγουν από τη ζωή και να κατοικήσουν στις νήσους των Μακάρων.

Θέματα για συζήτηση

1. Σχολιάστε το χωρίο «Τὸ αὐτοῦ... σπουδαιότεραι» σε σχέση με τη ζωή του ίδιου του Πλάτωνα.
2. Ποιοι ήταν στην αρχαιότητα απρόθυμοι να αναλάβουν πολιτικές εξουσίες; Γνωρίζετε παραδείγματα προσωπικοτήτων που εγκατέλειψαν οικειοθελώς την εξουσία;

ΕΝΟΤΗΤΑ 13η
(519D-520A)

Η αλληγορία του σπηλαίου. Ο ηθικός εξαναγκασμός των φιλοσόφων

Ο Πλάτωνας συγχέει σκοπίμως τα όρια ανάμεσα στο θεωρητικό του οικοδόμημα, δηλαδή την ιδεώδη πολιτεία που κάποτε στο μέλλον πρόκειται να πραγματοποιηθεί, και στη συγκαιρινή του πολιτική πραγματικότητα. Οι φιλόσοφοι λοιπόν έχουν την ηθική υποχρέωση, εφόσον η πόλη τους έθρεψε και τους εκπαίδευσε σωστά, να κατεβούν ξανά στο σπήλαιο, με άλλα λόγια στον κόσμο της σκληρής κοινωνικής πραγματικότητας, και να βοηθήσουν τους δεσμώτες της απαιδευσίας και της άγνοιας.

Ἔπειτ', ἔφη, ἀδικήσομεν αὐτούς, καὶ ποιήσομεν χεῖρον ζῆν, δυνατὸν αὐτοῖς ὂν ἄμεινον;

Ἐπελάθου, ἦν δ' ἐγώ, πάλιν, ὦ φίλε, ὅτι νόμῳ οὐ τοῦτο μέλει, ὅπως ἕν τι γένος ἐν πόλει διαφερόντως εὖ πράξει, ἀλλ' ἐν ὅλῃ τῇ πόλει τοῦτο μηχανᾶται ἐγγενέσθαι, συναρμόττων τοὺς πολίτας πειθοῖ τε καὶ ἀνάγκῃ, ποιῶν μεταδιδόναι ἀλλήλοις τῆς ὠφελίας ἣν ἂν ἕκαστοι τὸ κοινὸν δυνατοὶ ὦσιν ὠφελεῖν καὶ αὐτὸς ἐμποιῶν τοιούτους ἄνδρας ἐν τῇ πόλει, οὐχ ἵνα ἀφιῇ τρέπεσθαι ὅπῃ ἕκαστος βούλεται, ἀλλ' ἵνα καταχρῆται αὐτὸς αὐτοῖς ἐπὶ τὸν σύνδεσμον τῆς πόλεως.

Ἀληθῆ, ἔφη· ἐπελαθόμην γάρ.

Σκέψαι τοίνυν, εἶπον, ὦ Γλαύκων, ὅτι οὐδ' ἀδικήσομεν τοὺς παρ' ἡμῖν φιλοσόφους γιγνομένους, ἀλλὰ δίκαια πρὸς αὐτοὺς ἐροῦμεν, προσαναγκάζοντες τῶν ἄλλων ἐπιμελεῖσθαί τε καὶ φυλάττειν.

Λεξιλόγιο

γένος: άθροισμα ομοειδών, φυλή, κοινωνική ομάδα
διαφερόντως: εξόχως, υπερβολικά
ἀφιῇ (γ' εν. ενεστ. υποτ.)· *ἀφίημι:* ελευθερώνω, αφήνω
καταχρῆται· *καταχράομαι-ῶμαι:* κάνω πλήρη χρήση, εφαρμόζω
σύνδεσμος (ετερογ. πληθ. *τὰ σύνδεσμα*): δεσμός που ενώνει, που φυλάσσει την πόλη ενωμένη (=οι αγαθοί άνδρες)
προσαναγκάζω: αναγκάζω κάποιον να κάνει κάτι, πείθω με επιχειρήματα

Ερμηνευτικά σχόλια

Ἔπειτα: εκφράζει διαμαρτυρία και αγανάκτηση «Μα πώς; Τι είπες;»
ἔφη· ο Γλαύκων
ἐπελάθου: Προηγουμένως (419 κ.εξ.) είχε συμφωνηθεί ότι οι φύλακες, μολονότι κατέχουν στην ιδεώδη πόλη την εξουσία, δεν θα έχουν ούτε περιουσία ούτε θα κτίζουν μεγάλες και ωραίες κατοικίες, ούτε θα διαθέτουν χρήματα ούτε θα φιλοξενούν γνωστούς και φίλους. Η ζωή τους θα είναι πειθαρχημένη και λιτή.
νόμῳ: Ο νόμος προσωποποιείται, αλλά φυσικά δεν παύει να είναι ανεπηρέαστος από προσωπικές συμπάθειες και αντιπάθειες.
ὅπως ἕν τι γένος (κοινωνική ομάδα) κ.εξ.: Βλ. 420b «οὐ μὴν πρὸς τοῦτο βλέποντες τὴν πόλιν οἰκίζομεν, ὅπως ἕν τι ἡμῖν ἔθνος (κοινωνική ομάδα) ἔσται διαφερόντως εὔδαιμον, ἀλλ' ὅπως ὅτι μάλιστα ὅλη ἡ πόλις» (πρβλ. και 466a).
τοῦτο: το *εὖ πράττειν*, δηλαδή η ευδαιμονία, αλλά φυσικά, όπως συνάγεται από τη συζήτηση, όχι η απόλυτη ευδαιμονία.
πειθοῖ τε καὶ ἀνάγκῃ: Ο άριστος νομοθέτης κατά τον Πλάτωνα (βλ. *Νόμοι* 722b) συνδυάζει την πειθώ με τη βία, η οποία αφορά *τὸν ἄπειρον παιδείας ὄχλον*.
τῆς ὠφελίας: Η πόλη οικίζεται επειδή κανείς δεν είναι αυτάρκης παρά *πολλῶν ἐνδεής*. Ο καταμερισμός λοιπόν της εργασίας προσπορίζει οικονομικά οφέλη σε όλους τους πολίτες.
ἐπὶ τὸν σύνδεσμον: για να δένει μαζί σε μια ενότητα την πόλη. Πρβλ. *Νόμ.* 921c «νόμος ὁ βοηθῶν ἔστω τῷ τῆς πόλεως ξυνδέσμῳ μετὰ θεῶν».

Θέματα για συζήτηση

1. Πλατ. *Πολ.* 347d «ἐπεὶ κινδυνεύει, πόλις ἀνδρῶν ἀγαθῶν εἰ γένοιτο, περιμάχητον ἂν εἶναι τὸ μὴ ἄρχειν, ὥσπερ νυνὶ τὸ ἄρχειν, καὶ ἐνταῦθ' ἂν καταφανὲς γενέσθαι ὅτι τῷ ὄντι ἀληθινὸς ἄρχων οὐ πέφυκε τὸ αὑτῷ συμφέρον σκοπεῖσθαι, ἀλλὰ τὸ τῷ ἀρχομένῳ».
Σχολιάστε το χωρίο σε συσχετισμό με την άποψη που διατυπώνει ο John Stuart Mill (1806-1873) στο έργο του *On Representative Government* (*Περί της αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης*) ότι το καταλληλότερο άτομο για να του ανατεθεί μια εξουσία είναι εκείνο που δεν είναι καθόλου πρόθυμο να αναλάβει την εξουσία.
2. Η άποψη του Πλάτωνα ότι ο νόμος πρέπει να φροντίζει ώστε η ευδαιμονία να διασφαλίζεται για ολόκληρη την πόλη, και όχι μόνο για μια ομάδα πολιτών,

βρίσκεται στην ίδια γραμμή σκέψης με την άποψη που διατυπώνει ο Περικλής (Θουκ. ΙΙ 60): «ἐγὼ γὰρ ἡγοῦμαι πόλιν πλείω ξύμπασαν ὀρθουμένην ὠφελεῖν τοὺς ἰδιώτας ἢ καθ' ἕκαστον τῶν πολιτῶν εὐπραγοῦσαν, ἀθρόαν δὲ σφαλλομένην. Καλῶς μὲν γὰρ φερόμενος ἀνὴρ τὸ καθ' ἑαυτὸν διαφθειρομένης τῆς πατρίδος οὐδὲν ἧσσον ξυναπόλλυται, κακοτυχῶν δὲ ἐν εὐτυχούσῃ πολλῷ μᾶλλον διασῴζεται». Ποια είναι η γνώμη σας γι' αυτόν τον προβληματισμό;

Ο μύθος του Ηρός
(*Πολιτεία* 614b-621d)

Η *Πολιτεία* τελειώνει με μια αισιόδοξη διδαχή· η ψυχή είναι αθάνατη. Ο δίκαιος επιβραβεύεται και σε αυτόν τον κόσμο, αλλά και μετά θάνατον. Αντιθέτως οι άδικοι, οι τύραννοι, οι κακούργοι τιμωρούνται σκληρά. Απόδειξη η μαρτυρία του Ηρός του Αρμενίου, την οποία εκθέτει ο Σωκράτης χωρίς ωστόσο να διασαφηνίζει αν την άκουσε από τον Ήρα τον ίδιο ή από κάποιους άλλους.

Ο Ηρ, ο γιος του Αρμενίου από την Παμφυλία, ένας γενναίος πολεμιστής, σκοτώθηκε στη μάχη. Για δέκα ημέρες παρέμεινε στο πεδίο της μάχης, ανάμεσα στα πτώματα των άλλων πολεμιστών, που είχαν αρχίσει να αποσυντίθενται. Τη δωδέκατη ημέρα όταν τον είχαν μεταφέρει σπίτι του και τον είχαν τοποθετήσει πάνω στη νεκρική πυρά, ο ήρωας ξαναγύρισε στη ζωή και άρχισε να διηγείται όσα είχε ιδεί και όσα είχε ακούσει η ψυχή του στον άλλο κόσμο.

Η ψυχή του λοιπόν, που είχε φύγει από το σώμα, πορεύτηκε μαζί με άλλες ψυχές *εἰς τόπον τινὰ δαιμόνιον* όπου υπήρχαν δύο χάσματα πάνω στη γη, το ένα δίπλα στο άλλο, και άλλα δύο κατάντικρυ στον ουρανό. Ανάμεσά τους κάθονταν δικαστές και, αφού δίκαζαν, πρόσταζαν τους δίκαιους να προχωρήσουν δεξιά και επάνω μέσα από τον ουρανό, και τους άδικους αριστερά και κάτω. Όταν ο Ηρ παρουσιάστηκε του είπαν να ακούει και να βλέπει προσεκτικά ό,τι διαδραματιζόταν εκεί για να τα ανακοινώνει αργότερα στους ζωντανούς. Έβλεπε λοιπόν τις ψυχές που είχαν δικαστεί να προχωρούν προς τα δύο χάσματα, και άλλες να βγαίνουν από τα άλλα δύο. Όσες ανέβαιναν από το χάσμα της γης ήταν κατασκονισμένες και διψασμένες, όσες κατέβαιναν από τον ουρανό ήταν καθαρές. Πήγαιναν λοιπόν οι ψυχές προς τον Λειμώνα και κατασκήνωναν εκεί σαν να ήταν σε πανηγύρι. Όσες έρχονταν από τη γη έκλαιγαν και οδύρονταν για όσα είχαν πάθει κατά την υποχθόνια πορεία τους που κρατούσε έτη χίλια. Όσες έρχονταν από τον ουρανό και τι δεν είχαν να πουν από θεάματα και απολαύσεις!

Οι ψυχές που είχαν διαπράξει αδικήματα (προδοσίες, κακουργήματα) είχαν πληρώσει για όλα δεκαπλάσιες ποινές. Δεκαπλάσιες ήταν και οι ανταμοιβές για όσες είχαν κάνει το καλό. Ακόμη βαρύτερες ήταν οι τιμωρίες για όσους είχαν ασεβήσει προς τους γονείς ή τους θεούς ή για όσους είχαν σκοτώσει άνθρωπο με το ίδιο τους το χέρι. Τον Αρδιαίο, τον τύραννο της Παμφυλίας, που διέπραξε στη ζωή του μεγάλα και πολλά κακουργήματα, οι τιμωροί του άλλου κόσμου τον έδεσαν χειροπόδαρα και τον τραβούσαν πάνω στα αγκάθια των ασπαλάθων. Ύστερα μαζί με άλλους όμοιούς του τον πέταξαν μέσα στον Τάρταρο.

Επτά ημέρες παρέμειναν στον Λειμώνα οι ψυχές και ύστερα πορεύτηκαν σε έναν τόπο όπου έβλεπαν ένα φως σαν το ουράνιο τόξο αλλά λαμπρότερο πολύ και καθαρότερο. Το φως αυτό σαν κίονας ευθύ ήταν τεταμένο *διὰ παντὸς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς*, δηλαδή βρισκόταν στο κέντρο του σύμπαντος. Και ήταν το φως ο σύνδεσμος του ουρανού που συγκρατούσε την ουράνια περιφορά. Από τις άκρες των δεσμών του, που ήταν τεντωμένες από τον ουρανό, κρεμόταν *ὁ ἄτρακτος* (: νεοελλ. *η* ἄτρακτος, το αδράχτι) της Ανάγκης, ο οποίος ρυθμίζει όλες τις περιστροφές. Ο σφόνδυλος της ατράκτου ήταν κοίλος και περιείχε άλλους επτά σφονδύλους (ο εξώτατος ήταν το ουράνιο στερέωμα και οι άλλοι επτά ήταν οι σφαίρες των πλανητών). Στους κύκλους που σχημάτιζαν τα επάνω χείλη των σφονδύλων ήταν καθισμένες και περιστρέφονταν Σειρήνες, μια πάνω σε κάθε κύκλο. Κάθε Σειρήνα εξέπεμπε τον ήχο μιας και μοναδικής νότας. Και οι οκτώ αυτές φωνές παρήγαγαν μια αρμονία (: τη μουσική των ουράνιων σφαιρών). Την κυκλική κίνηση των σφονδύλων πάνω στα γόνατα της Ανάγκης παρακολουθούσαν καθισμένες πάνω σε θρόνους οι τρεις Μοίρες, οι κόρες της Ανάγκης (Λάχεσις, Κλωθώ και Ἄτροπος).

Φθάνοντας λοιπόν εκεί οι ψυχές ήταν αναγκασμένες να διαλέξουν το είδος της ζωής που θα ήθελαν να ζήσουν κατά την επόμενη ενσάρκωσή τους. Ένας εξάγγελος της Λάχεσης τοποθέτησε μπροστά τους πολλά υποδείγματα ζωής και ανεβαίνοντας σε ένα βήμα υψηλό απήγγειλε τον Λόγο της Μοίρας που καλούσε τις ψυχές να τραβήξουν τον κλήρο τους.

Ο καθένας έπρεπε, ανάλογα με τη σειρά που προσδιόριζε ο κλήρος, να επιλέξει ένα ορισμένο είδος ζωής. Οι αφιλοσόφητες ψυχές έσπευδαν να επιλέξουν βίους ένδοξους χωρίς να υπολογίσουν πόση δυστυχία κρύβουν μέσα τους τα αξιώματα και τα μεγαλεία. Όσες όμως ψυχές είχαν δοκιμαστεί σκληρά στην προηγούμενη ζωή τους, τώρα πρόσεχαν να μην απατηθούν από τη δολερή λάμψη. Έτσι η ψυχή του τρισένδοξου και πολυταξιδεμένου Οδυσσέα επέλεξε την ήσυχη ζωή ενός άσημου ανθρώπου. Όποια εκλογή πάντως έκανε η κάθε ψυχή παρέμενε αμετάκλητη. Ύστερα οι ψυχές οδηγήθηκαν μέσα από το κατάξερο πεδίο της λήθης στον Αμέλητα ποταμό. Όποιος έπινε από το νερό εκείνο ξεχνούσε όλα όσα είχε ζήσει στην προηγούμενή του ζωή. Τα μεσάνυχτα μέσα στη βοή του σεισμού και της βροντής ξάφνου οι ψυχές άρχισαν να αναπηδούν προς τα πάνω για να ξαναγεννηθούν μέσα στα νέα τους σώματα. Τον ίδιο τον Ήρα δεν τον άφησαν να πιει το νερό της λησμονιάς. Πώς ξαναβρέθηκε μέσα στο σώμα του δεν μπορούσε να το πεί, αλλά ξάφνου άνοιξε τα μάτια του και είδε ότι βρισκόταν πάνω στη νεκρική πυρά.

Ο μύθος του Ηρός είναι βέβαια επίνοια του Πλάτωνα, αλλά ο φιλόσοφος έχει αντλήσει στοιχεία από κάποια προφορική παράδοση, από τη λαϊκή πίστη, από τις θεωρίες των ορφικών και των πυθαγορείων για τη μετεμψύχωση, και από τις τελετουργίες των Ελευσινίων μυστηρίων. Σύγχρονοι ερευνητές έχουν επισημάνει στον ε-

σχατολογικό αυτό μύθο και επιδράσεις από τον Ζωροαστρισμό, την Ινδική φιλοσοφία και τον ασιατικό σαμανισμό.

Ο μύθος του Ηρός φαίνεται ότι στάθηκε ένα από τα πρότυπα και των *Καταβάσεων* (λογοτεχνικών έργων με θέμα το ταξίδι στον κάτω κόσμο) και του Κικέρωνα στο *Ἐνύπνιον τοῦ Σκιπίωνος* και των χριστιανικών Αποκαλύψεων (*Αποκάλυψις Ιωάννου, Αποκάλυψις Πέτρου*).

ΕΝΟΤΗΤΑ 14η
(615C-616A)

Αρδιαίος ο τύραννος

Ἔφη γὰρ δὴ παραγενέσθαι ἐρωτωμένῳ ἑτέρῳ ὑπὸ ἑτέρου ὅπου εἴη Ἀρδιαῖος ὁ μέγας. Ὁ δὲ Ἀρδιαῖος οὗτος τῆς Παμφυλίας ἔν τινι πόλει τύραννος ἐγεγόνει, ἤδη χιλιοστὸν ἔτος εἰς ἐκεῖνον τὸν χρόνον, γέροντά τε πατέρα ἀποκτείνας καὶ πρεσβύτερον ἀδελφόν, καὶ ἄλλα δὴ πολλά τε καὶ ἀνόσια εἰργασμένος, ὡς ἐλέγετο. Ἔφη οὖν τὸν ἐρωτώμενον εἰπεῖν, «Οὐχ ἥκει,» φάναι, «οὐδ' ἂν ἥξει δεῦρο. Ἐθεασάμεθα γὰρ οὖν δὴ καὶ τοῦτο τῶν δεινῶν θεαμάτων· ἐπειδὴ ἐγγὺς τοῦ στομίου ἦμεν μέλλοντες ἀνιέναι καὶ τἆλλα πάντα πεπονθότες, ἐκεῖνόν τε κατείδομεν ἐξαίφνης καὶ ἄλλους—σχεδόν τι αὐτῶν τοὺς πλείστους τυράννους· ἦσαν δὲ καὶ ἰδιῶταί τινες τῶν μεγάλα ἡμαρτηκότων—οὓς οἰομένους ἤδη ἀναβήσεσθαι οὐκ ἐδέχετο τὸ στόμιον, ἀλλ' ἐμυκᾶτο ὁπότε τις τῶν οὕτως ἀνιάτως ἐχόντων εἰς πονηρίαν ἢ μὴ ἱκανῶς δεδωκὼς δίκην ἐπιχειροῖ ἀνιέναι. Ἐνταῦθα δὴ ἄνδρες, ἔφη, ἄγριοι, διάπυροι ἰδεῖν, παρεστῶτες καὶ καταμανθάνοντες τὸ φθέγμα, τοὺς μὲν διαλαβόντες ἦγον, τὸν δὲ Ἀρδιαῖον καὶ ἄλλους συμποδίσαντες χεῖράς τε καὶ πόδας καὶ κεφαλήν, καταβαλόντες καὶ ἐκδείραντες, εἷλκον παρὰ τὴν ὁδὸν ἐκτὸς ἐπ' ἀσπαλάθων κνάμπτοντες, καὶ τοῖς ἀεὶ παριοῦσι σημαίνοντες ὧν ἕνεκά τε καὶ ὅτι εἰς τὸν Τάρταρον ἐμπεσούμενοι ἄγοιντο.»

Λεξιλόγιο

παραγενέσθαι· *παραγίγνομαι*: παρευρίσκομαι, είμαι εκεί κοντά
ἀνόσια εἰργασμένος: έχοντας διαπράξει πολλές ανομίες (*ἐργάζομαι*: κάνω, δρω)
μέλλοντες· *μέλλω*: σκοπεύω, έχω κατά νου (περίφραση *εἰμὶ μέλλων* + απαρ. εν.)
κατείδομεν· *καθοράω-ῶ*: βλέπω από κάποια απόσταση, από ψηλά
ἰδιώτης: απλός πολίτης
ἀνιάτως ἔχω εἰς πονηρίαν: είμαι αδιόρθωτα (αγιάτρευτα) κακοήθης
μὴ ἱκανῶς δίδωμι δίκην: δεν τιμωρούμαι όπως μου αξίζει
παρεστῶτες (αττ. τύπος μτχ. πρκ.)· *παρέστηκα (παρίστημι)*
καταμανθάνοντες· *καταμανθάνω*: παρατηρώ, βλέπω, εξετάζω
συμποδίσαντες κ.εξ.: (πλεονασμός)· *συμποδίζω*: δένω χειροπόδαρα
ἐκδείραντες· *ἐκδέρω*: εδώ στη σημασία: δέρνω με ραβδί ή μαστίγιο
τοῖς ἀεὶ παριοῦσι (*παριών*): σε όσους περνούσαν από εκεί

ἐκτός: έξω από το στόμιο. Ο *δαιμόνιος τόπος* όπου διαδραματίζονται όλα αυτά δεν βρίσκεται στον αιθέρα, αλλά πάνω στη γη.

ἐπ' ἀσπαλάθων: ψηλός θάμνος με αγκάθια που ανθίζει την άνοιξη. Τα άνθη του είναι κίτρινα και ευώδη.

κνάμπτοντες· *κνάμπτω*: ξαίνω μαλλί πάνω σε ένα σωρό από αγκάθια. Ίσως να πρόκειται για το όργανο βασανισμού που ονομαζόταν *κνάφος* (1. ακανθώδες φυτό για κατεργασία ιματίων· 2. κτένι για λανάρισμα ή για βασανιστήρια) και το χρησιμοποιούσαν κατά τη μαρτυρία του Ηροδότου οι Λυδοί (Ἡροδ. Ι 92). Πρβλ. *Αποκάλυψις Πέτρου* 5.30 «χάλικες ὀξύτεροι ξιφῶν καὶ παντὸς ὀβελίσκου πεπυρωμένοι καὶ γυναῖκες καὶ ἄνδρες ῥάκη ῥυπαρὰ ἐνδεδυμένοι ἐκυλίοντο ἐπ' αὐτῶν κολαζόμενοι».

σημαίνοντες: Η τιμωρία δεν συντελείται για εκδίκηση παρά για να παραδειγματιστούν οι άλλοι. Η ιδέα της τιμωρίας στον Άδη *τῶν ἀνιάτως ἐχόντων εἰς πονηρίαν* είναι ορφική ή πυθαγόρεια. Πρβλ. Πινδ.*Πυθ.* 2, 21.

ὧν ἕνεκα κ.εξ.· η σύνταξη: *ὧν ἕνεκά τε ἄγοιντο καὶ ὅτι εἰς τὸν Τάρταρον ἐμπεσούμενοι ἄγοιντο.*

Τάρταρον: Οι αρχαίοι πίστευαν ότι ο Τάρταρος ήταν ένα σκοτεινό χάσμα στο βάθος της γης από όπου πήγαζαν οι ποταμοί του κάτω κόσμου: Κωκυτός, Ἀχέρων και Πυριφλεγέθων (βλ. *Ἰλιάς* Η 13, Ἡσ. *Θεογ.* 682, Πινδ.*Πυθ.* 1, 15). Στην Αθήνα πάντως συνήθιζαν να ρίχνουν τους κρατούμενους μετά την εκτέλεσή τους σε μία τάφρο.

ἔφη· υποκ. ο Ηρ ο Αρμένιος

παραγενέσθαι...ἑτέρου: παραβρέθηκε όταν κάποιος ρωτούσε κάποιον άλλον

Ἀρδιαῖος: Και το όνομα του τυράννου (Αρδιαίοι ονομαζόταν μια ιλλυρική φυλή που κατοικούσε στις ακτές της Αδριατικής) και η χώρα της επικυριαρχίας του, η Παμφυλία (*παν + φυλή*), δίνουν εξωτικό χρώμα στην αφήγηση. Ο προσδιορισμός *μέγας* απηχεί τον τίτλο που έδιναν, ακολουθώντας την περσική συνήθεια, οι Έλληνες στον βασιλέα των Περσών (ο *Μέγας βασιλεύς*).

Παμφυλία: περιοχή της Μ. Ασίας απέναντι από την Κύπρο. Στην αρχαιότητα οι σημαντικότερες ελληνικές αποικίες της περιοχής αυτής ήταν η Άσπενδος και η Σίδη.

τύραννος: αρχικά ο όρος δεν είχε αρνητική σημασία. Τύραννος ήταν κάποιος, που με τη βοήθεια του δήμου καταλάμβανε την εξουσία. Επειδή όμως η απόλυτη και ανεξέλεγκτη εξουσία διαφθείρει, τελικά ο όρος κατέληξε να δηλώνει τον άρχοντα που καταπιέζει τους υπηκόους του.

ἤδη χιλιοστὸν ἔτος: το χίλια (και τα πολλαπλάσια του) είναι ιερός και ρητορικός αριθμός. Η ψυχή του Αρδιαίου είχε εκτίσει ήδη ποινή χιλίων ετών και τώρα επανέρχεται για την επόμενη μετεμψύχωση.

γέροντα... ἀδελφόν: Ο Αρδιαίος προφανώς δολοφόνησε τον βασιλιά (;) πατέρα του και τον διάδοχο του θρόνου για να σφετεριστεί την εξουσία. Για τους πατροκτόνους ο Πλάτωνας προέβλεπε στους *Νόμους* (873) την ποινή του θανάτου δια λιθοβολισμού. Πρβλ. και *Φαίδων* 113e-114a για τις ποινές.

φάναι· παρενθετικό και πλεονάζον απαρέμφατο με υποκ. *τὸν ἐρωτώμενον*

οὐδ' ἂν ἴξει: η σύνταξη του *ἄν* με μέλλοντα είναι ποιητική.

τῶν δεινῶν θεαμάτων: Ο Πλάτωνας στο Γ' βιβλίο της *Πολιτείας* (386 κ.εξ.) επικρίνει τις ποιητικές αφηγήσεις για τα όσα συμβαίνουν στον Άδη, επειδή πιστεύει ότι οι πολίτες πρέπει να φοβούνται περισσότερο τη δουλεία από τον θάνατο. Έτσι μεταγενέστεροι φιλόσοφοι επικρίνουν τον Πλάτωνα για την ασυνέπειά του αυτήν.

στομίου· προηγουμένως είχε γίνει λόγος για τον *δαιμόνιον τόπον*, όπου υπήρχαν δυο χάσματα πάνω στη γη και δυο άλλα αντικρυστά στον ουρανό. Δίπλα κάθονταν οι δικαστές που έστελναν τους δίκαιους πάνω και δεξιά και τους άδικους κάτω και αριστερά.

ἐμυκᾶτο· *μυκάομαι-ῶμαι*: είναι ηχοποιημένη λέξη και δηλώνει τον μυκηθμό του βοδιού· *μηκάομαι-ῶμαι* (το *η* προφερόταν ως *ee*) δηλώνει το βέλασμα της αίγας. Ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Πρόκλος (410-485 μ.Χ.) παρατηρεί ότι όλα αυτά δείχνουν ότι οι ποινές είναι φρικώδεις, αλλά και η κακία των κολαζομένων είναι ανυπέρβλητη, εφόσον και τα άψυχα αφήνουν *ἔμψυχον φωνήν* εναντίον τους.

ἀνιάτως ἐχόντων εἰς πονηρίαν κ.εξ.: πρόκειται για τους αμετανόητους εγκληματίες. Στον *Γοργία* (525d-e) ο Πλάτωνας ισχυρίζεται ότι οι περισσότεροι απ' αυτούς ήταν τύραννοι, βασιλείς και δυνάστες· επειδή οι άνθρωποι αυτοί κατέχουν την απόλυτη εξουσία, διαπράττουν και τα μέγιστα ανοσιουργήματα. Επικαλείται μάλιστα τη μαρτυρία του Ομήρου που στην *Οδύσσεια* (*Νέκυια*) παρουσιάζει τον Τάνταλο, τον Σίσυφο και τον Τιτυό να τιμωρούνται αιωνίως.

ἔφη· δηλαδή ο ερωτώμενος

διάπυροι ἰδεῖν· Ο Ευσέβιος Καισαρείας (*Ευαγγελική Προπαρασκευή* 13.13), θέλοντας να δείξει ότι ο Πλάτωνας έχει επηρεαστεί από την ιουδαϊκή θρησκεία, ισχυρίζεται ότι αυτοί ήταν οι άγγελοι της κολάσεως. Είναι πολύ πιθανό ότι στις χριστιανικές διηγήσεις για τους τιμωρούς Αγγέλους και για τους άγριους Δαίμονες της Κολάσεως υπόκειται (ανάμεσα σε άλλα) και το πλατωνικό χωρίο.

διαλαβόντες· *διαλαμβάνω*: ξεχωρίζω και οδηγώ παράμερα ή συλλαμβάνω κάποιον από τη μέση (όρος σχετικός με την παλαίστρα).

καὶ ἄλλους: Ο Αρδιαίος και άλλοι βασανίζονται πρώτα για να χρησιμεύσουν ως παραδείγματα προς αποφυγήν.

ἐκδείραντες: εδώ το *ἐκδέρω* σημαίνει *μάλλον μαστιγώνω αγρίως*. Πάντως οι Πέρσες ηγεμόνες συνήθιζαν να γδέρνουν τους εχθρούς τους ζωντανούς (βλ. Ἡροδ. 5. 25).

Θέματα για συζήτηση

1. «ΕΠΙ ΑΣΠΑΛΑΘΩΝ...»

Ήταν ωραίο το Σούνιο τη μέρα εκείνη του Ευαγγελισμού
πάλι με την άνοιξη.
Λιγοστά πράσινα φύλλα γύρω στις σκουριασμένες πέτρες
το κόκκινο χώμα κι ασπάλαθοι
δείχνοντας έτοιμα τα μεγάλα τους βελόνια
και τους κίτρινους ανθούς.
Απόμακρα οι αρχαίες κολόνες, χορδές μιας άρπας αντηχούν ακόμη...

Γαλήνη.
– Τι μπορεί να μου θύμισε τον Αρδιαίο εκείνον;
Μια λέξη στον Πλάτωνα θαρρώ, χαμένη στου μυαλού τ' αυλάκια·
τ' όνομα του κίτρινου θάμνου
δεν άλλαξε από εκείνους τους καιρούς.
Το βράδυ βρήκα την περικοπή:
«Τον έδεσαν χειροπόδαρα» μας λέει
«τον έριξαν χάμω και τον έγδαραν
τον έσυραν παράμερα τον καταξέσκισαν
απάνω στους αγκαθερούς ασπάλαθους
και πήγαν και τον πέταξαν στον Τάρταρο, κουρέλι».

Έτσι στον κάτω κόσμο πλέρωνε τα κρίματά του
ο Παμφύλιος Αρδιαίος ο πανάθλιος Τύραννος.

31 του Μάρτη 1971

Το ποίημα «*Ἐπὶ ἀσπαλάθων...*» του Γ. Σεφέρη δημοσιεύτηκε στις 27 Αυγούστου 1971 στη γαλλική εφημερίδα Le Monde (σε μετάφραση του ίδιου του ποιητή) και στις 23 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους στις εφημερίδες *Το Βήμα* και *Τα Νέα*. Συμπεριλήφθηκε μετά τον θάνατο του ποιητή στη συλλογή *Τετράδιο Γυμνασμάτων Β'* που κυκλοφόρησε με επιμέλεια του Γ. Π. Σαββίδη το 1976 (εκδόσεις *Ίκαρος*).

α. Σχολιάστε τη σύλληψη της ποιητικής ιδέας και την πορεία της σύνθεσης του ποιήματος.
β. Είναι προφανές ότι το επικαιρικό στοιχείο, δηλαδή η πολιτική κατάσταση της χώρας το 1971, συσχετίζεται από τον ποιητή με το διαχρονικό, δηλαδή την πνευματική παράδοση του ελληνισμού. Είναι ο συσχετισμός αυτός δραστικός από καλλιτεχνική άποψη;
γ. Σχολιάστε το ακόλουθο απόσπασμα από τη Δήλωση του Σεφέρη εναντίον της δικτατορίας (28 Μαρτίου 1969): «Όλοι το διδάχτηκαν και το ξέρουν πως στις δικτατορικές καταστάσεις, η αρχή μπορεί να μοιάζει εύκολη, όμως η τραγωδία περιμένει αναπότρεπτη στο τέλος».

2. Η άποψη του Πλάτωνα όπως διατυπώνεται σε πολλά χωριά των Διαλόγων του σχετικά με την τιμωρία των εγκλημάτων και εδώ και στον άλλο κόσμο (*καὶ ἐνθάδε καὶ ἐν Ἅιδου*) είναι ότι η ποινή είναι ένας αναγκαίος θεσμός σε όλες τις κοινωνίες. Όμως η ποινή δικαιώνεται ηθικά μόνο αν είναι σωφρονιστική ή αν επενεργεί ως αποτρεπτικό παράδειγμα για τους άλλους. Μπορεί η κοινωνία να είναι εκδικητική; Επιτρέπεται να εφαρμόζει το δίκαιο του *ἀντιπεπονθότος* (*ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ*) στα μέλη της που παραβιάζουν τους νόμους;

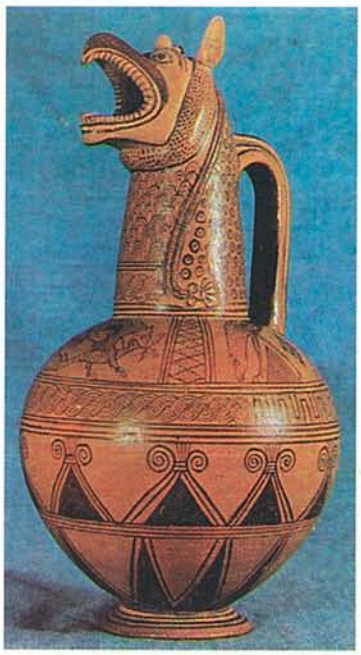

ΕΝΟΤΗΤΑ 15η
(617C-E)

Λαχέσεως Λόγος

Ἄλλας δὲ καθημένας πέριξ δι' ἴσου τρεῖς, ἐν θρόνῳ ἑκάστην, θυγατέρας τῆς Ἀνάγκης, Μοίρας, λευχειμονούσας, στέμματα ἐπὶ τῶν κεφαλῶν ἐχούσας, Λάχεσίν τε καὶ Κλωθὼ καὶ Ἄτροπον, ὑμνεῖν πρὸς τὴν τῶν Σειρήνων ἁρμονίαν, Λάχεσιν μὲν τὰ γεγονότα, Κλωθὼ δὲ τὰ ὄντα, Ἄτροπον δὲ τὰ μέλλοντα. Καί τὴν μὲν Κλωθὼ τῇ δεξιᾷ χειρὶ ἐφαπτομένην συνεπιστρέφειν τοῦ ἀτράκτου τὴν ἔξω περιφοράν, διαλείπουσαν χρόνον, τὴν δὲ Ἄτροπον τῇ ἀριστερᾷ τὰς ἐντὸς αὖ ὡσαύτως· τὴν δὲ Λάχεσιν ἐν μέρει ἑκατέρας ἑκατέρᾳ τῇ χειρὶ ἐφάπτεσθαι. Σφᾶς οὖν, ἐπειδὴ ἀφικέσθαι, εὐθὺς δεῖν ἰέναι πρὸς τὴν Λάχεσιν. Προφήτην οὖν τινα σφᾶς πρῶτον μὲν ἐν τάξει διαστῆσαι, ἔπειτα λαβόντα ἐκ τῶν τῆς Λαχέσεως γονάτων κλήρους τε καὶ βίων παραδείγματα, ἀναβάντα ἐπί τι βῆμα ὑψηλόν εἰπεῖν–

«Ἀνάγκης θυγατρὸς κόρης Λαχέσεως λόγος. Ψυχαὶ ἐφήμεροι, ἀρχὴ ἄλλης περιόδου θνητοῦ γένους θανατηφόρου. Οὐχ ὑμᾶς δαίμων λήξεται, ἀλλ' ὑμεῖς δαίμονα αἱρήσεσθε. Πρῶτος δ' ὁ λαχὼν πρῶτος αἱρείσθω βίον ᾧ συνέσται ἐξ ἀνάγκης. Ἀρετὴ δὲ ἀδέσποτον, ἣν τιμῶν καὶ ἀτιμάζων πλέον καὶ ἔλαττον αὐτῆς ἕκαστος ἕξει. Αἰτία ἑλομένου· θεὸς ἀναίτιος.»

Λεξιλόγιο

λευχειμονούσας· *λευχειμονέω-ῶ*: είμαι ντυμένος στα λευκά
στέμματα: στεφάνια από μαλλί ή από κλάδους δάφνης, μυρσίνης κ.τ.τ.
ἁρμονίαν: (ως προσηγορικό) συμφωνία, σύστημα μουσικής (ιδίως το σύστημα των οκτώ φθόγγων: η *διαπασῶν*, που αποδιδόταν στον Πυθαγόρα)
περιφορά: εδώ ο περιστρεφόμενος θόλος του ουρανού
λήξεται (μέλλ.)· *λαγχάνω*
αἱρήσεσθε (μέλλ.)· *αἱρέομαι-οῦμαι*: προτιμώ, παίρνω για τον εαυτό μου
συνέσται (μέλλ.)· *σύνειμι*: συζώ, είμαι μαζί

πέριξ δι' ἴσου: γύρω από την άτρακτο και σε ίσα διαστήματα.

Μοίρας: *μοίρα* ως προσηγορικό όνομα σημαίνει *μερίδα*, δηλαδή το διάστημα της ζωής που έχει παραχωρηθεί στον κάθε άνθρωπο. Ως προσωποποιήσεις οι Μοίρες θεωρούνταν κόρες του Δία και της Ανάγκης (ή της Νύκτας ή της Θέμιδας σύμφωνα με άλλες παραδόσεις) και ήταν τρεις: η Λάχεσις (: αυτή που μοιράζει, πρβλ. *λαγχάνω, λαχνός*), η Κλωθώ (αυτή που κλώθει το νήμα της ζωής) και η Ἄτροπος (η αλύγιστη, που κρατά το ψαλίδι και κόβει το νήμα).

λευχειμονούσας: οι ορφικοί είχαν φανταστεί τις Μοίρες ως *λευκοστόλους*.

Σειρήνων: ο Όμηρος αναφέρεται στις Σειρήνες και στο τραγούδι τους, αλλά δεν τις περιγράφει. Στην εικονογραφία παρουσιάζονται ως υβριδικά όντα με κεφάλι και στήθος γυναίκας και με σώμα πουλιού. Αργότερα θεωρούσαν τις Σειρήνες ως γυναίκες εκπάγλου καλλονής που έπαιζαν μουσική και τραγουδούσαν. Αυτές δημιουργούν την αρμονία ή μουσική των σφαιρών –μια πυθαγόρεια αντίληψη που ο Πλάτωνας επεξεργάζεται στον μύθο του Ηρός.

δεξιᾷ χειρί: στη λαϊκή αντίληψη οι όροι *δεξιός* και *αριστερός* είναι φορτισμένοι, ο πρώτος με θετική σημασία (ευνοϊκός, ευχάριστος, ικανός) και ο δεύτερος με αρνητική (κακότυχος, δυσάρεστος). Η διάκριση αυτή είχε απασχολήσει ιδιαίτερα τους πυθαγόρειους.

συνεπιστρέφειν· μαζί με τη μητέρα της, την Ανάγκη

τοῦ ἀτράκτου: *ὁ καὶ ἡ ἄτρακτος*: το αδράχτι. Εδώ βέβαια πρόκειται για την κοσμική άτρακτο που ο Πλάτωνας είχε περιγράψει λεπτομερώς στο χωρίο 616-617. Πρόκειται για μια άτρακτο αιωρούμενη (από τον κίονα του φωτός που ενώνει ουρανό και γη) ακριβώς για να στρέφεται ταχύτερα. Η άτρακτος, που βρίσκεται στο κέντρο του σύμπαντος, είναι σύμβολο (και μηχανισμός) για τη συνένωση όλων των κινήσεων του κόσμου. Ανακαλεί επίσης την παραδοσιακή εικόνα για την Κλωθώ. Είναι συνάμα ο μέγας κόσμος και το μικροσκοπικό πρότυπό του (μακρόκοσμος - μικρόκοσμος). Έτσι μπορούμε να τον φανταστούμε σαν ένα πλανητάριο και να τον θεωρήσουμε ως την πηγή της κοσμικής τάξης.

περιφοράν: ο όρος δηλώνει κάθε κυκλική κίνηση, αλλά κυρίως χρησιμοποιείται για να περιγράψει την κίνηση των ουρανίων σωμάτων. Είναι προφανές ότι η άτρακτος της Ανάγκης συντονίζει τις περιφορές ολόκληρου του σύμπαντος.

διαλείπουσαν χρόνον: αφήνοντας να περάσει ένα χρονικό διάστημα. Η Κλωθώ εγκαταλείπει και αναλαμβάνει ο Λάχεσις.

ὡσαύτως= *διαλείπουσαν χρόνον*.

ἐν μέρει: συνάπτεται μόνο με το *ἑκατέρας*... *ἐφάπτεσθαι*, όχι με το *ἑκατέρᾳ τῇ χειρί*. Ως Μοίρα του παρελθόντος η Λάχεσις συμβάλλει και στις δύο κινήσεις, επειδή από

το παρελθόν εξαρτώνται και το παρόν και το μέλλον.
σφᾶς: *αὐτάς*, δηλ. *τὰς ψυχάς*.
προφήτην: κάποιος που μιλά υπό την επήρεια μιας θεότητας, το φερέφωνο. Η *προφητεία* είναι είδος φυσικής μαντείας και είχε καθιερωθεί στα μεγάλα μαντεία της αρχαιότητας. Η Πυθία ήταν *προφῆτις* όπως και η Σίβυλλα.
ἐν τάξει διαστῆσαι: να τις τοποθετήσει σε κανονικά διαστήματα.
γονάτων: συχνά στην αρχαία γλυπτική οι θεότητες παριστάνονταν να κάθονται πάνω σε θρόνους. Οι πιστοί τοποθετούσαν τα δώρα και τα αναθήματά τους πάνω στα γόνατα των θεοτήτων και γι' αυτό η φράση *θεῶν ἐν γούνασι κεῖται* σημαίνει οι θεοί θα αποφασίσουν. Οι ικέτες επίσης προσέπιπταν στα γόνατα του προστάτη τους ή της θεότητας. Η Λάχεσις πάνω στα γόνατα της οποίας έχουν τοποθετηθεί οι κλήροι είναι ταυτόχρονα μια μορφή της κοσμικής τάξης και εκείνη που διαθέτει τους κλήρους για τις μελλοντικές ζωές και τύχες των ψυχών.
καὶ βίων παραδείγματα: κάποιο εύπλαστο υλικό ή και τουλίπες από μαλλί που κατά τη διαδικασία της επιλογής έπαιρναν τη μορφή που είχε επιλέξει ο κλήρος.
βῆμα ὑψηλόν: το βήμα έχει και πρακτική και συμβολική σημασία. Ο ομιλητής και βλέπεται και ακούγεται από όλους, αλλά συνάμα εξυψώνεται στη συνείδηση των ακροατών του. Το υψηλό βήμα προσδίδει κύρος στον ομιλητή.
Ἀνάγκης... λόγος· η σύνταξη: *Λόγος Λαχέσεως κόρης θυγατρὸς Ἀνάγκης*. Και η παρέκκλιση από τη φυσική σειρά των λέξεων και η έλλειψη του ρήματος (ονοματική πρόταση) και το ασύνδετο προσδίδουν στον λόγο όγκο, αξίωμα και ιερατική μεγαλοπρέπεια.
ἐφήμεροι· πρβλ. Πινδ. *Πυθ.* 8, 95 «ἐπάμεροι (εφήμεροι)· τί δέ τις; τί δ' οὔ τις; σκιᾶς ὄναρ ἄνθρωπος», όπου η λ. δεν σημαίνει τον βραχύβιο αλλά τον θνητό που η ζωή του μεταβάλλεται από ημέρα σε ημέρα, που υπόκειται στις ιδιοτροπίες της τύχης. Ο Πλάτωνας ονομάζει τις ψυχές εφήμερες, γιατί η συνάφειά τους με το σώμα είναι προσωρινή. Αυτές οι ίδιες είναι αθάνατες (*Φαίδρος* 245c *ψυχὴ πᾶσα ἀθάνατος*).
περιόδου: χρονικού κύκλου (*τῆς ἀπὸ γενέσεως ἐπὶ γένεσιν περιόδου*). Η περίοδος ανάμεσα στον θάνατο και την αναγέννηση είναι χιλιετής (*Πολιτ.* 615a) ή ακριβέστερα χιλιοεκατονταετής (σε 100 έτη υπολογίζεται η ανθρώπινη γενεά).
δαίμων: η αρχική σημασία της λέξης ήταν *ο διαμοιραστής, αυτός που διανέμει*, συνεπώς ο *δαίμων* συνδέεται με τη μοίρα. Γενικά πάντως *δαίμων* είναι μια υπερφυσική οντότητα κατώτερη κάπως από τη θεότητα. Ο δαίμων συνδέεται με τη ζωή και την τύχη ενός ατόμου ως ενεργητικός παράγων, και έτσι ο άνθρωπος αποβαίνει *εὐδαίμων* ή *κακοδαίμων*. Βλ. παρακάτω 620d-e «ὃν εἵλετο δαίμονα... φύλακα ξυμπέμπειν τοῦ βίου καὶ ἀποπληρωτὴν τῶν αἱρεθέντων».
αἱρήσεσθε: ο δαίμων δεν θα επιλέξει την ψυχή που θα συνοδεύει εφ' όρου ζωής, αλλά η ψυχή θα επιλέξει τον δαίμονά της. Πρόκειται συνεπώς για ελεύθερη προσωπική ε-

πιλογή, το άτομο είναι το ίδιο υπεύθυνο για τη μοίρα του. Από την άποψη αυτή ο δαίμων φαίνεται να αντιπροσωπεύει μια δύναμη που ενυπάρχει ήδη στον άνθρωπο. Αντίθετη προς την πλατωνική είναι η άποψη που διατυπώνει ο Ηράκλειτος στο απόσπασμα 119 «ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων» (= ο χαρακτήρας είναι η μοίρα του ανθρώπου). Ο Εφέσιος φιλόσοφος πρεσβεύει ότι το ήθος, δηλαδή ο χαρακτήρας του ανθρώπου, είναι υπεύθυνος για την ευτυχία ή τη δυστυχία του.

πρῶτος δ' ὁ λαχών: Ο συνδυασμός κλήρωσης και αίρεσης (εκλογής) είναι ένας τρόπος να συμφιλιώσει κανείς την ελευθερία με την ανάγκη. Η εκλογή συνεπώς είναι ελεύθερη υπό ορισμένες προϋποθέσεις.

ἐξ ἀνάγκης: η επιλογή, αν και ελεύθερη, είναι αμετάκλητη. Αφού η ψυχή επιλέξει τον βίο που θεωρεί άριστο είναι πια αναγκασμένη να ζει με αυτόν.

ἀδέσποτον: η αρετή δεν γνωρίζει και δεν ανέχεται επικυρίαρχο. Ο άνθρωπος κατακτά την πλήρη ανάπτυξή του και χαίρεται τη μοναδική αληθινή ελευθερία του ως άτομο μόνο όταν γίνει υπηρέτης της αρετής. Παρόμοια είναι η άποψη του Γκαίτε ότι «μόνο ο νόμος μπορεί να μας δωρίσει την ελευθερία».

αἰτία ἑλομένου θεὸς ἀναίτιος: οι άνθρωποι συνηθίζουν να επιρρίπτουν στους θεούς την αιτία της προσωπικής τους δυστυχίας. Σε αντίθεση με την παραδοσιακή αυτή αντίληψη ο Πλάτωνας υποστηρίζει ότι ο θεός, επειδή είναι αγαθός, δεν μπορεί να είναι υπεύθυνος για το κακό (βλ. *Πολ.* 379a-e). Την κατακλείδα του λόγου της Λάχεσης επικαλούνταν στα μεταγενέστερα χρόνια οι στοχαστές (χριστιανοί και μη) που υπεράσπιζαν την ελευθερία της βούλησης. Σε μια προτομή του Πλάτωνα (που χρονολογείται στον 1ον αι. π.Χ. και βρέθηκε στα Τίβουρα (σημ. Tivoli), είναι χαραγμένες (προφανώς ως συνόψιση της πλατωνικής φιλοσοφίας) οι φράσεις:«αἰτία ἑλομένῳ (sic) θεὸς ἀναίτιος» και «ψυχὴ πᾶσα ἀθάνατος» (*Φαίδρ.* 245c).

Θέματα για συζήτηση

1. Η σειρά της επιλογής είναι καθορισμένη με κλήρωση. Όμως επειδή τα *παραδείγματα βίων* ήταν περισσότερα από τους κλήρους, κάθε ψυχή ήταν υπεύθυνη για την εκλογή της. Έτσι η στιγμή της επιλογής είναι η ύψιστη κρίση για το πεπρωμένο του κάθε ανθρώπου και συνεπώς θα πρέπει ο καθένας να προσπαθήσει να αντισταθεί στην έλξη του πλούτου και της εξουσίας και να επιλέξει τον άριστο βίο, που είναι ο βίος της αρετής. Ποιος είναι ο ρόλος της *παιδείας* στην επιλογή αυτή;

2. Ο λόγος που εκφωνεί ο προφήτης παρουσιάζει ορισμένες υφολογικές ιδιομορφίες. Ποιες είναι αυτές και πού σκοπεύουν;

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

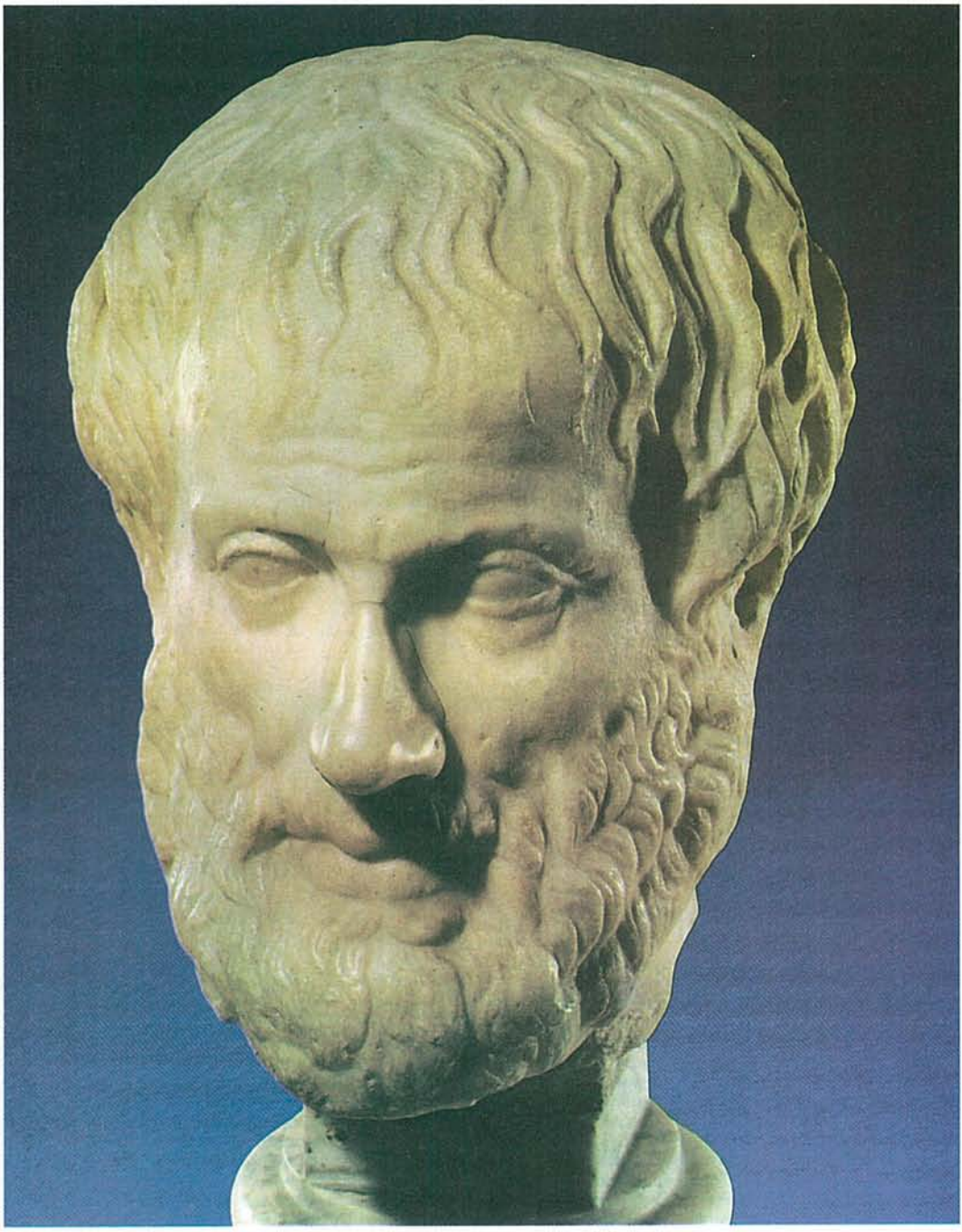

Ρωμαϊκό αντίγραφο προτομής του Αριστοτέλη (Βιέννη, Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης).

ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑ

Πότε και πού γεννήθηκε ο Αριστοτέλης – Λίγα λόγια για την καταγωγή του. Όταν ο Αριστοτέλης πέθανε στη Χαλκίδα ήταν –σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές μας– «τριῶν που καὶ ἑξήκοντα ἐτῶν»· ήταν τότε το τρίτο έτος της εκατοστής δέκατης τέταρτης Ολυμπιάδας σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Απολλόδωρου, όπως τους μαθαίνουμε από τον Διογένη τον Λαέρτιο (3ος αι. μ.Χ.). Ο θάνατος λοιπόν του Αριστοτέλη συνέβη στα 322 π.Χ. Όλα αυτά θα πουν πως ο Αριστοτέλης πρωτοείδε το φως του ήλιου στα 384 π.Χ. Το όνομα μιας μικρής, ασήμαντης μακεδονικής πόλης επρόκειτο, χάρη σ' αυτό το γεγονός, να χαραχθεί στη μνήμη των ανθρώπων: «Ἀριστοτέλης πόλεως μὲν ἦν Σταγείρων, τὰ δὲ Στάγειρα πόλις Θρᾴκης πλησίον Ὀλύνθου καὶ Μεθώνης». Και ο παλιός βιογράφος του Αριστοτέλη αισθάνθηκε, όπως βλέπετε, την ανάγκη να χρησιμοποιήσει άλλα γνωστότερα γεωγραφικά ονόματα για να πληροφορήσει τους αναγνώστες του προς τα πού θα έπρεπε να φανταστούν ότι βρισκόταν ο τόπος που γέννησε τον Αριστοτέλη. Ποιος θα ήξερε τα Στάγειρα, τη μικρή πόλη της Χαλκιδικής;

Ο πατέρας του λεγόταν Νικόμαχος και ήταν γιατρός στην αυλή του βασιλιά της Μακεδονίας Αμύντα του Γ΄. Μικρός ακόμη θα είχε επομένως ο Αριστοτέλης την ευκαιρία να γνωρίσει κοντά στον πατέρα του έναν περίεργο και ενδιαφέροντα κόσμο: τον κόσμο της ιατρικής. Τη συνήθεια να καταβροχθίζει βιβλία ο Αριστοτέλης θα την είχε ασφαλώς από τα μικρά του χρόνια· τα βιβλία της βιβλιοθήκης του πατέρα του, τα ιατρικά βιβλία, θα είχαν ασφαλώς περάσει και ξαναπεράσει από τα χέρια του. Ο ίδιος θα βεβαιώσει αργότερα –ολοφάνερα με πολύ καημό– ότι κανείς δεν γίνεται γιατρός διαβάζοντας μόνο βιβλία· ποιος όμως θα μπορούσε να αρνηθεί πόσο ευαίσθητη είναι σε ορισμένες επιδράσεις η ψυχή μας σ' αυτήν την περίοδο της ζωής μας;

Ο Αριστοτέλης στην Ακαδημία του Πλάτωνα: μαθητής πρώτα, δάσκαλος στη συνέχεια. Δεκαεφτά χρονών ήταν ο γιος του Ασκληπιάδη Νικόμαχου –ορφανός από χρόνια από πατέρα– όταν έφτασε στην Αθήνα στα 367 π.Χ. να σπουδάσει στην Ακαδημία, τη σχολή του Πλάτωνα. Τα έργα του μεγάλου δασκάλου –όσα είχαν γραφτεί ως την εποχή εκείνη– θα του ήταν ασφαλώς γνωστά. Η μαγεία του πλατωνικού λόγου θα πρέπει να ήταν που οδήγησε τα βήματά του με αποφασιστικότητα προς την Ακαδημία. Αλλιώς γιατί, αλήθεια, να διάλεξε αυτήν από το πλήθος των σχολών που υπήρχαν τότε στην Αθήνα; Τον Πλάτωνα πάντως ο Αριστοτέλης δεν τον βρήκε τότε στην Αθήνα· ο μεγάλος δάσκαλος είχε πριν από λίγο αναχωρήσει για τη Σικελία· ήταν το δεύτερο από τα τρία ταξίδια που επιχείρησε στην περιοχή εκεί-

νη του ελληνισμού κυνηγώντας το όνειρό του, να δει, με τη βοήθεια των ισχυρών φίλων που είχε εκεί, να παίρνουν ζωή οι πολιτικές του ιδέες και διδασκαλίες. Να ήταν άραγε η απουσία του Πλάτωνα από την Αθήνα τον καιρό που έφτασε εκεί νεαρός σπουδαστής ο Αριστοτέλης ένα γεγονός με αποφασιστική σημασία για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του Σταγειρίτη; Δεν δυσκολεύεται κανείς να απαντήσει καταφατικά στο ερώτημα αυτό, κυρίως μάλιστα όταν λάβει υπόψη του ότι η Ακαδημία δεν ήταν απλώς μια σχολή, μια από τις πολλές που υπήρχαν τότε στην Αθήνα. Η σημασία της Ακαδημίας βρίσκεται ακριβώς στο γεγονός ότι ήταν το σημείο συνάντησης σημαντικών λογίων της εποχής, που διατηρώντας και μέσα στα πλαίσια της Ακαδημίας ο καθένας τη δική του προσωπικότητα, το δικό του επιστημονικό "πιστεύω", προωθούσαν όλοι μαζί την επιστημονική έρευνα παίρνοντας ο ένας από τον άλλο χρήσιμες παρορμήσεις και επιδρώντας θετικά ο ένας στον άλλον. Ένας τέτοιος λόγιος τον οποίο είχε την τύχη να συναντήσει ο Αριστοτέλης στην Ακαδημία, όταν ήρθε να σπουδάσει σ' αυτήν, ήταν ο Εύδοξος από την Κνίδο. Ο νεαρός, τότε, αυτός επιστήμονας ήταν μια από τις πιο προικισμένες προσωπικότητες της αρχαιότητας. Ήταν μαθηματικός, αστρονόμος και γεωγράφος, και ο Πλάτωνας δεν δίστασε καθόλου να του εμπιστευθεί, κατά τη διάρκεια της απουσίας του, τη διεύθυνση της σχολής του. Δεν ήταν λοιπόν μόνο τυχερός ο νεαρός Σταγειρίτης που «βρέθηκε», όπως είπε ένας αριστοτελιστής των ημερών μας, «την πιο κατάλληλη στιγμή στον πιο σωστό τόπο, εκεί δηλαδή όπου υπήρχαν οι κατάλληλοι άνθρωποι που θα μπορούσαν να γονιμοποιήσουν με έναν εντελώς ξεχωριστό τρόπο τη σκέψη του βοηθώντας την να απλώσει μέσα σε σύντομο χρόνο τα δικά της φτερά»· πιο σημαντικό θα πρέπει να θεωρηθεί το γεγονός ότι με την απουσία του Πλάτωνα ο Αριστοτέλης είχε, από την πρώτη στιγμή, την ευκαιρία να δεχτεί εκείνην ακριβώς την επίδραση που πρέπει να ανταποκρινόταν πολύ αμεσότερα στη δική του ψυχοσύνθεση, την απόλυτα σχεδόν θετική και επιστημονική, την ελάχιστα οπωσδήποτε ποιητική (τέτοια ήταν κατά βάση η ψυχοσύνθεση του Πλάτωνα).

Η επιστροφή του Πλάτωνα στην Αθήνα έγινε μόλις δυο χρόνια αργότερα· ο Πλάτωνας είχε πια τότε περάσει τα εξήντα, ενώ ο Αριστοτέλης μόλις πλησίαζε τα είκοσι. Ο έμπειρος δάσκαλος δεν χρειάστηκε πολύ για να διακρίνει με τι αρετές ήταν προικισμένος ο νεαρός μαθητής του. Ό,τι βέβαια θα θαύμασε πιο πολύ σ' αυτόν θα ήταν η οξύνοιά του. Στην αρχαιότητα υπήρχε το ανέκδοτο ότι ο Πλάτωνας έδωσε στον Αριστοτέλη το παρανόμι "ο Νους", ο Νους της σχολής. (Μια αρχαία πηγή μας διηγείται πως «Όταν έλειπε από το μάθημα ο Αριστοτέλης, ο Πλάτωνας έλεγε πικραμένος: "Λείπει ο Νους, άρα σήμερα το ακροατήριό μου είναι κουφό"».) Ο Πλάτωνας όμως έδωσε κι ένα δεύτερο παρατσούκλι στον Αριστοτέλη· τον είπε "αναγνώστη", γιατί ο Αριστοτέλης έμενε μερικές φορές και διάβαζε στο σπίτι του αντί να πηγαίνει στο μάθημα.

Είκοσι χρόνια έμεινε ο Αριστοτέλης στην Ακαδημία. Μετά τη συμπλήρωση των βασικών σπουδών του κύριο έργο του είχε πια την επιστημονική έρευνα και τη διδασκαλία. Η διδασκαλία του στην Ακαδημία και οι ιδέες που μ' αυτήν μετέδιδε στους μαθητές του έφεραν συχνά τον Αριστοτέλη αντιμέτωπο με τους συναδέλφους του στην Ακαδημία, τον Ηρακλείδη, τον Σπεύσιππο, τον Ξενοκράτη· ήταν αληθινά αλύπητη μερικές φορές η κριτική που ασκούσε σε βάρος τους. Και του Πλάτωνα οι απόψεις δεν ξέφυγαν από τον έλεγχο του Αριστοτέλη. Τι να πει κανείς για την κριτική που ασκούσε σε βάρος άλλων σχολών και των εκπροσώπων τους; Έτσι καταλαβαίνουμε πώς συνέβαινε να έχει ο Αριστοτέλης λίγους μόνο φίλους, πολλούς όμως εχθρούς. Ο χαρακτήρας του δεν θα ήταν βέβαια άσχετος με αυτό το γεγονός, σχεδόν όμως τις περισσότερες φορές ήταν η βαθιά του πίστη πως οι δικές του απόψεις βρίσκονταν πιο κοντά στην αλήθεια αυτό που τον εξωθούσε στην αυστηρή κριτική των απόψεων των άλλων· όταν είχε να διαλέξει ανάμεσα στους φίλους και στην αλήθεια –μας το βεβαιώνει ο ίδιος– θεωρούσε «ὅσιον προτιμᾶν τὴν ἀλήθειαν». Πώς να συμπεριφερόταν διαφορετικά ένας άνθρωπος που πίστευε ακράδαντα πως του αληθινού φιλοσόφου γνώρισμα είναι να έχει το κουράγιο ακόμη «καὶ τὰ οἰκεῖα ἀναιρεῖν ἐπὶ σωτηρίᾳ τῆς ἀληθείας», να θυσιάζει δηλαδή ακόμη και τις πιο προσωπικές του απόψεις, αν είναι να σωθεί η αλήθεια;

Ο Αριστοτέλης φεύγει από την Αθήνα (και από την Ακαδημία). Εγκατάστασή του στην Άσσο. Τον Μάιο του 347 η Ακαδημία έκλαψε την απώλεια του ιδρυτή της: ο Πλάτωνας πέθανε σε ηλικία 80 χρόνων. Αμέσως μετά ο Αριστοτέλης εγκατέλειψε και την Ακαδημία και την Αθήνα. Γιατί άραγε; Είπαν πως ο Αριστοτέλης εγκατέλειψε την Ακαδημία, επειδή η ψυχή του γέμισε πίκρα και απογοήτευση όταν, ύστερα από τον θάνατο του Πλάτωνα, τη θέση του στη διεύθυνση της σχολής την πήρε όχι αυτός, ο πιο άξιος μαθητής του, αλλά ο Σπεύσιππος, ο ανεψιός του Πλάτωνα από την αδελφή του. Φαίνεται όμως πως τελικά πρέπει μάλλον να συμφωνήσουμε μ' εκείνους που πίσω από το γεγονός αυτό βλέπουν πολιτικούς μόνο λόγους. Η κατάληψη της Ολύνθου από τον Φίλιππο στα 348 είχε, πράγματι, ανεβάσει πολύ ψηλά τον αντιμακεδονικό πυρετό στην Αθήνα, κάτι που είχε αρχίσει να συμβαίνει ήδη από την εποχή που ο Φίλιππος κατέλαβε την Αμφίπολη (357 π.Χ.). Η πολιτική άνοδος του Δημοσθένη, του αρχηγού του έτοιμου για πόλεμο αντιμακεδονικού κόμματος, ήταν συνέπεια του υψηλού αυτού πυρετού. Και φυσικά η ζωή δεν ήταν πια καθόλου εύκολη στην Αθήνα για έναν Μακεδόνα που οι σχέσεις του με τη βασιλική αυλή της Μακεδονίας ήταν γνωστές, που οι Αθηναίοι τον θεωρούσαν κιόλας πράκτορα του βασιλικού αυτού οίκου και που, στο κάτω κάτω, είχε στην Αθήνα περισσότερους εχθρούς παρά φίλους.

Με πρόσκληση του φίλου του Ερμία, του τυράννου του Αταρνέα, ο Αριστοτέλης πήγε και εγκαταστάθηκε στην Άσσο, μια πόλη στην παραλία της Μ. Ασίας απένα-

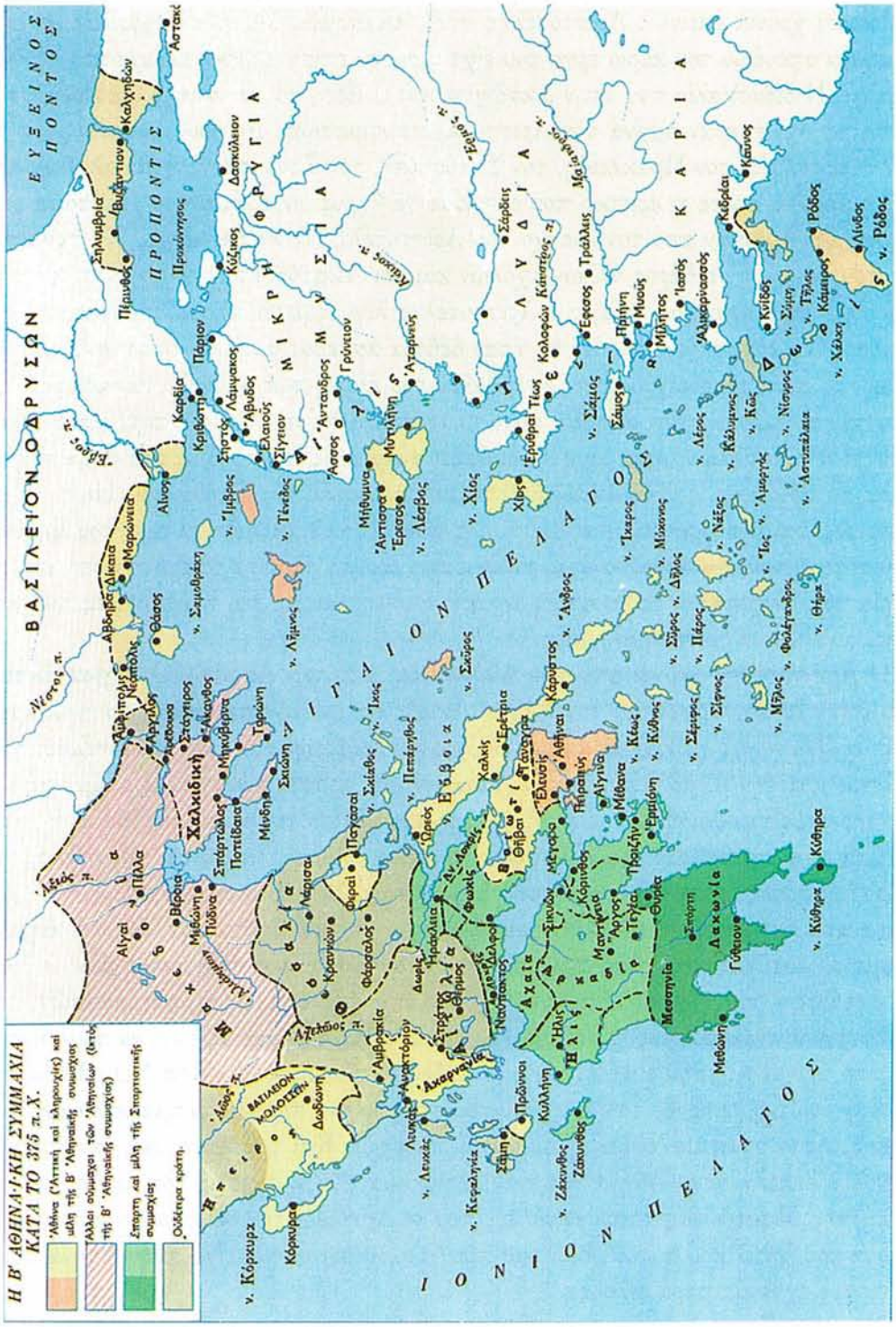

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Γ1 σελ. 400. Δες κυρίως Στάγειρα, Άσσο, Αταρνέα.

ντι από τη βόρεια Λέσβο. Άφηνε έτσι πίσω του την Αθήνα, τη ζωή του στην Ακαδημία, και έκλεινε την πρώτη περίοδο της φιλοσοφικής του δραστηριότητας. Καρποί αυτής της περιόδου ήταν τα έργα του που έφταναν ως εμάς με τους τίτλους *Κατηγορίαι*, *Περὶ ἑρμηνείας*, *Τοπικά*, *Ἀναλυτικὰ πρότερα*, *Ἀναλυτικὰ ὕστερα*, *Ποιητική*, *Ῥητορική* (μόνο τα δύο πρώτα βιβλία), *Ἠθικὰ μεγάλα*, και αργότερα ένα μεγάλο μέρος από τα *Φυσικά* του, το *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*, σημαντικές ενότητες από τα *Μετὰ τὰ φυσικὰ* (εκείνες όπου συζητείται η πλατωνική θεωρία περί ιδεών), το τρίτο βιβλίο της *Ῥητορικῆς*, τα *Ἠθικὰ Εὐδήμια*.

Ήδη το περιεχόμενο των έργων που κατατάσσονται στην περίοδο αυτή δείχνει πως η εργασία του Αριστοτέλη στην πρώτη αυτή εικοσαετία της φιλοσοφικής του δραστηριότητας έχει στη βάση της τους πλατωνικούς προβληματισμούς: από αυτούς ξεκινώντας ο Αριστοτέλης διαμορφώνει τη δική του φιλοσοφική κοσμοθεωρία. Απορρίπτει τη θεωρία των ιδεών και διατυπώνει τις δικές του απόψεις για τη διαλεκτική, την τέχνη του λόγου, την επιστημονική απόδειξη. Αρχίζει να διαμορφώνει τη θεωρία του περί των αρχών και να αναζητεί τον τελικό σκοπό των φυσικών φαινομένων και της ανθρώπινης ζωής.

Στην Άσσο αρχίζει η δεύτερη περίοδος της φιλοσοφικής δραστηριότητας του Αριστοτέλη: ο φιλόσοφος ανακαλύπτει τον κόσμο των ζώων και των φυτών. Στην Άσσο άρχισε για τον Αριστοτέλη μια εντελώς καινούργια περίοδος στη ζωή του και στις έρευνές του. Τα ενδιαφέροντά του στράφηκαν τώρα προς νέους στόχους: ο Αριστοτέλης ανακάλυψε τον κόσμο των ζώων και των φυτών. Αυτό είναι άλλωστε το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της δεύτερης περιόδου της φιλοσοφικής του δραστηριότητας, αυτής που αρχίζει με την εγκατάσταση στην Άσσο και θα τελειώσει με τη δεύτερη εγκατάστασή του στην Αθήνα. Όλα σχεδόν τα φυσιογνωστικά του έργα είναι καρπός αυτής της περιόδου: *Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι* (στην πραγματικότητα μια αξιοθαύμαστη συλλογή εντυπωσιακού σε όγκο ζωολογικού υλικού), *Περὶ ζῴων μορίων*, *Περὶ ζῴων πορείας*, *"Μικρὰ φυσικά"*, *Περὶ ψυχῆς*.

Όλη τη γοητεία που πλημμύρισε την ψυχή του η ανακάλυψη του κόσμου των ζώων και των φυτών ο Αριστοτέλης την αποτύπωσε με αληθινά αριστοτεχνικό τρόπο στην πέμπτη παράγραφο του πρώτου βιβλίου του *Περὶ ζῴων μορίων*. Ιδού το έξοχο αυτό κείμενο σε μια ελεύθερη απόδοση:

«Τα όντα που αποτελούν τον φυσικό κόσμο χωρίζονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Τη μια την αποτελούν εκείνα που είναι αγέννητα και άφθαρτα, την άλλη όσα μετέχουν στη γένεση και στη φθορά. Από την άποψη της αξίας καμιά βέβαια σύγκριση ανάμεσα στα πρώτα και στα δεύτερα· στην πραγματικότητα τα πρώτα έχουν θεϊκά χαρακτηριστικά. Οι δυνατότητες που έχουμε να γνωρίσουμε στο βάθος τους τα όντα της πρώτης κατηγορίας είναι δυστυχώς ελάχιστες (είναι αφάνταστα λίγη η βοήθεια που μας προσφέρουν οι αισθήσεις μας για να τα μελετήσουμε - κι ας είναι ο πόθος

Μικρογραφία του Dürer σε χειρόγραφο έργου του Αριστοτέλη (Ρόττερνταμ, Μουσείο Boymans-van Beuningen).

μας να τα γνωρίσουμε μεγάλος). Αντίθετα, τα όντα που αποτελούν τη δεύτερη κατηγορία, τα φθαρτά δηλαδή ζώα και φυτά, αυτά έχουμε πολύ περισσότερες δυνατότητες να τα γνωρίσουμε· ο λόγος είναι γιατί μεγαλώνουμε και ζούμε ανάμεσά τους. Φτάνει να έχει κανείς τη διάθεση να υποβληθεί σε κόπους –που δεν θα είναι βέβαια λίγοι– και θα μπορέσει ασφαλώς να αποκτήσει ένα πλήθος από γνώσεις που αφορούν το καθένα χωριστά από τα είδη τους. Ωστόσο έχουν και οι δύο κατηγορίες τη δική τους ξεχωριστή γοητεία. Ας είναι ελάχιστη η γνώση που καταφέρνουμε τελικά να αποκτήσουμε για τα αγέννητα και άφθαρτα όντα: η χαρά που μας δίνει η γνώση αυτή, ακριβώς γιατί είναι μια γνώση μοναδική και πολύτιμη, είναι ασύγκριτα πιο μεγάλη από τη χαρά που μας δίνει η γνώση όλων των πραγμάτων που βρίσκονται γύρω μας εδώ κάτω (μήπως δεν είναι πιο μεγάλη και η χαρά μας όταν βλέπουμε ας είναι και μια ακρούλα από κάτι που ανήκει στο πρόσωπο που αγαπούμε, παρά όταν βλέπουμε άλλα πράγματα, ας είναι και τα πιο μεγάλα και τα πιο σημαντικά;). Τα όντα που ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία είναι σε μεγαλύτερο βαθμό προσιτά στη γνώση μας· από την άποψη λοιπόν της επιστημονικής γνώσης αυτά έχουν το προβάδισμα, και καθώς βρίσκονται πιο κοντά μας και συγγενεύουν πιο πολύ με τη δική μας φύση, μας εξασφαλίζουν ένα αναπλήρωμα για τη γνώση των θείων όντων που μας λείπει. Για τα θεία όμως όντα έχουμε ήδη κάνει αρκετό λόγο· ώρα να μιλήσουμε τώρα για τον ζωικό κόσμο. Μιλώντας για τον κόσμο αυτό θα βάλουμε όλα μας τα δυνατά να μην παραλείψουμε ούτε έναν εκπρόσωπό του, ας είναι και ο πιο ασήμαντος. Γιατί μολονότι υπάρχουν ζώα που δεν έχουν τίποτε το ελκυστικό για τα μάτια μας, εντούτοις η φύση που τα δημιούργησε δίνει στον άνθρωπο

που τα μελετά, στον άνθρωπο που είναι από τη φύση του προικισμένος με φιλοσοφική διάθεση και μπορεί να διακρίνει τις αιτίες των πραγμάτων, χαρά απερίγραπτη... Γι' αυτό δεν πρέπει να κουραζόμαστε, σαν τα παιδιά, να μελετούμε και το πιο ασήμαντο ζώο. Γιατί σε κάθε δημιούργημα της φύσης υπάρχει κάτι το θαυμάσιο. Μια παλιά ιστορία λέει πως κάποτε κάποιοι ξένοι επισκέφτηκαν τον Ηράκλειτο θέλοντας πολύ να του μιλήσουν, μπαίνοντας όμως τον βρήκαν να κάθεται απλώς δίπλα στη φωτιά και να ζεσταίνεται και γι' αυτό στάθηκαν διστακτικοί· εκείνος τους έδωσε θάρρος και τους είπε να μπουν. «Μη διστάζετε», τους είπε· «υπάρχουν και εδώ θεοί». Έτσι πρέπει να προχωρεί κανείς και στων πιο ασήμαντων ζώων τη σπουδή, με την πίστη πως το καθένα κρύβει μέσα του κάτι το φυσικό· αυτό θα πει: κάτι το ωραίο».

Δεν είναι το μόνο, είναι όμως ασφαλώς το ωραιότερο από τα κείμενα του Αριστοτέλη που δείχνουν το απόλυτο συνταίριασμα μέσα στην ψυχή του μεγάλου αυτού στοχαστή των χαρακτηριστικών του εμπειρικού, αυτό θα πει: του θετικού επιστήμονα, με τα χαρακτηριστικά του πιο θεωρητικού φιλοσόφου. Μια εμπειρική επιστήμη που ιδρύεται αυτήν τη στιγμή ντύνεται από την πρώτη κιόλας στιγμή της ζωής της τον φιλοσοφικό μανδύα. Καμιά αντίφαση δεν βλέπει σ' αυτό ο Αριστοτέλης.

Στην Άσσο ή στη Μυτιλήνη, όπου εγκαταστάθηκε λίγο αργότερα, ο Αριστοτέλης είχε την ευκαιρία να συναντήσει έναν νέο που έγινε από τότε ο πιο πιστός μαθητής και συνεργάτης του: τον Θεόφραστο. Όταν ο Αριστοτέλης έφυγε για να εγκατασταθεί στη Μακεδονία, ο Θεόφραστος τον ακολούθησε και εκεί. Τη συνεργασία τους τη σταμάτησε μόνο ο θάνατος του Αριστοτέλη.

Ο Αριστοτέλης στη Μακεδονία: δάσκαλος του Αλέξανδρου. Εγκαταστημένος στη Μακεδονία (343/2 π.Χ.) ο Αριστοτέλης ανέλαβε, με πρόσκληση του βασιλιά Φίλιππου, την αγωγή του Αλέξανδρου, του νεαρού (δεκατριών, τότε, χρονών) διαδόχου του θρόνου. Η εκπαίδευση γινόταν συνήθως στη Μίεζα, μια μικρή κωμόπολη κοντά στην Πέλλα. Για την αγωγή του Αλέξανδρου ο Αριστοτέλης χρησιμοποίησε κατά κύριο λόγο τα ομηρικά έπη (με την ευκαιρία μάλιστα αυτή ο φιλόσοφος επιμελήθηκε μια καινούργια έκδοση των ομηρικών επών).

Επιστροφή του Αριστοτέλη στην Αθήνα: αρχίζει η τρίτη περίοδος της φιλοσοφικής του δραστηριότητας. Ο Αριστοτέλης διδάσκει στο Λύκειο. Στη Μακεδονία ο Αριστοτέλης έμεινε ως το 335. Το κλίμα που επικρατούσε τώρα στην Αθήνα ευνοούσε την επάνοδό του εκεί. Συνοδευμένος λοιπόν από τον Θεόφραστο ξαναγύρισε στον τόπο που είχε γίνει γι' αυτόν μια δεύτερη πατρίδα. Εκεί συνέχισε τις έρευνές του· μαζί, φυσικά, και τη διδασκαλία του, όχι όμως πια στην Ακαδημία, που τη διηύθυνε τώρα ο Ξενοκράτης, αλλά στο Λύκειο, το δημόσιο γυμναστήριο στον Λυκαβηττό, όπου δίδασκαν συνήθως ρήτορες και σοφιστές. Αργότερα, όταν ο Θεόφραστος ίδρυσε σχολή που θα διαφύλαττε και θα πρόβαλλε τις διδασκαλίες του Αριστοτέλη,

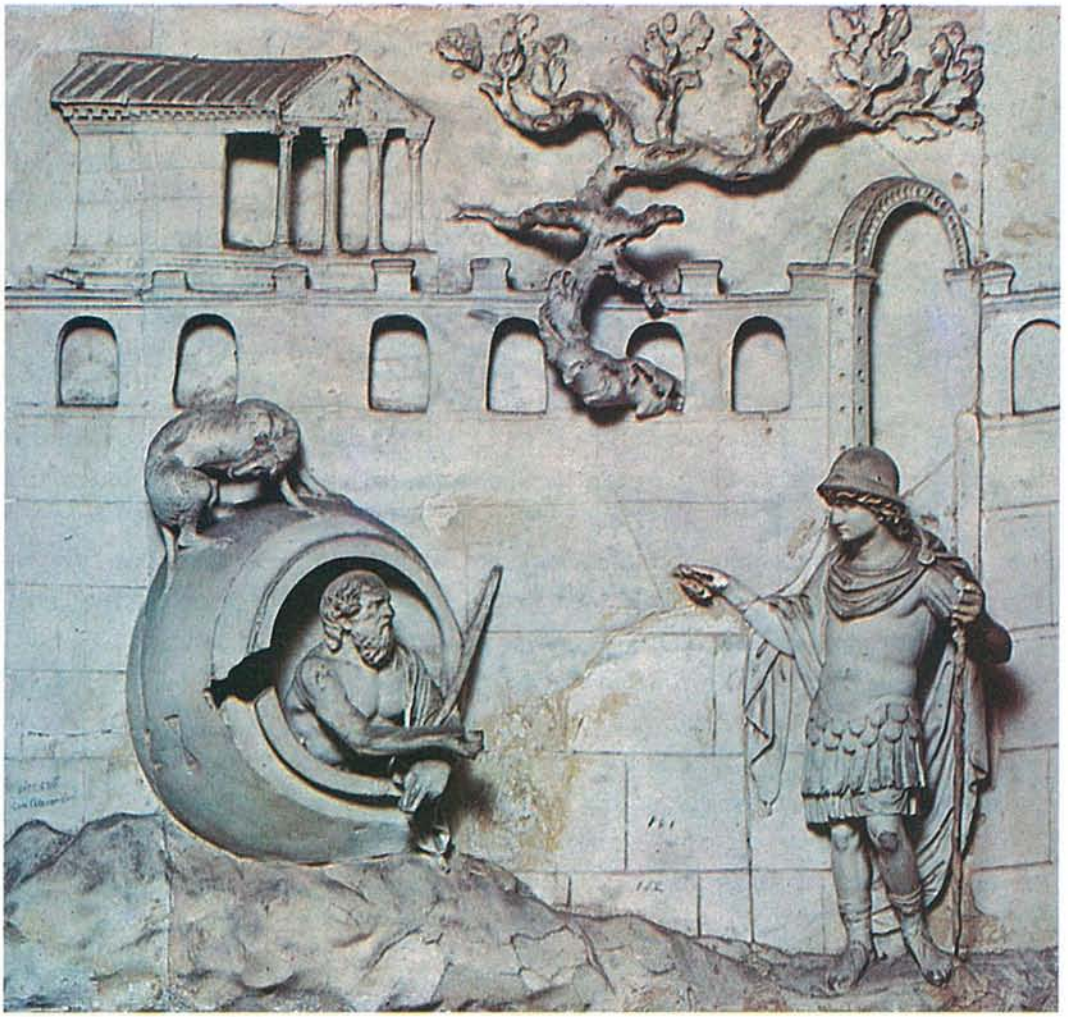

Το ζωηρό ενδιαφέρον του Αλέξανδρου για τους ανθρώπους των γραμμάτων και ειδικότερα τους φιλοσόφους φωτίζει το παρακάτω επεισόδιο. Όταν ο Αλέξανδρος έφθασε στην Κόρινθο, πήγε να επισκεφθεί τον Κυνικό Διογένη και τον ρώτησε αν θέλει τίποτε. Ο φιλόσοφος του απάντησε να μετακινηθεί λίγο γιατί του έκρυβε τον ήλιο. Η παράδοση λέει ότι έπειτα από την εκπληκτική αυτή απάντηση ο Αλέξανδρος είπε: αν δεν ήμουν Αλέξανδρος θα ήθελα να είμαι Διογένης. Το επεισόδιο αυτό παριστάνεται σε ελληνορρωμαϊκό ανάγλυφο. Ο Διογένης εικονίζεται ξαπλωμένος στο πιθάρι του, ενώ ο Αλέξανδρος (δεξιά) κάνει κίνηση χαιρετισμού (Ρώμη, Villa Albani).

αυτή πήρε το όνομα *Περίπατος*, ίσως από τον *περίπατον*, τη στεγασμένη στοά του Λυκείου.

Δώδεκα χρόνια έζησε τη δεύτερη αυτή φορά ο Αριστοτέλης στην Αθήνα. Και ήταν όλα χρόνια απερίσπαστης δουλειάς. Ο φιλόσοφος συνθέτει τώρα το σημαντικότερο μέρος των *Πολιτικῶν* του (έχει άλλωστε προηγηθεί –κατά την περίοδο των ταξιδιών του– η συγκέντρωση των 158 *Πολιτειῶν* του, των μορφών διακυβέρνησης ή, όπως θα λέγαμε εμείς σήμερα, των συνταγμάτων ενός πλήθους ελληνικών πόλεων), ενώ παράλληλα συγγράφει σημαντικό μέρος από τα *Μετὰ τὰ φυσικά* του, το βιολογικού περιεχομένου έργο *Περὶ ζῴων γενέσεως*, τα *Ἠθικὰ Νικομάχεια*.

Ο Αριστοτέλης εγκαταλείπει οριστικά την Αθήνα – Το τέλος της ζωής του. Τα χρόνια έχουν περάσει. Ο Αριστοτέλης είναι πια τώρα ένας ώριμος και ήρεμος στοχαστής. Η συζήτηση μαζί του είναι τώρα ευκολότερη, γιατί και η δική του στάση απέναντι στις γνώμες των άλλων προσδιορίζεται τώρα από περισσότερη κατανόηση. Το πράγμα γίνεται φανερό ακόμη και στο ύφος των έργων του αυτής της περιόδου. Είναι άλλωστε και οι εξωτερικές συνθήκες που τον βοηθούν να αφοσιωθεί στο έργο του. Η ζωή για έναν Μακεδόνα δεν είναι τώρα δύσκολη στην Αθήνα. Ώσπου στα 323 έφτασε στην Αθήνα η είδηση ότι πέθανε ο Αλέξανδρος. Ο Αριστοτέλης αισθάνθηκε πως η ζωή του βρισκόταν πάλι μπροστά στον πιο μεγάλο κίνδυνο. Η συνταγή για τα ανεπιθύμητα πρόσωπα ήταν στην Αθήνα γνωστή από παλιά. Να βρεθεί ένας κατήγορος δεν ήταν καθόλου δύσκολο, και μια μικρή αφορμή ήταν αρκετή για να απαγγελθεί κατηγορία για ασέβεια. Στην περίπτωση του Αριστοτέλη την αφορμή την πρόσφερε ένα ποίημα που ο φιλόσοφος είχε γράψει για τον αξέχαστο φίλο του Ερμία, που είχε βρει στο μεταξύ μαρτυρικό θάνατο. Η κατηγορία βασίστηκε στο γεγονός ότι το ποίημα αυτό του Αριστοτέλη είχε τη μορφή ενός παιάνα, του παραδοσιακού ύμνου στον θεό Απόλλωνα. Ακριβώς το "έγκλημα" ήταν ότι χρησιμοποιήθηκε αυτό το ποιητικό σχήμα για να υμνηθεί ένας κοινός θνητός –για τους Αθηναίους, ας μη το έλεγαν, αυτός ο κοινός θνητός ήταν ένας δηλωμένος φίλος του Φίλιππου, του βασιλιά της Μακεδονίας. Άλλο δεν έμενε στον Αριστοτέλη παρά να εγκαταλείψει για δεύτερη φορά την Αθήνα. Τη φορά αυτή πήγε να ζήσει στην απέναντι Χαλκίδα, στο σπίτι που είχε εκεί από τη μητέρα του. Ο θάνατος τον βρήκε εκεί την επόμενη χρονιά.

Η παράδοση λέει πως όταν έφευγε ο Αριστοτέλης από την Αθήνα, τον ρώτησαν «Τίς ἐστιν ἡ τῶν Ἀθηναίων πόλις;». Εκείνος χαρακτήρισε την πόλη που τον φιλοξένησε τριάντα τόσα χρόνια με ένα αληθινά εντυπωσιακό επίθετο· την ονόμασε *παγκάλη*, *πανέμορφη*· παραπονέθηκε όμως πως πίσω από την ασύγκριτη ομορφιά της κρύβει μιαν ασχήμια από τις πιο σιχαμερές και τις πιο ανυπόφορες· χρησιμοποιώντας στίχους από την *Οδύσσεια* έκανε έναν δριμύ υπαινιγμό στους συκοφάντες, που δεν ήταν μόνο πολλοί στην Αθήνα· ήταν και ένα είδος που δεν έλειπε δυστυχώς πο-

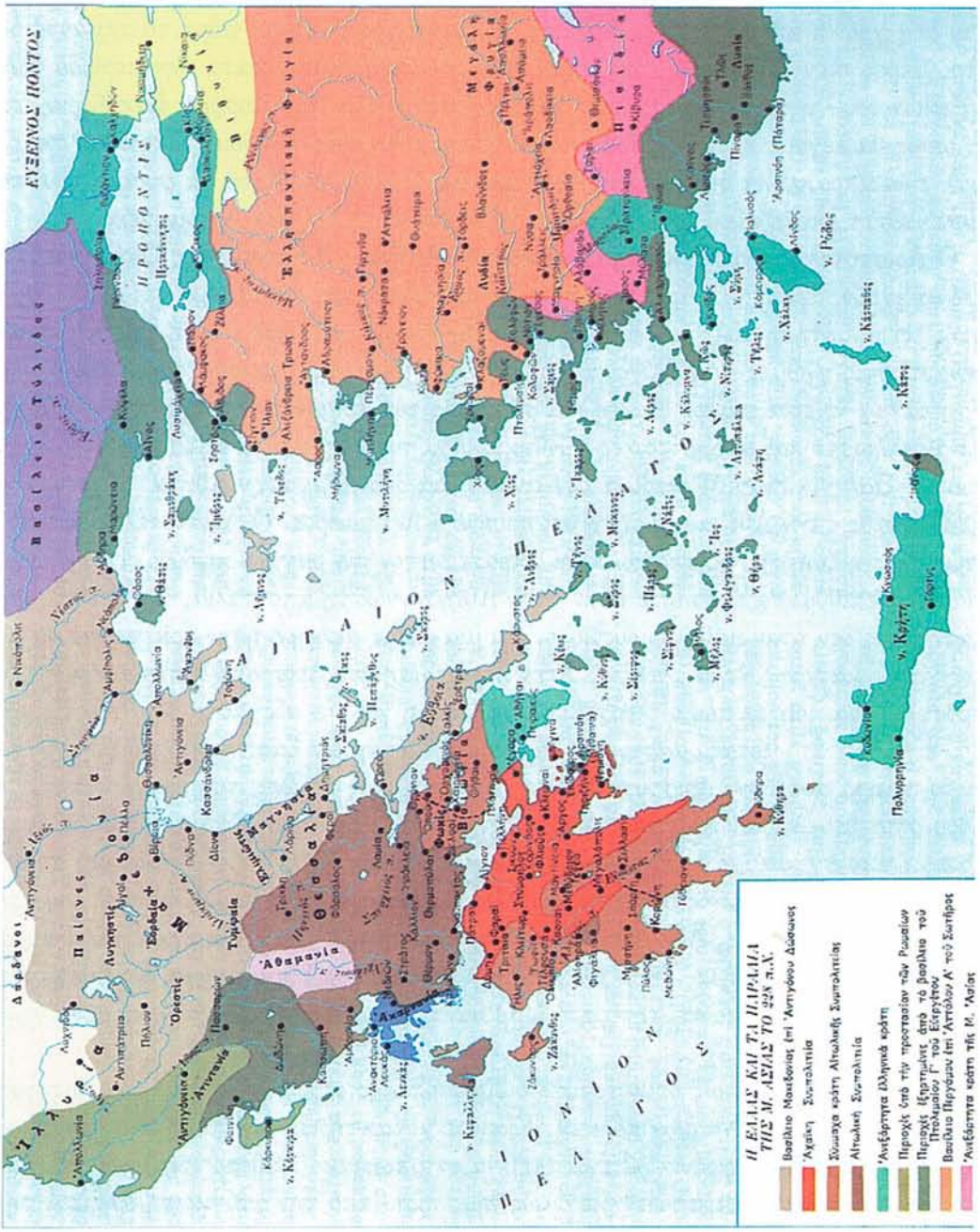

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Δ, σελ. 392. Δες κυρίως Πέλλα, Πέργαμο.

τέ, αφού πάντα βρίσκονταν οι πρόθυμοι να διαδεχτούν τους προηγούμενους! Σύμφωνα με μια δεύτερη διήγηση τον ρώτησαν επίσης τις κρίσιμες εκείνες μέρες γιατί εγκατέλειπε την Αθήνα, κι εκείνος απάντησε ότι δεν ήθελε να δώσει στους Αθηναίους την ευκαιρία να σφάλουν για δεύτερη φορά σε βάρος της φιλοσοφίας, κάνοντας, βέβαια, τη φορά αυτή υπαινιγμό στη θανατική καταδίκη και στο τέλος του Σωκράτη.

Το συγγραφικό έργο του Αριστοτέλη. Ποια έργα του σώθηκαν ως εμάς και πώς; Ποια έργα του χάθηκαν και γιατί; Ήδη στην αρχαιότητα τα έργα του Αριστοτέλη χωρίζονταν σε δύο κυρίως ομάδες. Την πρώτη την αποτελούσαν έργα με τα οποία ο Αριστοτέλης απευθυνόταν σε ένα πλατύτερο αναγνωστικό κοινό, ένα κοινό πέρα από το ακροατήριο του στην Ακαδημία και, αργότερα, στο Λύκειο. Οι αρχαίοι ονόμαζαν τα έργα της ομάδας αυτής, ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, *εξωτερικά*. Σήμερα δεν έχουμε από τα έργα αυτά του Αριστοτέλη παρά μόνο αποσπάσματα, κομμάτια δηλαδή, μικρότερα ή μεγαλύτερα, που διασώθηκαν στα έργα άλλων συγγραφέων της αρχαιότητας. Τη δεύτερη ομάδα την αποτελούν τα έργα του που μας σώθηκαν ολόκληρα. Όλα τους σχεδόν είναι τα χειρόγραφα που είχε μαζί του ο Αριστοτέλης στα μαθήματά του· μερικά μάλιστα από αυτά δεν είναι παρά σημειώσεις στη συντομότερη δυνατή μορφή, πρέπει επομένως να είχαν γραφεί για αποκλειστικά προσωπική χρήση, για να βοηθήσουν δηλαδή τη μνήμη του Αριστοτέλη την ώρα της παράδοσης (οι αρχαίοι ονόμαζαν τα έργα αυτά *ακροαματικά*). Η απορία είναι πια τότε δικαιολογημένη: Τα έργα του Αριστοτέλη που κυκλοφόρησαν στο ευρύ κοινό, τα έργα επομένως που πολλαπλασιάστηκαν σε πλήθος αντιτύπων, είναι ακριβώς τα έργα του που χάθηκαν· αντίθετα, τα έργα του από τα οποία δεν υπήρξε καν δεύτερο αντίτυπο πέρα από το προσωπικό του χειρόγραφο, αυτά έφτασαν τελικά ως εμάς. Τι έγινε και χάθηκαν τα πρώτα; Κάτι παραπάνω: Πώς έφτασαν ως εμάς τα δεύτερα; Είναι μια ιστορία που μοιάζει με μυθιστόρημα. Ας την παρακολουθήσουμε στα πιο κύρια σημεία της:

Ύστερα από τον θάνατο του Αριστοτέλη τα βιβλία του πέρασαν στην ιδιοκτησία του Θεόφραστου. Με τη σειρά του ο Θεόφραστος τα κληροδότησε στον Νηλέα από τη Σκήψη, τον τελευταίο που ζούσε ακόμη από τον στενό κύκλο των φίλων του Αριστοτέλη. Λίγο ύστερα από τον θάνατο του Θεόφραστου, δηλαδή λίγο ύστερα από το έτος 287/6, ο Νηλέας έφυγε από την Αθήνα για να εγκατασταθεί στην ιδιαίτερη πατρίδα του. Μαζί του έφερε εκεί και τα προσωπικά χειρόγραφα του παλιού του φίλου, πιο πολύ από σεβασμό προς τη μνήμη του. Οι κληρονόμοι του, ανίδεοι άνθρωποι, δεν είχαν πια κανένα ενδιαφέρον για το περιεχόμενο των βιβλίων που κληρονόμησαν, πολύ θα ήθελαν όμως να τα σώσουν από τη βουλιμία των ηγεμόνων της Περγάμου, που τι δεν θα έκαναν για να αποκτήσουν την πολύτιμη συλλογή, αφού είχαν και αυτοί αποδυθεί στον ίδιο με τους Πτολεμαίους της Αιγύπτου αγώνα για τη δημιουργία μεγάλης βιβλιοθήκης. Το μόνο λοιπόν που τους έμενε να κάνουν, σκέ-

φτηκαν, ήταν να τα κρύψουν σε μια υπόγεια αποθήκη στη Σκήψη. Εκεί τα ανακάλυψε, ποιος ξέρει από ποιες πληροφορίες οδηγημένος, ένας περίφημος βιβλιόφιλος της Αθήνας, ο Απελλικών, στις αρχές του 1ου πια αιώνα π.Χ. Ο Απελλικών έφτασε στη Σκήψη στην κατάλληλη στιγμή. Τα βιβλία είχαν αρχίσει κιόλας να καταστρέφονται από την υγρασία και τα σκουλήκια. Τα αγόρασε λοιπόν και τα ξανάφερε πίσω στην Αθήνα. Όταν όμως το 86 π.Χ. ο Ρωμαίος Σύλλας κυρίεψε την Αθήνα, ανάμεσα στην πλούσια λεία που έστειλε από εκεί στη Ρώμη, ήταν και τα βιβλία του Αριστοτέλη. Νέες περιπέτειες άρχιζαν εκεί για τα βιβλία του μεγάλου φιλοσόφου. Αίτιοι τη φορά αυτή ήταν οι διάφοροι αντιγραφείς. Ώσπου στο δεύτερο μισό του 1ου αιώνα π.Χ. ανέλαβε και έφερε σε πέρας την έκδοση των έργων του Αριστοτέλη ο Ροδίτης Ανδρόνικος. Η έκδοση αυτή έδωσε το έναυσμα για μια συστηματική πλέον απασχόληση με τα έργα και τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη. Σύντομα άρχισε μάλιστα, με βάση τα αντίγραφα της έκδοσης αυτής, και ο σχολιασμός των έργων του Αριστοτέλη. Σ' αυτό ακριβώς το ενδιαφέρον, που ήταν καρπός της συστηματικής εργασίας του Ανδρόνικου, χρωστούμε εμείς σήμερα τα έργα του Αριστοτέλη όσα έχουμε. Την ίδια όμως στιγμή είμαστε υποχρεωμένοι να πούμε πως το ενδιαφέρον για τα έργα που αποκάλυψε στον κόσμο ο Ανδρόνικος, έκανε να ξεχαστούν τα άλλα έργα του Αριστοτέλη, εκείνα που είχαν γνωρίσει τη μεγάλη δημοσιότητα.

Μένει να τονίσουμε ότι ο Αριστοτέλης καλλιέργησε με εντυπωσιακή επιτυχία πολλούς επιμέρους φιλοσοφικούς και επιστημονικούς κλάδους (κάποιων μάλιστα από αυτούς υπήρξε και ο ιδρυτής και πρώτος διαμορφωτής τους). Μερικοί από αυτούς είναι η λογική, η φυσική, η κοσμολογία, η ζωολογία, η βιολογία, η φυσιολογία, η ψυχολογία, η οντολογία, η ηθική και πολιτική φιλοσοφία, η ρητορική, η λογοτεχνική κριτική. Εμείς θα έχουμε εδώ την ευκαιρία να γνωρίσουμε μερικές βασικές διδασκαλίες του από τον χώρο της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας του.

ΗΘΙΚΑ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο Α΄ βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* του, που οφείλουν το όνομά τους στον πατέρα ή στον γιο (Νικόμαχο) του Αριστοτέλη που πέθανε έφηβος, ο φιλόσοφος μίλησε διεξοδικά για το πιο μεγάλο αγαθό που επιδιώκουν με τις πράξεις τους οι άνθρωποι (*τὸ ἀκρότατον πάντων τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν*). Έδωσε στο αγαθό αυτό την ονομασία *εὐδαιμονία* και προσπάθησε να καθορίσει τη φύση του και το περιεχόμενό του.

Στην πραγματικότητα, με την πραγματεία του αυτή ο Αριστοτέλης εντάχθηκε στη χορεία εκείνων των στοχαστών που από τα μέσα περίπου του 5ου αιώνα π.Χ. προσπάθησαν –με συζητήσεις και με γραπτές πραγματείες– να ορίσουν το περιεχόμενο και τους στόχους δύο "επιστημών" (*τεχνῶν* έλεγαν ακόμη εκείνοι) που άρχισαν να κάνουν, τότε για πρώτη φορά, την εμφάνισή τους: της ηθικής και της αγωγής. Όπως η αρχιτεκτονική, η ιατρική και οι άλλες *τέχνες* ήταν σε θέση να δηλώνουν ποια ήταν ακριβώς η συμβολή τους, είχαν και οι καινούργιες αυτές τέχνες την υποχρέωση να δηλώσουν τους δικούς τους στόχους και τις δικές τους επιδιώξεις (με άλλα λόγια: να πουν τι ήταν σε θέση να διδάξουν στους ανθρώπους). Άρχισαν έτσι να κάνουν την εμφάνισή τους διάφορες λέξεις-όροι, με τις οποίες απαντούσαν στα ερωτήματα αυτά οι στοχαστές που τις εισηγούνταν. Ο σοφιστής Πρωταγόρας λ.χ. υποστήριζε (όπως μαθαίνουμε από τον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο) πως ήταν σε θέση να διδάσκει στους μαθητές του την *εὐβουλίαν*, να τους μεταδίδει δηλαδή την ικανότητα να σκέφτονται σωστά α) για τις υποθέσεις του σπιτιού τους (=πώς να κυβερνούν με τον καλύτερο τρόπο το νοικοκυριό τους) και β) για τις υποθέσεις της πολιτείας (=πώς να γίνουν ασυναγώνιστοι πολιτικοί και στα έργα και στους λόγους). Ένας σωκρατικός, πάλι, φιλόσοφος, ξεκινώντας αυτός από άλλη βάση και πολεμώντας αυτού του είδους τους όρους-αντιλήψεις, πρόβαλε τον όρο *εὐτυχία*, διακηρύσσοντας –προφανώς– ότι δεν έχει καμμά σημασία ποιες ικανότητες έχει ο κάθε άνθρωπος, αφού –στο τέλος– το παν εξαρτάται από την καλή του τύχη. Και άλλοι όμως –καθόλου λίγοι– φιλόσοφοι πρόβαλαν, ο καθένας με τη δική του ορολογία, τις προσωπικές τους απόψεις για το σημαντικό αυτό θέμα.

Ένας λοιπόν από τους όρους αυτούς ήταν και ο όρος *εὐδαιμονία*. Η λέξη, όπως βέβαια δείχνουν τα συστατικά της, σήμαινε αρχικά την εύνοια του *δαίμονος*, του θεί-

ου, βρισκόταν επομένως ο όρος αυτός πολύ κοντά, θα λέγαμε, στον όρο *εὐτυχία*, αφού, όπως εκεί (στην *εὐτυχία*), έτσι και εδώ (στην *εὐδαιμονία*) εννοείται κάτι που δεν το πετυχαίνει ο άνθρωπος από μόνος του, αλλά κάτι που για να το αποκτήσει, πρέπει να το ζητήσει με προσευχή από τον θεό. Είμαστε, από την άλλη, σε θέση να βεβαιωθούμε πως η λέξη αυτή είχε μια περίεργη σημασιακή εξέλιξη. Ήδη ο Ηράκλειτος, ο μεγάλος Εφέσιος σοφός που έζησε γύρω στο 500 π.Χ., είχε πει ότι «ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων» (=δαίμων για τον άνθρωπο δεν είναι παρά ο χαρακτήρας του). Το ίδιο είχε πει και ο Δημόκριτος, ο μεγάλος ατομικός φιλόσοφος του 5ου/4ου αι. π.Χ., αυτός μάλιστα με ακόμη μεγαλύτερη σαφήνεια· «εὐδαιμονίη ψυχῆς καὶ κακοδαιμονίη» διαβάζουμε σε ένα απόσπασμα από έργο του, και θέλει να πει: «είναι υπόθεση της ψυχής η ευδαιμονία και η κακοδαιμονία», ενώ σε ένα άλλο απόσπασμα διαβάζουμε ότι «εὐδαιμονίη οὐκ ἐν βοσκήμασιν οἰκεῖ οὐδὲ ἐν χρυσῷ· ψυχὴ οἰκητήριον δαίμονος», που πάει να πει: «η ευδαιμονία δεν κατοικεί =δεν έχει να κάνει με τα πλούσια κοπάδια και με το χρυσάφι· η ψυχή είναι η κατοικία του *δαίμονος* = με την ψυχή έχει να κάνει ο *δαίμων* » (ίσως ήθελε να πει: η ευδαιμονία και η κακοδαιμονία). Όλα αυτά θέλουν να πουν πως αυτό ακριβώς που ο άνθρωπος περιμένει από τον *δαίμονα*, από το θείον, το έχει, στην πραγματικότητα, μέσα στον ίδιο τον εαυτό του· με άλλα λόγια: όλοι οι άνθρωποι επιζητούν την ευδαιμονία, μόνο όμως από τις δικές τους πράξεις εξαρτάται αν θα φτάσουν κάποτε ή όχι σ' αυτήν. Όλες λοιπόν αυτές οι ιδέες πρέπει, στο τέλος, να έγιναν καθοριστικές για του Αριστοτέλη τη σκέψη· το αποτέλεσμα ήταν ο ορισμός του της *εὐδαιμονίας* όπως τον διαβάζουμε στο τέλος του Α΄ βιβλίου των *Ηθικών Νικομαχείων* του: «ἡ εὐδαιμονία ἐστὶ ψυχῆς ἐνέργειά τις κατ' ἀρετὴν τελείαν». Ενέργεια λοιπόν, κατά τον Αριστοτέλη, η ευδαιμονία του ανθρώπου, όχι κατάσταση, και πάντως ενέργεια της ψυχής του, με τους κανόνες της τέλειας αρετής.

Το τελευταίο μέρος του ορισμού αυτού δείχνει καθαρά τη βαθιά πίστη του Αριστοτέλη πως την ευδαιμονία τους οι άνθρωποι μόνο με την κατάκτηση της αρετής μπορούν τελικά να την εξασφαλίσουν. Αυτός ήταν και ο λόγος που ο Αριστοτέλης αναζήτησε με πολλή επιμονή, αλλά και με πολύν, όπως θα δούμε, ρεαλισμό τον ορισμό της αρετής· στην πραγματικότητα τα *Ηθικά Νικομάχεια* είναι, σχεδόν στο σύνολό τους, μια διεξοδικότατη διερεύνηση του ενδιαφέροντος αυτού θέματος.

Πριν από όλα όμως ο Αριστοτέλης χρειαζόταν να κάνει μια σημαντικότατη διάκριση. Ας παρακολουθήσουμε πώς οδηγήθηκε στη διάκριση αυτή: Η ψυχή του ανθρώπου, είπε ο Αριστοτέλης, αποτελείται κατ' αρχήν από δύο μέρη, από το *λόγον ἔχον μέρος* και από το *ἄλογον* (με δική μας διατύπωση: ο άνθρωπος ως ζωντανός οργανισμός λειτουργεί με δύο τρόπους: α) με βάση τη λογική του, β) με τρόπους που δεν έχουν καμιά απολύτως σχέση με το λογικό του). Η αρχική όμως αυτή διμερής "διαίρεση" κατέληξε σε μια τριμερή "διαίρεση", αφού ο Αριστοτέλης διέκρινε

τελικά α) ένα καθαρά *ἄλογον* μέρος της ψυχής, β) ένα καθαρά *λόγον ἔχον* μέρος της, και γ) ένα μέρος που μετέχει και του *ἀλόγου* και του *λόγον ἔχοντος* μέρους της ψυχής. Το πρώτο, είπε, έχει σχέση με τη διατροφή και την αύξηση του ανθρώπινου οργανισμού και άρα δεν έχει καμιά απολύτως σχέση με την αρετή· το τρίτο (ο ίδιος το ονόμασε *ἐπιθυμητικόν*) έχει σχέση με τις αρετές που περιγράφουν τον χαρακτήρα του ανθρώπου (*ηθικές αρετές*), ενώ το δεύτερο, που αφορά απόλυτα και καθαρά το λογικό μας, έχει σχέση με τις *διανοητικές* μας *αρετές* (με τη σοφία λ.χ. ή τη φρόνηση). Έτσι ο Αριστοτέλης κατέληξε να διακρίνει τις ανθρώπινες αρετές σε *ηθικές* και *διανοητικές*.

Στις ενότητες που θα διαβάσουμε από το Β΄ βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* ο λόγος είναι αποκλειστικά για τις *ηθικές αρετές*.

Συνοπτικό σχεδιάγραμμα περιεχομένων των *Ηθικών Νικομαχείων*

Βιβλίο Α. Όλα τείνουν σε ένα αγαθό. Υπάρχουν διαφορετικές απόψεις για το αγαθό. Το ύψιστο αγαθό που μπορούμε να αποκτήσουμε μέσω της πράξης (*τὸ πρακτὸν ἀγαθόν*) είναι η ευδαιμονία. Η ευδαιμονία είναι «ψυχῆς ἐνέργεια κατ' ἀρετὴν τελείαν», γι' αυτό πρέπει να μελετήσουμε την αρετή. Η αρετή διακρίνεται σε *ηθική* και *διανοητική*.

Βιβλία Β-Ε. Εξέταση της ηθικής αρετής. Ορισμός της ως μεσότητας ανάμεσα σε δύο άκρα (=κακίες). Οι επιμέρους ηθικές αρετές.

Βιβλίο Ζ. Εξέταση της διανοητικής αρετής.

Βιβλίο Η. 1-11 Εγκράτεια και *ακρασία*· η δεύτερη ανήκει σ' αυτά που πρέπει να αποφεύγει ο άνθρωπος

12-15. Περί της ηδονής (Α).

Βιβλία Θ-Ι. Περί της φιλίας.

Βιβλίο Κ. 1-5 Περί της ηδονής (Β)

6-10 Διερεύνηση της φύσης της ευδαιμονίας.

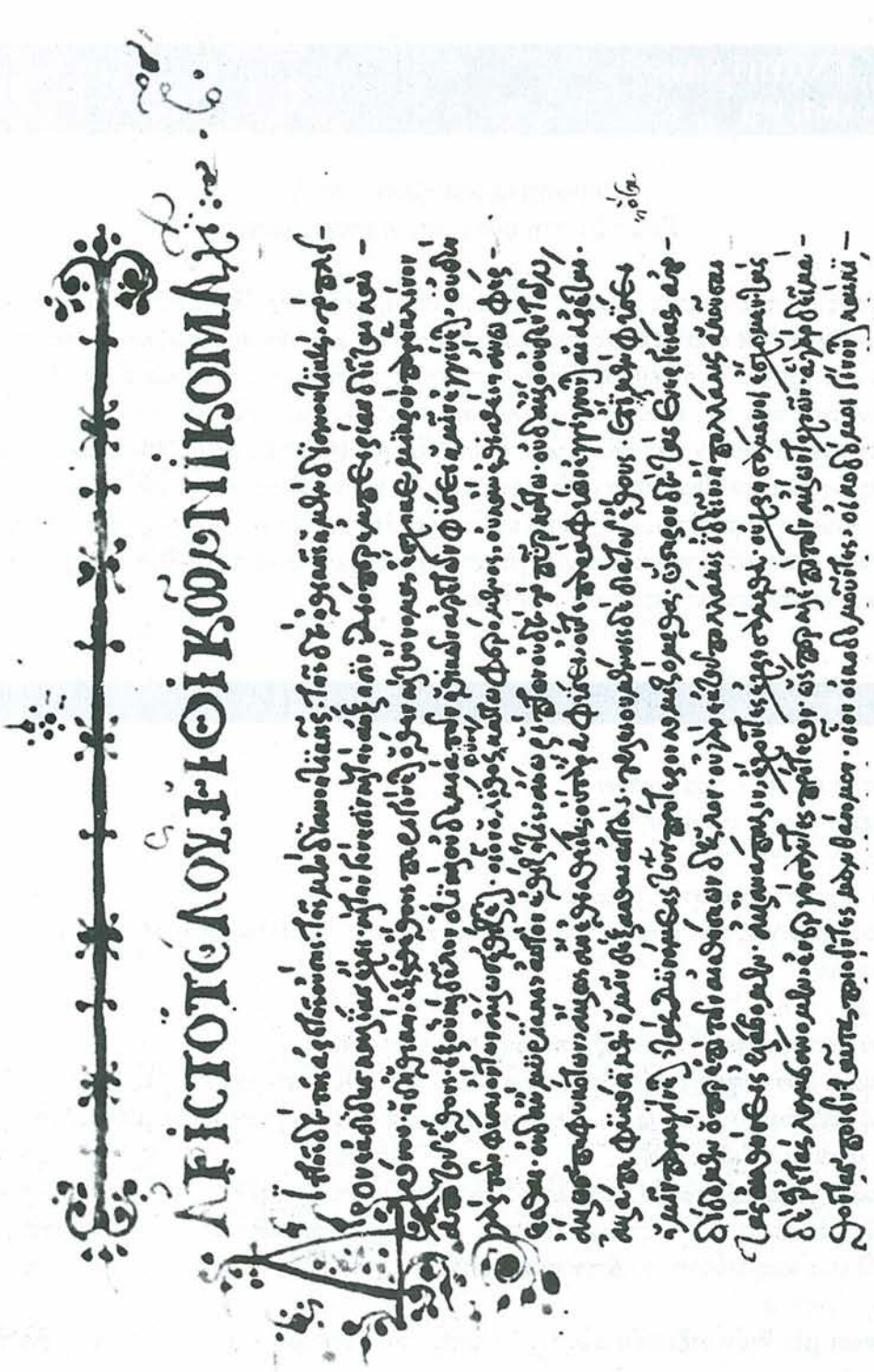

Κώδικας CCC 112 (15ος αι., Corpus Christi, Οξφόρδη).

ΕΝΟΤΗΤΑ 1η
(Β 1, 1-3)

Διανοητική και ηθική αρετή.
Ταιριάζει στη φύση μας η ηθική αρετή;

Διττῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὔσης, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δὲ ἠθικῆς, ἡ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὔξησιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου, ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται, ὅθεν καὶ τοὔνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλῖνον ἀπὸ τοῦ ἔθους. Ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται· οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθείη ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίζῃ τις ἄνω ῥιπτῶν, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθείη. Οὔτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειουμένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους.

Λεξιλόγιο

διττῆς: δύο ειδών, δύο λογιών
τὸ πλεῖον: κατά κύριο λόγο
διόπερ: γι' αυτό
δεῖται: έχει ανάγκη από, χρειάζεται
ἐξ ἔθους περιγίνεται: είναι αποτέλεσμα συνήθειας, γεννιέται από τη συνήθεια, από τον εθισμό
ὅθεν: από όπου
μικρὸν παρεκκλῖνον: που μικρή παρουσιάζει διαφορά
οὐδεμία... φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται: καμιά... δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως
ἄλλως ἐθίζεται: μπορεί να συνηθίσει σε κάτι διαφορετικό, μπορεί να αποκτήσει με εθισμό μιαν άλλη ιδιότητα
μυριάκις: χιλιάδες φορές (κατά λέξη: "δέκα χιλιάδες φορές")
ῥιπτῶν· (πρόσεξε: *όχι ῥίπτων*): Μπορείς να πεις και τα άλλα δύο γένη της μετοχής;
τῶν ἄλλως πεφυκότων: από τα πράγματα που γεννιούνται από τη φύση με μιαν ορισμένη ιδιότητα
πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς: (σ' εμάς που) έχουμε από τη φύση την ιδιότητα να τις δεχτούμε
τελειουμένοις· *τελειόομαι-οῦμαι*: τελειοποιούμαι, ολοκληρώνομαι

Ερμηνευτικά σχόλια

ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται: Και στον Πλάτωνα συναντούμε την ίδια διδασκαλία: «ἐμφύεται πᾶσι... τὸ πᾶν ἦθος διὰ ἔθος». Λέει μάλιστα ο Πλάτωνας ότι ο άνθρωπος μπορεί να αποκτήσει κάποια ψυχικά χαρακτηριστικά ήδη από τα πρώτα στάδια της ανάπτυξής του.

οὐδεμία... ἐγγίνεται: Ο Αριστοτέλης απορρίπτει εδώ την αριστοκρατική διδασκαλία ότι η αρετή είναι δώρο της φύσης, που τελεσίδικα δίνεται ή όχι από τη γέννησή του στον άνθρωπο.

οἷον ὁ λίθος: Όπως θα δούμε και παρακάτω, πολύ συχνά ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί απλά, συγκεκριμένα παραδείγματα για να ενισχύσει τον συλλογισμό του.

τελειουμένοις: Και σε άλλο έργο του ο Αριστοτέλης λέει πως η αρετή είναι *τελείωσίς τις*. Θεωρεί δηλαδή ότι ο άνθρωπος ολοκληρώνεται, γίνεται *τέλειος*, με την απόκτηση της αρετής, εκπληρώνοντας έτσι τον σκοπό (*τέλος*) της ύπαρξής του. «...οἷς ὑπάρχει τὸ τέλος, σπουδαῖον <ὄν>, ταῦτα λέγεται τέλεια· κατὰ γὰρ τὸ ἔχειν τὸ τέλος τέλεια».

Θέματα για συζήτηση

1. **ἡ μὲν διανοητικὴ... ἐξ ἔθους περιγίνεται**: Αν αυτός είναι ο χαρακτήρας των *διανοητικών* και των *ηθικών* αρετών, ποιος έχει την κύρια ευθύνη για τη μετάδοση των πρώτων, και ποιος για την απόκτηση των δεύτερων;
2. **ὅθεν καὶ τοὔνομα ἔσχηκε**: Πρόσεξε ότι ο Αριστοτέλης κάνει εδώ ετυμολογία της λέξης *ἠθικός*. Κάνε ύστερα από αυτό κάποιες σκέψεις για τον τρόπο με τον οποίο ο Αριστοτέλης οδηγείται στην επισήμανση των (πραγματικών) σημασιών των λέξεων και σχολίασε τη σχέση που έχουν μέσα στη σκέψη του τα πράγματα με τις λέξεις που τα δηλώνουν.
3. **ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται**: Διατύπωσε με δικά σου λόγια τον συλλογισμό με τον οποίο ο Αριστοτέλης οδηγήθηκε σ' αυτό το συμπέρασμα.

ΕΝΟΤΗΤΑ 2η
(Β 1, 4)

Η ηθική αρετή καλλιεργείται με την ηθική πράξη

Ἔτι ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται, τὰς δυνάμεις τούτων πρότερον κομιζόμεθα, ὕστερον δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν (ὅπερ ἐπὶ τῶν αἰσθήσεων δῆλον· οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ἢ πολλάκις ἀκοῦσαι τὰς αἰσθήσεις ἐλάβομεν, ἀλλ' ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα, οὐ χρησάμενοι ἔσχομεν)· τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν· ἃ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μανθάνομεν, οἷον οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταί· οὕτω δὴ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα σώφρονες, τὰ δ' ἀνδρεῖα ἀνδρεῖοι.

Λεξιλόγιο

παραγίνεται: υπάρχουν
τὰς δυνάμεις: τις δυνατότητες, τις ικανότητες
κομιζόμεθα: αποκτούμε, βρισκόμαστε εφοδιασμένοι με
τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν: προχωρούμε στις αντίστοιχες ενέργειες
ἀνάπαλιν: αντίθετα
ἔχοντες ἐχρησάμεθα: έχοντάς τις κάναμε χρήση τους
οὐ χρησάμενοι ἔσχομεν: δεν τις αποκτήσαμε έχοντας κάνει και ξανακάνει χρήση τους

Ερμηνευτικά σχόλια

τὰς δυνάμεις κομιζόμεθα, τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν: Είναι θεμελιώδης στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη η διάκριση –συχνά αντιθετική– των εννοιών *δύναμις* και *ἐνέργεια*. *Δύναμις* είναι η δυνατότητα που έχει ένα πράγμα ή ένα ον να γίνει ή να κάνει κάτι, ενώ η *ἐνέργεια* είναι η πραγμάτωση αυτής της δυνατότητας. Γενικά ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η δεύτερη έχει μεγαλύτερη αξία από την πρώτη. Εδώ συνδέει *τὰς δυνάμεις* με το *πρότερον* και *τὰς ἐνεργείας* με το *ὕστερον*, εννοώντας ότι *αἱ δυνάμεις* έχουν χρονική μόνο προτεραιότητα έναντι *τῶν ἐνεργειῶν*.

ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν: περίεργη εδώ η χρήση της λέξης *τῶν ἄλλων*, εφόσον οι αρετές δεν περιλαμβάνονται στις τέχνες. Και στον *Γοργία* του Πλάτωνα συναντάμε παρόμοια χρήση: «...ὑπὸ τῶν πολιτῶν καὶ τῶν ἄλλων ξένων».
οἷον οἰκοδομοῦντες... κιθαρισταί: την ίδια άποψη, ότι δηλ. η τέχνη κατακτάται με την εξάσκηση, συναντάμε και στον Πλάτωνα, ο οποίος μάλιστα λέει ότι και το παιδικό παιχνίδι είναι μια μορφή εξάσκησης για την τέχνη που το παιδί προορίζεται να ασκήσει στο μέλλον· «...καί φημι τὸν ὁτιοῦν ἀγαθὸν ἄνδρα μέλλοντα ἔσεσθαι τοῦτο αὐτὸ ἐκ παίδων εὐθὺς μελετᾶν δεῖν, παίζοντά τε καὶ σπουδάζοντα ἐν τοῖς τοῦ πράγματος ἑκάστοις προσήκουσιν».

Θέματα για συζήτηση

1. Όσα λέγονται στην ενότητα αυτή αποτελούν ένα δεύτερο αποδεικτικό επιχείρημα του Αριστοτέλη για την άποψή του ότι «οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται». Πες με δικά σου λόγια το επιχείρημα αυτό.
2. Πρόσεξε ότι ο Αριστοτέλης, που έχει οργανώσει εδώ τον λόγο του πάνω στο πρώτο πληθυντικό πρόσωπο (*μανθάνομεν*), βάζει στη θέση του προσώπου αυτού το τρίτο πληθυντικό πρόσωπο στη φράση «οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταί». Μη διαστείς να βγάλεις οποιοδήποτε συμπέρασμα. Αν, πάντως, αρχίζεις να έχεις μέσα σου κάποια υποψία γι' αυτή την αλλαγή, περίμενε να δεις πώς θα συμπεριφερθεί ο Αριστοτέλης (από αυτή την άποψη) και στις τρεις επόμενες ενότητες. Τότε προσπαθήστε να βρείτε μέσα στην τάξη μια συνολική εξήγηση γι' αυτή την αλλαγή προσώπων στον λόγο (εδώ!) του Αριστοτέλη. Αποφασίστε επίσης τότε πόσο συνειδητή είναι από τον Αριστοτέλη η συμπεριφορά του αυτή.

ΕΝΟΤΗΤΑ 3η
(Β 1, 5-7)

Άλλα επιχειρήματα για τη σχέση ηθικής αρετής και ηθικής πράξης

Μαρτυρεῖ δὲ καὶ τὸ γινόμενον ἐν ταῖς πόλεσιν· οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθούς, καὶ τὸ μὲν βούλημα παντὸς νομοθέτου τοῦτ' ἐστίν, ὅσοι δὲ μὴ εὖ αὐτὸ ποιοῦσιν ἁμαρτάνουσιν, καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης. Ἔτι ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ διὰ τῶν αὐτῶν καὶ γίνεται πᾶσα ἀρετὴ καὶ φθείρεται, ὁμοίως δὲ καὶ τέχνη· ἐκ γὰρ τοῦ κιθαρίζειν καὶ οἱ ἀγαθοὶ καὶ κακοὶ γίνονται κιθαρισταί. Ἀνάλογον δὲ καὶ οἰκοδόμοι καὶ οἱ λοιποὶ πάντες· ἐκ μὲν γὰρ τοῦ εὖ οἰκοδομεῖν ἀγαθοὶ οἰκοδόμοι ἔσονται, ἐκ δὲ τοῦ κακῶς κακοί. Εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχεν, οὐδὲν ἂν ἔδει τοῦ διδάξοντος, ἀλλὰ πάντες ἂν ἐγίνοντο ἀγαθοὶ ἢ κακοί.

Λεξιλόγιο

τὸ βούλημα: η θέληση, η επιθυμία, η επιδίωξη
ἁμαρτάνουσι: κάνουν λάθος, δεν πετυχαίνουν αυτό που επιδιώκουν
πολιτεία: πολίτευμα
τούτῳ: σ' αυτό, σ' αυτό το σημείο
φαύλης: λιγότερο καλής (άρα: κατώτερης, όχι: κακής)
ἐκ τῶν αὐτῶν: για τους ίδιους λόγους
διὰ τῶν αὐτῶν: με τα ίδια μέσα, με τους ίδιους τρόπους
ἀνάλογον: κατ' αναλογίαν, με ανάλογο τρόπο
οὐδὲν ἂν ἔδει τοῦ διδάξοντος: καθόλου δεν θα χρειαζόταν ο άνθρωπος που θα δίδασκε (=ο δάσκαλος)

Ερμηνευτικά σχόλια

πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης: Ο Αριστοτέλης συνήθως κάνει διάκριση ανάμεσα στα ορθά πολιτεύματα και τις παρεκβάσεις τους, δηλαδή τις εκτροπές από αυτά. Αυτή τη διάκριση θα τη συναντήσουμε παρακάτω, στις ενότητες από τα *Πολιτικά*.

Εδώ όμως δεν αναφέρεται σ' αυτό· εδώ προϋποτίθεται ότι ο νομοθέτης επιδιώκει σε κάθε περίπτωση το καλό των πολιτών· απλώς μπορεί να μην έχει πάντοτε επιτυχία στον στόχο του αυτόν. Παρόμοια, σε άλλο χωρίο των *Ηθικών Νικομαχείων*, ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για νόμο που είναι *κείμενος ὀρθῶς* και έχει επιτυχία, και για νόμο *ἀπεσχεδιασμένον* (δηλαδή προχειροφτιαγμένο), που δεν έχει επιτυχία.

γίνεται... φθείρεται...: Οι έννοιες αυτές αποτελούν θεμελιώδες αντιθετικό ζεύγος ήδη από τις απαρχές της φιλοσοφικής σκέψης (κι ένα έργο του Αριστοτέλη έχει τον τίτλο *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*).

Θέματα για συζήτηση

1. **οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθούς**: Όπως σε κάθε λέξη υπάρχει μια συλλαβή που τονίζεται περισσότερο από τις άλλες (= που προφέρεται δυνατότερα από τις άλλες), έτσι και σε κάθε φράση ο "τόνος" (= το μεγαλύτερο βάρος) πέφτει σε κάποια συγκεκριμένη λέξη (αυτή δηλαδή η λέξη έχει το μεγαλύτερο "βάρος" για τη διαμόρφωση της συνολικής σημασίας της φράσης). Ποια είναι κατά τη γνώμη σου η λέξη αυτή στην παραπάνω φράση;

2. **ὅσοι δὲ μὴ εὖ αὐτὸ ποιοῦσιν**: Όπως ξέρεις από τη γραμματική σου, η αντωνυμία *αὐτός - αὐτή - αὐτό* είναι επαναληπτική (= αναφέρεται σε κάτι για το οποίο έγινε λόγος προηγουμένως). Σε τι λοιπόν συγκεκριμένο αναφέρεται η λέξη *αὐτό* της παραπάνω φράσης; (Προσπάθησε να το πεις σε αρχαίο ελληνικό λόγο!)

3. **καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας**: Πρόσεξε ότι υπάρχει κόμμα π ρ ι ν από τον συμπλεκτικό σύνδεσμο *καί*. Κουβεντιάστε μέσα στην τάξη για τις περιπτώσεις που χρειάζεται κόμμα π ρ ι ν από τον σύνδεσμο αυτόν και δοκιμάστε, ύστερα από αυτό, να μεταφράσετε με τον πιο σωστό πια τρόπο την παραπάνω φράση.

4. Ποια αποδεικτικά επιχειρήματα πρόσθεσε στην ενότητα αυτή ο Αριστοτέλης για να υποστηρίξει τη βασική του σκέψη ότι «οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται»;

ΕΝΟΤΗΤΑ 4η
(Β 1, 7-8)

Σε όλες τις περιστάσεις της (καθημερινής) ζωής μας διαπιστώνεται η σημασία της ηθικής πράξης για την απόκτηση της ηθικής αρετής

Οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν ἔχει· πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι, πράττοντες δὲ τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς καὶ ἐθιζόμενοι φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν οἱ μὲν ἀνδρεῖοι οἱ δὲ δειλοί. Ὁμοίως δὲ καὶ τὰ περὶ τὰς ἐπιθυμίας ἔχει καὶ τὰ περὶ τὰς ὀργάς· οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται, οἱ δ' ἀκόλαστοι καὶ ὀργίλοι, οἱ μὲν ἐκ τοῦ οὕτωσὶ ἐν αὐτοῖς ἀναστρέφεσθαι, οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτωσί. Καὶ ἑνὶ δὴ λόγῳ ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἕξεις γίνονται. Διὸ δεῖ τὰς ἐνεργείας ποιὰς ἀποδιδόναι· κατὰ γὰρ τὰς τούτων διαφορὰς ἀκολουθοῦσιν αἱ ἕξεις. Οὐ μικρὸν οὖν διαφέρει τὸ οὕτως ἢ οὕτως εὐθὺς ἐκ νέων ἐθίζεσθαι, ἀλλὰ πάμπολυ, μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν.

Λεξιλόγιο

οὕτω δὴ... ἔχει: έτσι λοιπόν συμβαίνει, το ίδιο λοιπόν συμβαίνει
τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους: όσα συμβαίνουν στη συναλλαγή μας με τους άλλους ανθρώπους, όσα γίνονται κατά τις μεταξύ μας σχέσεις
τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς: όσα έχουν μέσα τους το στοιχείο του φόβου (*δεινός* <*δέος*: φόβος)
οὕτωσί: με αυτόν τον συγκεκριμένο τρόπο
ἐκ τοῦ... ἀναστρέφεσθαι: με το να συμπεριφέρονται
αἱ ἕξεις γίνονται: διαμορφώνονται τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας
δεῖ τὰς ἐνεργείας ποιὰς ἀποδιδόναι: πρέπει να προσδίδουμε μια ορισμένη ποιότητα στις ενέργειές μας
οὐ μικρὸν διαφέρει: δεν έχει μικρή σημασία, έχει μεγάλη σημασία. (Πώς λέγεται αυτό το σχήμα λόγου;)
εὐθὺς ἐκ νέων: από την πιο μικρή ηλικία

Ερμηνευτικά σχόλια

ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἕξεις γίνονται: Όπως διαβάζουμε αλλού στα *Ηθικά Νικομάχεια*, συμβαίνει και το αντίστροφο: οι *έξεις* γίνονται η πηγή των αντίστοιχων ενεργειών, και έτσι δημιουργείται ένας κύκλος. Ας πάρουμε ως παράδειγμα την ανδρεία: συνηθίζοντας να περιφρονούμε τους κινδύνους γινόμαστε ανδρείοι, και, αφού γίνουμε ανδρείοι, μπορούμε να αντιμετωπίζουμε ακόμη καλύτερα αυτά που προκαλούν φόβο .

οὐ μικρόν – πάμπολυ – τὸ πᾶν: Αξίζει να προσέξουμε τη διαβάθμιση στη συλλογιστική διαδικασία.

Θέματα για συζήτηση

1. **ἐν αὐτοῖς**: Τίνος γένους λες πως είναι εδώ η επαναληπτική αντωνυμία; Με άλλη διατύπωση: Σε τι από τα προηγούμενα αναφέρεται η επαναληπτική αντωνυμία αυτής της φράσης;

2. **ἕξεις**: Κουβεντιάστε μέσα στην τάξη για τον τρόπο με τον οποίο σχηματίστηκε αυτή η λέξη. Όταν από τη συζήτησή σας προκύψει η σημασία της αρχαίας ελληνικής αυτής λέξης, προχωρήστε πια τότε στη σύγκριση της σημασίας της αρχαίας ελληνικής λέξης με τη σημασία της νεοελληνικής λέξης *έξη*. Κρίνετε ύστερα από όλα αυτά τη σημασία με την οποία σας υποδείχθηκε παραπάνω να καταλάβετε την έκφραση: *αἱ ἕξεις γίνονται*.

3. **οὐ μικρὸν οὖν διαφέρει...**: Γιατί ο Αριστοτέλης επιμένει στο *εὐθὺς ἐκ νέων*; Συμφωνείτε με τη θέση αυτή του φιλοσόφου, ιδίως με τη βαρύτητα που προσδίδει στη θέση του αυτή η προσθήκη της φράσης: *μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν*;

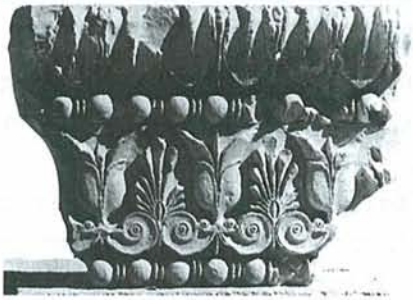

ΕΝΟΤΗΤΑ 5η
(Β 3, 1-2)

Η πραγμάτωση της ηθικής αρετής συνεπάγεται ευχαρίστηση για τον άνθρωπο

Σημεῖον δὲ δεῖ ποιεῖσθαι τῶν ἕξεων τὴν ἐπιγινομένην ἡδονὴν ἢ λύπην τοῖς ἔργοις· ὁ μὲν γὰρ ἀπεχόμενος τῶν σωματικῶν ἡδονῶν καὶ αὐτῷ τούτῳ χαίρων σώφρων, ὁ δ' ἀχθόμενος ἀκόλαστος, καὶ ὁ μὲν ὑπομένων τὰ δεινὰ καὶ χαίρων ἢ μὴ λυπούμενός γε ἀνδρεῖος, ὁ δὲ λυπούμενος δειλός. Περὶ ἡδονὰς γὰρ καὶ λύπας ἐστὶν ἡ ἠθικὴ ἀρετή· διὰ μὲν γὰρ τὴν ἡδονὴν τὰ φαῦλα πράττομεν, διὰ δὲ τὴν λύπην τῶν καλῶν ἀπεχόμεθα. Διὸ δεῖ ἦχθαί πως εὐθὺς ἐκ νέων, ὡς ὁ Πλάτων φησίν, ὥστε χαίρειν τε καὶ λυπεῖσθαι οἷς δεῖ· ἡ γὰρ ὀρθὴ παιδεία αὕτη ἐστίν.

Λεξιλόγιο

σημεῖον... τῶν ἕξεων: (αποδεικτικό) σημάδι ότι έχουν πια διαμορφωθεί οι "έξεις"
τὴν ἐπιγινομένην ἡδονὴν ἢ λύπην τοῖς ἔργοις: την ευχαρίστηση ή τη δυσαρέσκεια (= το ευχάριστο ή το δυσάρεστο συναίσθημα) που συνοδεύει τις πράξεις μας
ὁ ἀχθόμενος: αυτός που δυσανασχετεί
τὰ φαῦλα: τα τιποτένια, τα μικρής αξίας (τα ανάξια) πράγματα
τῶν καλῶν ἀπεχόμεθα: απέχουμε, μένουμε μακριά από τα όμορφα, από τα (αισθητικά) ωραία πράγματα
δεῖ ἦχθαί πως... ὥστε...: πρέπει να έχουμε πάρει εκείνη την αγωγή που θα μας κάνει να...

Ερμηνευτικά σχόλια

ὁ μὲν γὰρ ἀπεχόμενος... σώφρων: Η σωφροσύνη, λοιπόν δεν πρέπει να απαιτεί συνεχώς εσωτερικό αγώνα· στον πραγματικά σώφρονα άνθρωπο η αρετή γίνεται πηγή ευχαρίστησης και χαράς. Και αλλού στο ίδιο έργο ο Αριστοτέλης τονίζει ότι *αἱ κατ' ἀρετὴν πράξεις* είναι *ἡδεῖαι*.
περὶ ἡδονὰς γὰρ καὶ λύπας ἐστὶν ἡ ἠθικὴ ἀρετή: Εδώ διακρίνουμε κάτι από τα πρώτα βήματα της ψυχολογίας, της οποίας θεμελιωτής θεωρείται από πολλούς ο Αριστοτέλης. Η ηθική συνδέεται στενά με συναισθήματα και επιθυμίες (ενώ κάποιες

θεωρίες τη σχετίζουν με το διανοητικό, κυρίως, μέρος του ανθρώπου). Την ίδια ιδέα, ότι δηλαδή *αἱ ἡδοναὶ καὶ αἱ λῦπαι* επηρεάζουν αποφασιστικά τη ζωή των ατόμων και των κοινωνιών, τη συναντούμε και στον Πλάτωνα: «νόμων δὲ πέρι διασκοπουμένων ἀνθρώπων ὀλίγου πᾶσά ἐστιν ἡ σκέψις περί τε τὰς ἡδονὰς καὶ τὰς λύπας ἔν τε πόλεσιν καὶ ἐν ἰδίοις ἤθεσιν»· ο Αριστοτέλης όμως συστηματοποίησε περισσότερο από τον δάσκαλό του την εξέταση των συναισθημάτων, και είδε τα συναισθήματα με λιγότερη, γενικά, αυστηρότητα από εκείνον.

διὰ... τὴν ἡδονὴν τὰ φαῦλα πράττομεν: Αν συγκρίνουμε την αναφορά της *ἡδονῆς* εδώ με εκείνη στην αρχή της ενότητας, γίνεται φανερό ότι πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ "καλών" και "κακών" ηδονών: οι πρώτες συντείνουν στη διατήρηση της μεσότητας και του ορθού λόγου, ενώ οι δεύτερες έχουν το αντίθετο αποτέλεσμα. Η παιδεία λοιπόν καθιστά τον άνθρωπο ικανό να διακρίνει μεταξύ "καλών" και "κακών" ηδονών και να επιλέγει τις πρώτες.

ὡς ὁ Πλάτων φησίν: Ο Αριστοτέλης παραπέμπει στους πλατωνικούς *Νόμους*, όπου συναντούμε την άποψη αυτή για τον ρόλο της παιδείας.

Θέματα για συζήτηση

1. **σημεῖον δὲ δεῖ ποιεῖσθαι τῶν ἕξεων τὴν ἐπιγινομένην ἡδονὴν ἢ λύπην τοῖς ἔργοις**: Κουβεντιάστε μέσα στην τάξη για το κριτήριο που θέτει ο Αριστοτέλης προκειμένου να αποφανθεί κανείς αν έχουν πια οριστικά διαμορφωθεί οι "έξεις". Κάντε πιο συγκεκριμένη τη συζήτησή σας χρησιμοποιώντας τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί και ο Αριστοτέλης. Στο τέλος δοκιμάστε να προσθέσετε και άλλα, δικά σας παραδείγματα.
2. Θυμηθείτε ότι είχαμε παραπέμψει σ' αυτό το σημείο τη συζήτηση για την εναλλαγή πρώτου και τρίτου πληθυντικού προσώπου που είχαμε προσέξει στη δεύτερη ενότητα. Συζητήστε λοιπόν στην τάξη για το θέμα αυτό.
3. Δύο φορές πιο πάνω η λέξη *έξεις* γράφτηκε μέσα σε εισαγωγικά. Γιατί;
4. Γράψε ένα σύντομο δοκίμιο (μιας ή δύο σελίδων) α) για να επεξηγήσεις το περιεχόμενο του πλατωνικού ορισμού της αγωγής, β) για να δηλώσεις τη συμφωνία ή τη διαφωνία σου (κάνοντας δηλαδή κάτι σαν αυτό που έκανε και ο Αριστοτέλης).

ΕΝΟΤΗΤΑ 6η
(Β 6, 1-4)

Η αρετή καθιστά τον άνθρωπο ικανό να εκτελέσει το προορισμένο γι' αυτόν έργο

Δεῖ δὲ μὴ μόνον οὕτως εἰπεῖν, ὅτι ἕξις, ἀλλὰ καὶ ποία τις. Ῥητέον οὖν ὅτι πᾶσα ἀρετή, οὗ ἂν ᾖ ἀρετή, αὐτό τε εὖ ἔχον ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ εὖ ἀποδίδωσιν, οἷον ἡ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀρετὴ τόν τε ὀφθαλμὸν σπουδαῖον ποιεῖ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ· τῇ γὰρ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀρετῇ εὖ ὁρῶμεν. Ὁμοίως ἡ τοῦ ἵππου ἀρετὴ ἵππον τε σπουδαῖον ποιεῖ καὶ ἀγαθὸν δραμεῖν καὶ ἐνεγκεῖν τὸν ἐπιβάτην καὶ μεῖναι τοὺς πολεμίους. Εἰ δὴ τοῦτ' ἐπὶ πάντων οὕτως ἔχει, καὶ ἡ τοῦ ἀνθρώπου ἀρετὴ εἴη ἂν ἡ ἕξις ἀφ' ἧς ἀγαθὸς ἄνθρωπος γίνεται καὶ ἀφ' ἧς εὖ τὸ ἑαυτοῦ ἔργον ἀποδώσει. Πῶς δὲ τοῦτ' ἔσται,... ὧδ' ἔσται φανερόν, ἐὰν θεωρήσωμεν ποία τίς ἐστιν ἡ φύσις αὐτῆς.

Λεξιλόγιο

ποία τις: τι λογής *έξη*, ποιας ακριβώς ποιότητας *έξη*
οὗ ἂν ᾖ ἀρετή: όποιου πράγματος είναι αρετή
αὐτό τε εὖ ἔχον ἀποτελεῖ: και το ίδιο το πράγμα το κάνει να φτάσει στην πιο καλή (την τελική, δηλαδή την πιο τέλεια) κατάστασή του
καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ εὖ ἀποδίδωσιν: και το βοηθεί να εκτελέσει με τον σωστό τρόπο το έργο του, αυτό που είναι προορισμένο γι' αυτό
σπουδαῖον: αξιόλογο
ἐὰν θεωρήσωμεν: αν προσπαθήσουμε να δούμε, αν εξετάσουμε

Ερμηνευτικά σχόλια

ποία τις: Αν η *έξη* είναι αποτέλεσμα όμοιων (= επαναληπτικά ίδιων) ενεργειών, θα πει πως από την ποιότητα των ενεργειών εξαρτάται και η ποιότητα των *έξεων*. Οι αριστοτελικές επομένως *έξεις* μπορεί να είναι και αξιόλογες αλλά και ανάξιες λόγου –αυτό, στην πραγματικότητα, είναι που ενδιαφέρει τον Αριστοτέλη. Καταλαβαίνεις τώρα με τι νόημα λέει ο Αριστοτέλης την έκφραση *ποία τις*.

ἔργον: Βασική αντίληψη του Αριστοτέλη είναι ότι «ἡ φύσις οὐδὲν ποιεῖ μάτην». Αυτό σημαίνει ότι η *φύσις* ανέθεσε, κατά τον Αριστοτέλη, σε καθετί σ' αυτόν τον κόσμο ένα *ἔργον*, έναν συγκεκριμένο προορισμό· υπάρχει λοιπόν *ἔργον* του οφθαλμού, *ἔργον* του ίππου, *ἔργον* του ανθρώπου, *ἔργον* του χεριού και *ἔργον* του ποδιού. Και στον Πλάτωνα διαβάζουμε: «ὀφθαλμῶν...ἔστι τι ἔργον; », «δοκεῖ τί σοι εἶναι ἵππου ἔργον; ». Αλλού στα *Ηθικά Νικομάχεια* ο Αριστοτέλης θα μιλήσει για το *ἔργον* που επιτελεί ο κάθε επιμέρους "τεχνίτης" (αθλητής, αγαλματοποιός, κιθαριστής), παράλληλα με το *ἔργον* του *ἀνθρώπου* (που είναι «ψυχῆς ἐνέργεια κατὰ λόγον ἢ μὴ ἄνευ λόγου»).

Θέμα για συζήτηση

Πρόσεξε ότι η λέξη *ἀρετή* είναι για τον Αριστοτέλη μια λέξη που δεν προορίζεται μόνο για τον άνθρωπο. Ταιριάζει –είναι σαν να μας λέει– και για τα έμψυχα και για τα άψυχα πράγματα (αυτό θα πει ότι μπορεί να χρησιμοποιείται και για τα ζώα). Με αυτό το γενικό νόημα, ποιο είναι το περιεχόμενο της λέξης *ἀρετή*; (Τόνισε τα δύο κύρια στοιχεία που διακρίνει στην έννοια *αρετή κάθε πράγματος*, άρα και *του ανθρώπου*, ο Αριστοτέλης).

Λεπτομέρεια από ένα χειρόγραφο της Φυσικῆς Ἀκροάσεως του Αριστοτέλη, 13ος αι. (Παρίσι, Βιβλιοθήκη Mazarine).

ΕΝΟΤΗΤΑ 7η
(Β 6, 4-8)

Η αρετή βρίσκεται στη *μεσότητα*. Προσδιορισμός της έννοιας "μεσότητα"

Ἐν παντὶ δὴ συνεχεῖ καὶ διαιρετῷ ἔστι λαβεῖν τὸ μὲν πλεῖον τὸ δ' ἔλαττον τὸ δ' ἴσον, καὶ ταῦτα ἢ κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ἢ πρὸς ἡμᾶς... Λέγω δὲ τοῦ μὲν πράγματος μέσον τὸ ἴσον ἀπέχον ἀφ' ἑκατέρου τῶν ἄκρων, ὅπερ ἐστὶν ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πᾶσιν, πρὸς ἡμᾶς δὲ ὃ μήτε πλεονάζει μήτε ἐλλείπει· τοῦτο δ' οὐχ ἕν, οὐδὲ ταὐτὸν πᾶσιν. Οἷον εἰ τὰ δέκα πολλὰ τὰ δὲ δύο ὀλίγα, τὰ ἓξ μέσα λαμβάνουσι κατὰ τὸ πρᾶγμα· ἴσῳ γὰρ ὑπερέχει τε καὶ ὑπερέχεται· τοῦτο δὲ μέσον ἐστὶ κατὰ τὴν ἀριθμητικὴν ἀναλογίαν. Τὸ δὲ πρὸς ἡμᾶς οὐχ οὕτω ληπτέον· οὐ γὰρ εἴ τῳ δέκα μναῖ φαγεῖν πολὺ δύο δὲ ὀλίγον, ὁ ἀλείπτης ἓξ μνᾶς προστάξει· ἔστι γὰρ ἴσως καὶ τοῦτο πολὺ τῷ λη-ψομένῳ ἢ ὀλίγον· Μίλωνι μὲν γὰρ ὀλίγον, τῷ δὲ ἀρχομένῳ τῶν γυμνασίων πολύ. Ὁμοίως ἐπὶ δρόμου καὶ πάλης. Οὕτω δὴ πᾶς ἐπιστήμων τὴν ὑπερβολὴν μὲν καὶ τὴν ἔλλειψιν φεύγει, τὸ δὲ μέσον ζητεῖ καὶ τοῦθ' αἱρεῖται, μέσον δὲ οὐ τὸ τοῦ πράγματος ἀλλὰ τὸ πρὸς ἡμᾶς.

Λεξιλόγιο

ἐν παντὶ συνεχεῖ: σε καθετί που παρουσιάζει συνοχή, συνέχεια
διαιρετῷ: που μπορεί να διαιρεθεί. (Θυμήσου με την ευκαιρία τη σημασία των ρηματικών επιθέτων σε *-τός* καί *-τέος*. Αλήθεια, γιατί τα επίθετα αυτά τα λέμε ρηματικά;)
πλεῖον: ένα κομμάτι μεγαλύτερο από το άλλο
ἔλαττον: ένα κομμάτι μικρότερο από το άλλο
> άρα διαίρεση σε δύο άνισα μέρη

ἴσον: ένα κομμάτι ίσο με το άλλο (άρα διαίρεση σε δύο ίσα μέρη)
κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα: σε σχέση με το ίδιο το πράγμα (: με μέτρο τα ίδια τα πράγματα: με κριτήρια αντικειμενικά)
πρὸς ἡμᾶς: σε σχέση με εμάς (: με μέτρο τον εαυτό μας: με κριτήρια υποκειμενικά)
πᾶσιν: για όλους
πλεονάζει: είναι πάρα πολύ

ἐλλείπει: είναι πολύ λίγο
ἴσῳ γὰρ ὑπερέχει καὶ ὑπερέχεται: γιατί αυτό (= το 6) υπερέχει το ένα από τα άλλα δύο (= το 2) κατά τον ίδιο αριθμό μονάδων κατά τον οποίο υπερέχεται από το άλλο(= το 10): υπερέχει και υπερέχεται κατά τον ίδιο αριθμό μονάδων.
κατὰ τὴν ἀριθμητικὴν ἀναλογίαν: σύμφωνα με τις διδασκαλίες της αριθμητικής
τῳ: *τινι*
μνᾶ: μονάδα βάρους, η οποία όμως παρουσίαζε μεγάλη ποικιλία από εποχή σε εποχή και από πόλη σε πόλη. Εδώ ο λόγος πρέπει να είναι για την *αττική μνα*, που στην εποχή του Αριστοτέλη πρέπει να είχε βάρος ±435 γρ.
ὁ ἀλείπτης: ο προπονητής
Μίλωνι (ονομαστική: *Μίλων*): μεγάλος αθλητής από τον Κρότωνα, τη γνωστή ελληνική αποικία στην Κάτω Ιταλία. Έζησε στον 6ο αι. π.Χ. Η αρχαιότητα μιλούσε με θαυμασμό για τη μεγάλη του δύναμη.
δρόμος: τρέξιμο
ἐπιστήμων: ειδήμονας, γνώστης, ειδικός
φεύγει: αποφεύγει
ζητεῖ: ψάχνει να βρει, επιζητεί, προσπαθεί να πετύχει
αἱρεῖται: προτιμά, επιλέγει
μέσον οὐ τὸ τοῦ πράγματος: όχι το από καθαρά ποσοτική άποψη μέσον

Ερμηνευτικά σχόλια

μήτε πλεονάζει μήτε ἐλλείπει: Εδώ είναι χρήσιμο να θυμηθούμε όσα διαβάσαμε στην 4η Ενότητα για τις αρετές που αρμόζουν σε κάθε περίσταση. Η κάθε αρετή κατά τον Αριστοτέλη είναι *μεσότης*, είναι δηλ. το μέσον ανάμεσα στα δύο άκρα, την υπερβολή και την έλλειψη, που έχουν και τα δύο αρνητικό χαρακτήρα. Έτσι, ο ανδρείος βρίσκεται στο μέσον, ενώ στο ένα άκρο –της υπερβολής– βρίσκεται ο θρασύς και στο άλλο άκρο –της έλλειψης– ο δειλός. Το ίδιο συμβαίνει και με τις αρετές της σωφροσύνης και της πραότητας, που είναι *μεσότητες*· στο άκρο της υπερβολής σχετικά με τις αρετές αυτές βρίσκεται, αντίστοιχα, ο ακόλαστος και ο οργίλος. Ο Αριστοτέλης δεν αναφέρει καν (στην 4η Ενότητα) το άκρο της έλλειψης σχετικά με τις αρετές αυτές, επειδή συναντάται πολύ πιο σπάνια από το άκρο της υπερβολής.
ἐπιστήμων: Έχει παρόμοια σημασία με τον όρο *τεχνῖται* που θα δούμε στην επόμενη ενότητα. Δεν εννοούνται δηλαδή εδώ επιστήμες όπως τα μαθηματικά, γιατί αυτές δεν ασχολούνται με το υποκειμενικό αλλά με το αντικειμενικό μέσο.

Θέματα για συζήτηση

1. **εἰ τὰ δέκα πολλὰ τὰ δὲ δύο ὀλίγα, τὰ ἓξ μέσα λαμβάνουσι κατὰ τὸ πρᾶγμα**: Εξήγησε με ένα σχήμα το αριθμητικό μέσον που περιγράφεται εδώ.

2. Ο Αριστοτέλης δεν είχε ακόμη στη διάθεσή του τις τόσο σημαντικές για τον δικό μας λόγο λέξεις *αντικειμενικός* και *υποκειμενικός*, βρέθηκε όμως αυτή τη στιγμή στην ανάγκη να εκφράσει τις δύο αυτές έννοιες. Μπροστά σε ανάλογο πρόβλημα ο Αριστοτέλης βρέθηκε πολλές φορές στη διάρκεια των επιστημονικών του ενασχολήσεων, εφόσον ήταν ο πρώτος που ασχολήθηκε με κάποιους επιστημονικούς κλάδους ή πρώτος αυτός αντιμετώπισε με έναν καινούργιο, σε σχέση με τους παλιότερους στοχαστές, τρόπο κάποιους τομείς της ανθρώπινης σκέψης και γνώσης. Ο κάθε όμως επιστήμονας, όταν κατά τη διάρκεια των ερευνών του βρίσκεται στην ανάγκη να εκφράσει με λόγο τις ιδέες του, δεν έχει βέβαια πρόχειρες και εύκολες τις λύσεις· μερικές μάλιστα φορές χρειάζεται να κάνει και περισσότερες από μια δοκιμές ώσπου να καταλήξει (αν καταλήξει!) σε κάτι οριστικό. Συνέβη, νομίζεις, το ίδιο και με τον Αριστοτέλη στην περίπτωση που μας απασχολεί;

ΕΝΟΤΗΤΑ 8η
(Β 6, 9-10)

Όπως η τέχνη, έτσι και η ηθική αρετή στοχεύει στο *μέσον*

Εἰ δὴ πᾶσα ἐπιστήμη οὕτω τὸ ἔργον εὖ ἐπιτελεῖ, πρὸς τὸ μέσον βλέπουσα καὶ εἰς τοῦτο ἄγουσα τὰ ἔργα (ὅθεν εἰώθασιν ἐπιλέγειν τοῖς εὖ ἔχουσιν ἔργοις ὅτι οὔτ' ἀφελεῖν ἔστιν οὔτε προσθεῖναι, ὡς τῆς μὲν ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως φθειρούσης τὸ εὖ, τῆς δὲ μεσότητος σῴζούσης, οἱ δ' ἀγαθοὶ τεχνῖται, ὡς λέγομεν, πρὸς τοῦτο βλέποντες ἐργάζονται), ἡ δ' ἀρετὴ πάσης τέχνης ἀκριβεστέρα καὶ ἀμείνων ἐστὶν ὥσπερ καὶ ἡ φύσις, τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστική. Λέγω δὲ τὴν ἠθικήν· αὕτη γάρ ἐστι περὶ πάθη καὶ πράξεις, ἐν δὲ τούτοις ἔστιν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσον.

Λεξιλόγιο

τὸ ἔργον εὖ ἐπιτελεῖ: εκπληρώνει σωστά το έργο της
βλέπουσα: έχοντας στραμμένο το βλέμμα της, αποβλέποντας
ὅθεν: γι' αυτό
εἰώθασιν ἐπιλέγειν: συνηθίζουν να προσθέτουν στο τέλος ότι..., να λένε στο τέλος για κάτι ότι...
στοχαστικός εἰμί τινος: έχω για στόχο μου κάτι

Ερμηνευτικά σχόλια

ἐπιστήμη ~ τέχνη — ἀρετή — φύσις: Και οι τρεις έχουν τη δυνατότητα δημιουργίας κάποιας μορφής: η τέχνη μορφοποιεί το υλικό της, η φύση δημιουργεί επίσης μορφές, η αρετή δίνει μορφή στην προσωπικότητα του ανθρώπου. Ο Αριστοτέλης συγκρίνει τις τρεις έννοιες μεταξύ τους: η αρετή είναι ανώτερη από την τέχνη, γιατί μορφοποιεί στην ουσία του τον άνθρωπο· η φύση είναι ανώτερη από την τέχνη (σε άλλο του έργο διαβάζουμε: «μᾶλλον δ' ἐστὶ τὸ οὗ ἕνεκα καὶ τὸ καλὸν ἐν τοῖς τῆς φύσεως ἔργοις ἢ ἐν τοῖς τῆς τέχνης»)· γι' αυτό *ἡ τέχνη μιμεῖται τὴν φύσιν*.
οὔτ' ἀφελεῖν... οὔτε προσθεῖναι: Τα απαρέμφατα βρίσκονται σε αντιστοιχία (με αντίθετη σειρά) προς τους όρους *ὑπερβολή* και *ἔλλειψις* που ακολουθούν· οι δύο, πάλι, αυτοί όροι αντιπαρατίθενται στον όρο *μεσότης* που ακολουθεί.

τοῦ μέσου: Η έννοια αυτή έχει κεντρική, όπως βλέπουμε, θέση στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη. Προϋπάρχει στον Πλάτωνα, ο οποίος κάνει λόγο για το *μέτριον* και τη *συμμετρία* με παρόμοια σημασία («μετριότης γὰρ καὶ συμμετρία κάλλος δήπου καὶ ἀρετὴ πανταχοῦ συμβαίνει γίγνεσθαι»)· όμως συστηματική αξιοποίηση και ισχυρή θεμελίωσή της γίνεται από τον Αριστοτέλη.

λέγω δὲ τὴν ἠθικήν: Οι *διανοητικές αρετές*, όπως λ.χ. η σοφία, δεν είναι μεσότητες, γιατί αυτές είναι ασυμβίβαστες με τις έννοιες *υπερβολή* και *έλλειψη*.

πάθη: Αλλού στο ίδιο έργο διαβάζουμε τα εξής: «λέγω δὲ πάθη μὲν ἐπιθυμίαν ὀργὴν φόβον θάρσος φθόνον χαρὰν φιλίαν μῖσος πόθον ζῆλον ἔλεον, ὅλως (= γενικά) οἷς ἕπεται ἡδονὴ ἢ λύπη».

Θέμα για συζήτηση

τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστική: Πρόσεξε ότι ο Αριστοτέλης απέφυγε να πει: *τοῦ μέσου ἐστὶ στοχαστική*. Προσπάθησε να καταλάβεις τη διαφορά των δύο εκφραστικών τρόπων και εξήγησε στη συνέχεια την προτίμηση του Αριστοτέλη για την πρώτη –μπορούμε άραγε από την προτίμησή του να βγάλουμε συμπεράσματα και για τον χαρακτήρα του; Μη ξεχνάς αυτό που λένε, πως «το ύφος είναι ο άνθρωπος»! Θα βοηθηθείς, πάντως, στην προσπάθειά σου, αν ξαναθυμηθείς από το συντακτικό σου α) τη σημασία του εκφραστικού σχήματος της δυνητικής ευκτικής, και β) τη λεγόμενη (=;) "απλή σκέψη του λέγοντος".

ΕΝΟΤΗΤΑ 9η
(Β 6, 10-13)

Σημαντικές διευκρινήσεις για το περιεχόμενο της έννοιας "μεσότης"

Οἷον καὶ φοβηθῆναι καὶ θαρρῆσαι καὶ ἐπιθυμῆσαι καὶ ὀργισθῆναι καὶ ἐλεῆσαι καὶ ὅλως ἡσθῆναι καὶ λυπηθῆναι ἔστι καὶ μᾶλλον καὶ ἧττον, καὶ ἀμφότερα οὐκ εὖ· τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἕνεκα καὶ ὡς δεῖ, μέσον τε καὶ ἄριστον, ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς. Ὁμοίως δὲ καὶ περὶ τὰς πράξεις ἔστιν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσον. Ἡ δ' ἀρετὴ περὶ πάθη καὶ πράξεις ἐστίν, ἐν οἷς ἡ μὲν ὑπερβολὴ ἁμαρτάνεται καὶ ψέγεται καὶ ἡ ἔλλειψις, τὸ δὲ μέσον ἐπαινεῖται καὶ κατορθοῦται· ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς. Μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετή, στοχαστική γε οὖσα τοῦ μέσου.

Λεξιλόγιο

ἐλεῶ: ευσπλαχνίζομαι
ἡσθῆναι· *ἥδομαι:* ευχαριστιέμαι
ἔστι: είναι δυνατό
ἀμφότερα: και τα δυο αυτά (εννοούνται το *μᾶλλον* και το *ἧττον*)
ὅτε δεῖ: τη στιγμή που πρέπει
ἐφ' οἷς (*δεῖ*): σε σχέση με τα πράγματα που πρέπει
πρὸς οὓς (*δεῖ*): σε σχέση με τους ανθρώπους που πρέπει
οὗ ἕνεκα (*δεῖ*): για τον λόγο που πρέπει
ὡς δεῖ: με τον τρόπο που πρέπει
ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς: το πιθανότερο είναι ότι η φράση αυτή λέγεται σε άμεση σχέση προς τη λέξη *ἄριστον* που προηγείται· πρόκειται δηλαδή μάλλον για έναν (ετυμολογικό) συσχετισμό των λέξεων *ἄ ρ ι στον* και *ἀ ρ ετή*.
ἁμαρτάνεται: αποτελεί λάθος, σφάλμα
κατορθοῦται: είναι το σωστό, το ορθό
ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς: και τα δύο αυτά (εννοούνται τα *ἐπαινεῖται* και *κατορθοῦται*) έχουν σχέση με την αρετή, πάνε μαζί μαζί με την αρετή, ανήκουν στην αρετή.

Ερμηνευτικό σχόλιο

μέσον τε καὶ ἄριστον: Όπως είδαμε, η αρετή είναι κατά τον Αριστοτέλη *μεσότης* σε σχέση προς τα δύο άκρα της υπερβολής και της έλλειψης. Όμως ταυτόχρονα είναι το υψηλότερο και σπουδαιότερο χαρακτηριστικό για τον άνθρωπο («...κατὰ μὲν τὴν οὐσίαν... μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετή, κατὰ δὲ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ ἀκρότης»).

Θέματα για συζήτηση

1. **μᾶλλον καὶ ἧττον**: Περισσότερο ή λιγότερο από τι; Ο Αριστοτέλης, όπως βλέπεις, δεν το λέει καθαρά - στη γλώσσα του συντακτικού θα λέγαμε: ο Αριστοτέλης δεν βάζει εδώ, δίπλα σ' αυτά τα συγκριτικού βαθμού επιρρήματα, καμιά γενική συγκριτική. Μπορείς με βάση αυτά που ακολουθούν να προσθέσεις εσύ αυτή τη γενική συγκριτική;
2. **δεῖ**: Αλήθεια, τι ακριβώς εννοούμε όταν χρησιμοποιούμε κι εμείς στον λόγο μας –τόσο συχνά μάλιστα– τη λέξη *πρέπει* («έτσι πρέπει να κάνεις» – «δεν πρέπει να κάνεις έτσι»); Με άλλα λόγια: Ποιο είναι το κριτήριό μας (ή τα κριτήριά μας) για την ορθότητα των πράξεών μας; Συζητήστε το μέσα στην τάξη –και ύστερα αναρωτηθείτε τι ήταν, αλήθεια, στην πραγματικότητα αυτό που έδινε στον αρχαίο Έλληνα τη βεβαιότητα πως οι πράξεις του ήταν ορθές.

ΕΝΟΤΗΤΑ 10η
(Β 6, 14-16)

Ορισμός της αρετής

Ἔτι τὸ μὲν ἁμαρτάνειν πολλαχῶς ἔστιν (τὸ γὰρ κακὸν τοῦ ἀπείρου, ὡς οἱ Πυθαγόρειοι εἴκαζον, τὸ δ' ἀγαθὸν τοῦ πεπερασμένου), τὸ δὲ κατορθοῦν μοναχῶς (διὸ καὶ τὸ μὲν ῥᾴδιον τὸ δὲ χαλεπόν, ῥᾴδιον μὲν τὸ ἀποτυχεῖν τοῦ σκοποῦ, χαλεπὸν δὲ τὸ ἐπιτυχεῖν)· καὶ διὰ ταῦτ' οὖν τῆς μὲν κακίας ἡ ὑπερβολὴ καὶ ἡ ἔλλειψις, τῆς δ' ἀρετῆς ἡ μεσότης·

ἐσθλοὶ μὲν γὰρ ἁπλῶς, παντοδαπῶς δὲ κακοί.

Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετική, ἐν μεσότητι οὖσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὡρισμένῃ λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὁρίσειεν. Μεσότης δὲ δύο κακιῶν, τῆς μὲν καθ' ὑπερβολὴν τῆς δὲ κατ' ἔλλειψιν· καὶ ἔτι τῷ τὰς μὲν ἐλλείπειν τὰς δ' ὑπερβάλλειν τοῦ δέοντος ἔν τε τοῖς πάθεσι καὶ ἐν ταῖς πράξεσι, τὴν δ' ἀρετὴν τὸ μέσον καὶ εὑρίσκειν καὶ αἱρεῖσθαι.

Λεξιλόγιο

ἁμαρτάνω: κάνω λάθος, κάνω σφάλμα
πολλαχῶς ἔστιν: μπορεί να γίνει με πολλούς τρόπους, γίνεται με πολλούς τρόπους
τὸ γὰρ κακὸν τοῦ ἀπείρου: γιατί το κακό και το άπειρο πάνε μαζί
(κατά λέξη: το κακό είναι γνώρισμα του απείρου, ανήκει στο άπειρο).
εἴκαζον: υπέθεταν, συμπέραιναν, δίδασκαν
κατορθόω - ῶ: πράττω το σωστό
μοναχῶς: με έναν μόνο τρόπο
ἐσθλοί: καλοί
ἁπλῶς: με έναν μόνο τρόπο
παντοδαπῶς: με πολλούς τρόπους
προαιρετική: που επιλέγεται ελεύθερα από το άτομο
ὡρισμένῃ λόγῳ: η οποία καθορίζεται από τη λογική. (Ο λόγος είναι για τη μεσότητα, όπως δείχνει η δοτική πτώση της μετοχής).
ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὁρίσειεν: και συγκεκριμένα, κατά τη γνώμη μου, με τη λογική που καθορίζει ο φρόνιμος άνθρωπος
τῆς μὲν καθ' ὑπερβολήν: που η μια βρίσκεται από την πλευρά της υπερβολής

Ερμηνευτικά σχόλια

ὡς οἱ Πυθαγόρειοι εἴκαζον: Ο Αριστοτέλης δέχεται εδώ τη διδασκαλία των Πυθαγορείων για τις *αντίθετες* –μεταξύ τους– *δυνάμεις* που κυβερνούν τον κόσμο. Στη διδασκαλία αυτή το *ἀγαθόν* είναι σύστοιχο π.χ. με το *φῶς*, με το *δεξιόν*, με το *ἕν*, με το *πέρας*, ενώ το *κακόν* με το *σκότος*, με το *ἀριστερόν*, με το *πλῆθος*, με το *ἄπειρον*.

ἐσθλοὶ μὲν γὰρ ἁπλῶς, παντοδαπῶς δὲ κακοί: Άγνωστης προέλευσης στίχος.

ἕξις προαιρετική: Επανειλημμένα υπογραμμίζεται από τον Αριστοτέλη η σημασία της *προαιρέσεως* για την ύπαρξη της αρετής. Σε ένα άλλο χωρίο του ίδιου έργου διαβάζουμε τους αναγκαίους όρους για να χαρακτηρισθεί μια πράξη ενάρετη: ο άνθρωπος πρέπει να έχει α) συνείδηση της πράξης του (*εἰδώς*), β) την ανάλογη προαίρεση (*προαιρούμενος*), γ) σιγουριά και σταθερότητα στην πραγματοποίησή της (*βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως*).

λόγος: Αλλού στο ίδιο έργο διαβάζουμε: «ἡ μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἕξις ἀρετή ἐστιν». Αρχικά λοιπόν είναι ο νόμος που συνηθίζει τους πολίτες να ενεργούν ενάρετα· έπειτα έρχεται η λογική, η φρόνηση, που βοηθά τον νόμο και τελειοποιεί το έργο του.

ὁ φρόνιμος: Στον φρόνιμο άνθρωπο ενώνονται και συνυπάρχουν όλες οι αρετές. Όταν υπάρχει η φρόνηση, γράφει αλλού ο Αριστοτέλης, όλες οι αρετές θα υπάρξουν. Οι διάφορες αρετές δείχνουν πώς αντιδρά ο φρόνιμος στις διάφορες περιστάσεις· αν λείψει μια αρετή, αποδιοργανώνεται το όλον. Έτσι ο ηθικά *σπουδαῖος* αποτελεί μέτρο σύγκρισης για τους άλλους.

Θέματα για συζήτηση

1. **ὡρισμένῃ λόγῳ:** Όπως θα πρόσεξες, στο σημαντικότατο αυτό για τη σύλληψη της αρετής στοιχείο ο Αριστοτέλης αναφέρεται για πρώτη φορά εδώ. Τι είναι αυτό που τον έκανε, κατά την κρίσιμη στιγμή του ορισμού, να αισθανθεί αυτή την ανάγκη; Τι το καινούργιο πρόσθεσε το νέο αυτό στοιχείο;

2. Γράψε ένα μικρό δοκίμιο (μιας ή δύο σελίδων) για τις βασικές έννοιες που χρησιμοποίησε ο Αριστοτέλης προκειμένου να διαμορφώσει τον ορισμό του της αρετής.

Προτομή του Αριστοτέλη (Νεάπολη, Εθνικό Μουσείο).

ΠΟΛΙΤΙΚΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Διαβάσαμε ως τώρα μερικές ενότητες από το δεύτερο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων*, του έργου που ο Αριστοτέλης αφιέρωσε στη μελέτη των επιμέρους *αρετών* του ανθρώπου, είτε αυτών που σχετίζονται με τη γενικότερη συμπεριφορά του ατόμου και με τον χαρακτήρα του είτε αυτών που σχετίζονται με το μυαλό του, με τη διάνοιά του. Προς τι όμως όλη αυτή η μελέτη; Για ποιον, στην πραγματικότητα, λόγο χρειάζεται να ψάξουμε να βρούμε τι θα πει *ανδρεία* ή *σωφροσύνη*, *δικαιοσύνη* ή *φρόνηση*; Η απάντηση του Αριστοτέλη στα ερωτήματα αυτά είναι ίδια με την απάντηση που θα έδινε κάθε αρχαίος Έλληνας: «Μα, φυσικά, για να γίνουμε καλοί *πολίτες*· για να λειτουργήσουμε σωστά μέσα στην πόλη, ζώντας δίπλα σε όλους τους άλλους συν- *πολίτες* μας». Μια τέτοια απάντηση αφήνει να φανεί πως τις αρετές ο αρχαίος Έλληνας (ίδια, επομένως, ήταν και του Αριστοτέλη η αντίληψη) δεν τις επιδίωκε για χάρη του εαυτού του· η απόκτηση ή η μη απόκτησή τους από το άτομο δεν ήταν μια αποκλειστικά δική του υπόθεση, κάτι δηλαδή που αφορούσε μόνο τον ίδιο. Εκείνο που είχε σημασία για τον αρχαίο Έλληνα ήταν ότι με την απόκτηση των αρετών (ή με τη μη απόκτησή τους) θα λειτουργούσε τελικά με έναν συγκεκριμένο τρόπο μέσα στην πόλη του: σωστόν ή λανθασμένο. Καταλαβαίνουμε έτσι ότι η *ηθική* φιλοσοφία είναι στην πραγματικότητα μέρος της *πολιτικής* φιλοσοφίας. Ο Αριστοτέλης το δηλώνει ολοκάθαρα με τον τρόπο που τελειώνει τα *Ηθικά* του *Νικομάχεια* : «Τώρα που μιλήσαμε για όλα αυτά, είναι η ώρα να μιλήσουμε και για νόμους και πολιτεύματα. Τότε θα έχουμε ολοκληρώσει την *περί τὰ ἀνθρώπινα* φιλοσοφία μας. Ας αρχίσουμε λοιπόν τον λόγο μας». Η παράξενη αυτή για τέλος βιβλίου φράση εξηγείται μόνο αν θεωρηθεί πέρασμα σε ένα καινούργιο βιβλίο. Το βιβλίο αυτό είναι τα *Πολιτικά*. Σ' αυτό, πράγματι, το βιβλίο του Αριστοτέλη ο λόγος είναι για τα θέματα που αυτός εξήγγειλε στο τέλος των *Ηθικών Νικομαχείων* του.

Από το έργο αυτό εμείς θα έχουμε την ευκαιρία να διαβάσουμε μερικές ενότητες. Στην πραγματικότητα θα παρακολουθήσουμε διδασκαλίες του Αριστοτέλη α) για τη γένεση της *πόλης*, β) για το περιεχόμενο της έννοιας *πολίτης*, γ) για το περιεχόμενο της έννοιας "πολίτευμα" (*πολιτεία*), δ) για τα είδη των πολιτευμάτων, ε) για θέματα σχετικά με τη διακυβέρνηση της *πόλης*, στ) για θέματα παιδείας και εκπαίδευσης. Επειδή διαβάζοντας τις ενότητες αυτές θα συναντούμε συχνότατα τη λέξη πό-

λις, πρέπει να έχουμε από τώρα υπόψη μας ότι η αρχαία ελληνική αυτή λέξη δεν είχε τη σημασία που έχει η δική μας λέξη "πόλη". Η αρχαία ελληνική λέξη *πόλις* αντιστοιχεί μάλλον στη δική μας έννοια "κράτος". Αυτή η *πόλις* - κράτος είναι στα *Πολιτικά* μια κοινότητα που την αποτελούν κυβερνώντες και κυβερνώμενοι, *ἄρχοντες* και *ἀρχόμενοι*. Είναι ένα *όλον* που το αποτελούν, όπως θα δούμε, *μέρη*· τα μέρη αυτά δεν χάνουν μέσα στο όλον τη δική τους φυσιογνωμία. Ως όλον λοιπόν η *πόλις* - κράτος αποτελείται από ανόμοια μεταξύ τους στοιχεία· μερικά από αυτά ασκούν εξουσία, τα άλλα υπακούουν. Ως όλον η *πόλις* έχει για στόχο της την *ευδαιμονία*, κι αυτή πάλι είναι το αποτέλεσμα της *αυτάρκειας*, της απόλυτης μακάρι ανεξαρτησίας από οτιδήποτε βρίσκεται έξω από την *πόλιν*.

Συνοπτικό σχεδιάγραμμα περιεχομένων των *Πολιτικών*

Βιβλίο Α. *Περί οικονομίας*· οργάνωση της οικογένειας και της οικιακής οικονομίας.

Βιβλίο Β. Κριτική εξέταση γνωστών πολιτειακών μορφών, θεωρητικών (Πλάτωνας, Φαλέας, Ιππόδαμος) και ιστορικών (Σπάρτη, Κρήτη, Καρχηδόνα).

Βιβλίο Γ. Βασικές πολιτικές έννοιες (*πόλις, πολίτης*). Ταυτίζεται η αρετή του πολίτη με την αρετή του ανθρώπου; Εξέταση των ορθών πολιτευμάτων και των παρεκκλίσεων. Η *αθροιστική* θεωρία. Ο εξοστρακισμός. Εξέταση της *βασιλείας*.

Βιβλίο Δ. Εξέταση των δημοκρατικών και ολιγαρχικών πολιτευμάτων. Για την κατανομή της βουλευτικής, εκτελεστικής και δικαστικής εξουσίας.

Βιβλίο Ε. Παθολογία των πολιτευμάτων: επαναστάσεις και αιτίες τους. Πώς εξασφαλίζει κανείς τη σταθερότητα ενός πολιτεύματος;

Βιβλίο Ζ. Για τη δημιουργία δημοκρατικών και ολιγαρχικών πολιτευμάτων και για τη διατήρησή τους. Για τα δημόσια αξιώματα.

Βιβλία Η-Θ. Εξέταση της *ἀρίστης πολιτείας*. Ποιο αγαθό πρέπει αυτή να επιδιώκει; Πρόγραμμα αγωγής σε ένα ιδανικό κράτος.

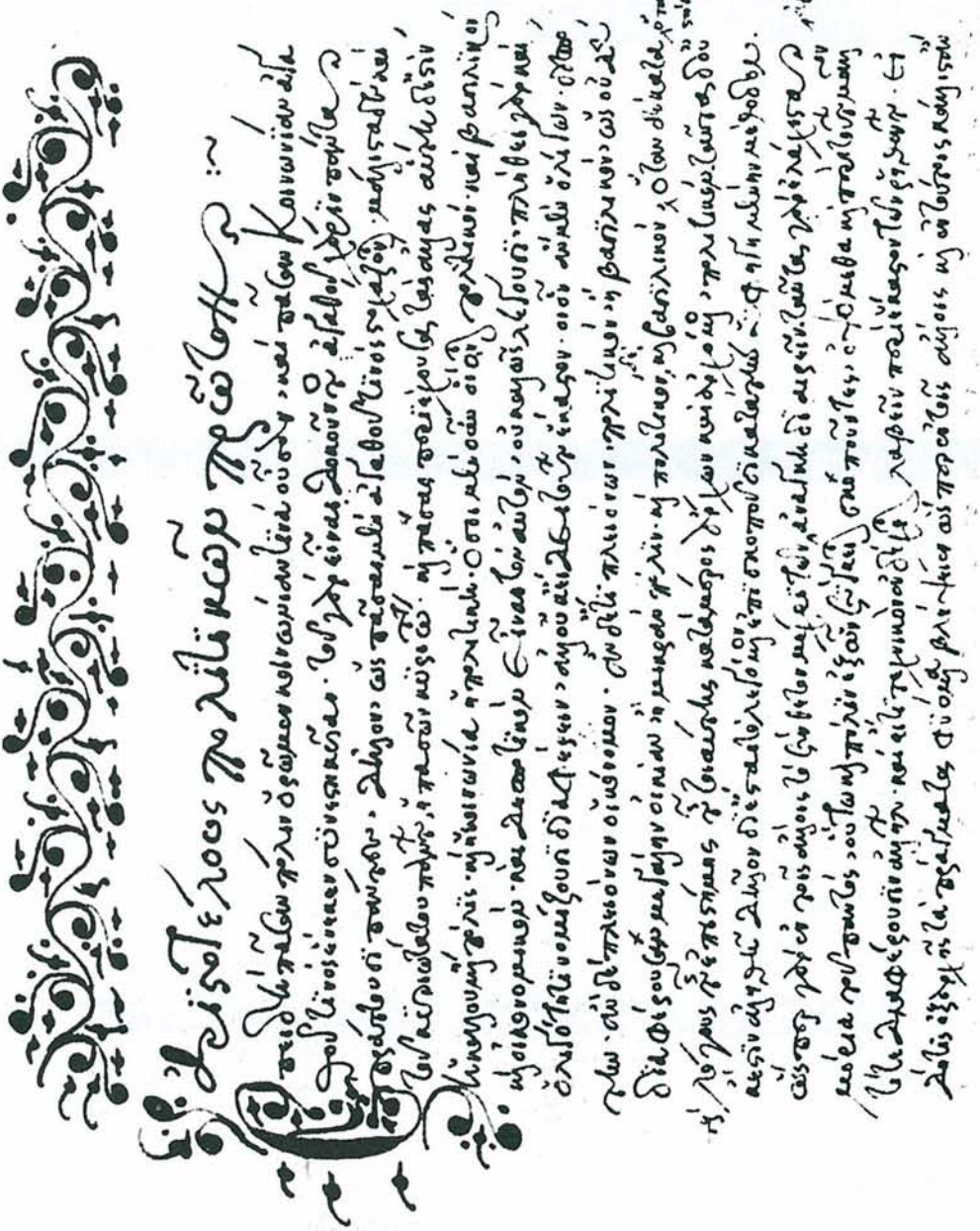

Κώδικας CCC 112 (15ος αι., Corpus Christi, Οξφόρδη).

ΕΝΟΤΗΤΑ 11η
(Α 1, 1)

Η πόλη είναι η τελειότερη μορφή κοινωνίας

Ἐπειδὴ πᾶσαν πόλιν ὁρῶμεν κοινωνίαν τινὰ ουσαν καὶ πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἕνεκεν συνεστηκυῖαν (τοῦ γὰρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσι πάντες), δῆλον ὡς πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δὲ καὶ τοῦ κυριωτάτου πάντων ἡ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας. Αὕτη δ' ἐστὶν ἡ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινωνία ἡ πολιτική.

Λεξιλόγιο

κοινωνία: κοινότητα, συνύπαρξη (*κοινωνίαν τινά*: ένα είδος κοινότητας, ένα είδος συνύπαρξης)
ἕνεκεν: για χάρη, για
συνεστηκυῖα: αυτή που έχει συσταθεί, έχει συγκροτηθεί
στοχάζονται: έχουν για στόχο τους, στοχεύουν σε, αποβλέπουν σε, επιδιώκουν
κυριώτατος: ο ύψιστος, ο υπέρτατος, ο ανώτερος
τοῦ κυριωτάτου πάντων (ενν.: *τῶν ἀγαθῶν*)
ἡ πασῶν (ενν.: *τῶν κοινωνιῶν*) **κυριωτάτη**
περιέχουσα: αυτή που περικλείει, που κλείνει μέσα της
ἡ κοινωνία ἡ πολιτική· έκφραση ταυτόσημη με τη λέξη *πόλις*

Ερμηνευτικά σχόλια

πᾶσαν πόλιν: Ο Αριστοτέλης συνήθιζε να αρχίζει την έκθεσή του με μια γενική πρόταση και να προχωρεί ύστερα στην εξέταση των επιμέρους περιπτώσεων. Κατά βάθος πίστευε ότι είναι κατὰ φύσιν να αναφερόμαστε πρώτα στα κοινά, στα γενικά θέματα και ύστερα να περνούμε στα ειδικά, στα επιμέρους ζητήματα (*τὰ περὶ ἕκαστον ἴδια*).
κοινωνίαν: Πρόσεξε ότι η λέξη αυτή γεννήθηκε από το ρήμα *κοινωνῶ*, που σήμαινε "συμμετέχω σε κάτι", "παίρνω μέρος σε κάτι μαζί με κάποιον άλλο (ή με κάποιους

άλλους)". Όταν το σκεφτούμε έτσι, κατανοούμε καλύτερα τη σημασία της *πολιτικῆς κοινωνίας*.

ἡ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας: Στα *Ηθικά Νικομάχεια* ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για διάφορες *κοινωνίες*, που η καθεμιά τους έχει ένα επιμέρους *συμφέρον*· αυτοί π.χ. που πολεμούν μαζί επιδιώκουν τον πλούτο, τη νίκη ή την κατάκτηση μιας πόλης, οι ναυτικοί έχουν στόχο την απόκτηση χρημάτων, και κάτι ανάλογο συμβαίνει σε όσους ανήκουν σε μια φυλή ή σε έναν δήμο. Αυτές τις κοινωνίες ο Αριστοτέλης τις θεωρεί *μόρια* της πολιτικής κοινωνίας και τις τοποθετεί σε υποδεέστερη από αυτήν θέση, αφού η πολιτική κοινωνία δεν στοχεύει στο ειδικό κατά περίπτωση συμφέρον, στο συμφέρον της στιγμής, αλλά σ' αυτό που αφορά *ἅπαντα τὸν βίον*.

Θέματα για συζήτηση

1. **ἐπειδὴ... ὁρῶμεν**: Χρησιμοποιώντας τη λέξη *ὁρῶμεν* ο Αριστοτέλης δηλώνει, στην πραγματικότητα, ότι τα (λογικά) επιχειρήματά του συχνά τα συλλέγει προσέχοντας τη γύρω του πραγματικότητα. Και όχι, βέβαια, μόνο αυτό, αφού στη συνέχεια τα επιχειρήματα αυτά ο Αριστοτέλης τα χρησιμοποιεί κιόλας για την προώθηση της σκέψης του και για εξαγωγή συμπερασμάτων (θυμήσου π.χ. όσα διάβασες στην 1η ενότητα, όπου ο Αριστοτέλης συνήγαγε συμπεράσματα προσέχοντας τη "συμπεριφορά" της πέτρας ή της φωτιάς). Με ποιο επίθετο θα χαρακτήριζες έναν τέτοιο στοχαστή, έναν τέτοιο φιλόσοφο; Ποιο επίθετο θα δήλωνε τότε το αντίθετο;

2. **τοῦ κυριωτάτου πάντων**: Στα *Ηθικά Νικομάχεια* το υπέρτατο αυτό αγαθό ο Αριστοτέλης το είχε χαρακτηρίσει με την έκφραση *τὸ ἀκρότατον πάντων τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν*. Ποιο ήταν αυτό (:με ποια λέξη το δήλωνε); Γράψε ένα μικρό δοκίμιο (μιας ή δύο σελίδων) για τη σύμπτωση ή μη του υπέρτατου για το άτομο αγαθού με το υπέρτατο για την πολιτεία αγαθό.

ΕΝΟΤΗΤΑ 12η
(Α 2, 5-6)

Ο άνθρωπος είναι ζῷον πολιτικόν

Η κοινωνική οντότητα που προήλθε από τη συνένωση περισσότερων χωριών είναι η πόλη, μια κοινωνική οντότητα τέλεια, που μπορούμε να πούμε ότι πέτυχε τελικά την ύψιστη αυτάρκεια· συγκροτήθηκε για να διασφαλίζει τη ζωή, στην πραγματικότητα όμως υπάρχει για να εξασφαλίζει την καλή ζωή. Η πόλη, επομένως, είναι κάτι που ήρθε στην ύπαρξη εκ φύσεως, όπως ακριβώς και οι πρώτες κοινωνικές οντότητες, αφού αυτή είναι το *τέλος* εκείνων κι αφού αυτό που λέμε *φύση* ενός πράγματος δεν είναι παρά η μορφή που αυτό έχει κατά τη στιγμή της *τελείωσης*, της ολοκλήρωσής του: αυτό δεν λέμε, πράγματι, πως είναι τελικά η *φύση* του κάθε πράγματος, π.χ. του ανθρώπου, του αλόγου ή του σπιτιού, η μορφή δηλαδή που το κάθε πράγμα έχει όταν ολοκληρωθεί η εξελικτική του πορεία; Επίσης: Ο τελικός λόγος για τον οποίο υπάρχει ένα πράγμα είναι κάτι το έξοχο, και η αυτάρκεια είναι τελικός στόχος και, άρα, κάτι το έξοχο. Όλα αυτά κάνουν φανερό ότι η πόλη ανήκει στην κατηγορία των πραγμάτων που υπάρχουν εκ φύσεως και ότι ο άνθρωπος είναι ένα ον προορισμένο από τη φύση να ζει σε πόλη (*πολιτικὸν ζῷον*)· ο δίχως πόλη άνθρωπος (θέλω να πω: ο εκ φύσεως δίχως πόλη άνθρωπος, όχι ο δίχως πόλη από κάποια τυχαία συγκυρία) ή είναι άνθρωπος κατώτερης ποιότητας ή είναι ένα ον ανώτερο από τον άνθρωπο· είναι σαν εκείνον που ο Όμηρος τον στόλισε με τους χαρακτηρισμούς «άνθρωπος δίχως σόι, δίχως νόμους, δίχως σπιτικό»· αυτός ο άνθρωπος, ο δίχως πόλη από τη φύση του, είναι –την ίδια στιγμή– και άνθρωπος που παθιάζεται με τον πόλεμο: είναι σαν ένα απομονωμένο πιόνι στο παιχνίδι των πεσσών.

Ερμηνευτικά σχόλια

πόλη: Μιλώντας για την *πόλιν* ο Αριστοτέλης δηλώνει καθαρά ότι τη θεωρεί μία από τις *κοινωνικές οντότητες* (ομάδες συνύπαρξης) των ανθρώπων. Η πρώτη ήταν, κατά τη διδασκαλία του, η οικογένεια (*οἰκία, οἶκος*), το αποτέλεσμα του φυσικού "συνδυασμού" άρρενος και θήλεος· σκοπός της ήταν η ικανοποίηση των καθημερινών αναγκών του ανθρώπου. Η δεύτερη ήταν το χωριό (η *κώμη*), η *κοινωνία* που σχηματίστηκε από *πλείονας οἰκίας* για την ικανοποίηση αναγκών ανώτερων από τις

καθημερινές ανάγκες του ανθρώπου. Τέτοιες ήταν, βέβαια, οι πνευματικότερες ανάγκες του, π.χ. η ανάγκη για λατρεία του θείου ή για απόδοση της δικαιοσύνης· η οικογένεια δεν μπορούσε να έχει ούτε τυπικό λατρείας, λατρευτικές δηλαδή ιεροτελεστίες, ούτε μηχανισμό απόδοσης δικαιοσύνης. Η τρίτη κοινωνική οντότητα ήταν η *πόλις*.

τέλεια: Μέσα στη λέξη αυτή ο αρχαίος Έλληνας άκουγε καθαρά τη λέξη *τέλος*, μια λέξη που δήλωνε τον σκοπό για τον οποίο είναι πλασμένο το καθετί, τον προορισμό του. Είναι φανερό ότι με αυτή τη σημασία η λέξη δεν δήλωνε ό,τι η δική μας λέξη *τέλος*· ίσα ίσα δήλωνε τη στιγμή της τελείωσης, της ακμής, της ολοκλήρωσης. Στη συγκεκριμένη λοιπόν περίπτωση του κειμένου μας το επίθετο *τέλεια* λέγεται σε σχέση με την ολοκλήρωση του εξελικτικού κύκλου που παρακολουθούμε (*οἰκία* - *κώμη* - *πόλις*)· με το νόημα αυτό η στιγμή της ολοκλήρωσης δηλώνει και το *τέλος* της εξέλιξης (η οποία όμως δεν οδηγεί σε μια τελική φθορά, αλλά σε μια τελική ολοκλήρωση).

αυτάρκεια: Στα *Ηθικά Νικομάχεια* ο Αριστοτέλης μας είπε καθαρά τι εννοεί με αυτή τη λέξη. Χρησιμοποιούμε, είπε, αυτή τη λέξη όταν θέλουμε να δηλώσουμε πως κάτι είναι και μοναχό του τέλειο αγαθό, ότι και μόνο του κάνει τη ζωή άξια να τη ζήσει κανείς, έχοντας το αίσθημα ότι δεν έχει ανάγκη από τίποτε άλλο. Στο δικό μας χωρίο η *πόλις* χαρακτηρίζεται *τέλεια*, ακριβώς γιατί τίποτε άλλο δεν χρειάζεται πέρα από αυτήν ο πολίτης, αφού η *πόλις* είναι *αυτάρκης*, μπορεί δηλαδή και μόνη της να του χαρίσει το πιο μεγάλο αγαθό, που είναι το *εὖ ζῆν*, η *εὐδαιμονία*. Μια *πόλις* λοιπόν είναι αυτάρκης αν η γεωγραφική της θέση της εξασφαλίζει άφθονα τα υλικά αγαθά και τη βοηθεί στην εμπορική της ανάπτυξη, αν έχει τις απαραίτητες αμυντικές δυνατότητες και αν διαθέτει σύστημα χρηστής διοίκησης και, προπαντός, απονομής της δικαιοσύνης, επομένως αν είναι ανεξάρτητη ή, με άλλα λόγια, αν δεν χρειάζεται εξωτερική βοήθεια, για να καλύψει τις υλικές και ηθικές - πνευματικές - κοινωνικές ανάγκες της.

Επίσης: Στο σημείο αυτό αρχίζει ένα νέο επιχείρημα, δηλ. προστίθεται ένα νέο στοιχείο στη συλλογιστική διαδικασία, που αποβλέπει στο να αποδείξει ότι «η *πόλη* υπάρχει εκ φύσεως» και ότι «ο άνθρωπος είναι ον προορισμένο από τη φύση να ζει σε *πόλη*». Το περιεχόμενο του καινούργιου επιχειρήματος είναι: «Κάθε ον έχει να υπηρετήσει με την ύπαρξή του έναν στόχο. Ορισμένος από τη φύση ο στόχος αυτός είναι κάτι το εξαιρετικό, κάτι το άριστο· και της *πόλης*, επομένως, ο στόχος, η αυτάρκεια, είναι κάτι το άριστο, άρα κάτι το φυσικό, αφού η φύση επιδιώκει –και πραγματοποιεί– πάντοτε το άριστο».

ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως πολιτικὸν ζῷον: Σε ένα χωρίο των *Ηθικών Νικομαχείων* διαβάζουμε: «Θα ήταν πολύ παράξενο να λέμε ότι είναι ευτυχισμένος ο άνθρωπος που ζει μόνος με τη μοναξιά του (*μονώτης*)· κανένας δεν θα ήθελε να ζει σε α-

πόλυτη μοναξιά, ακόμη κι αν είχε όλα τα καλά του κόσμου· γιατί ο άνθρωπος είναι ένα ον προορισμένο από τη φύση να ζει σε πολιτική κοινωνία, μαζί με άλλους (*συζῆν πεφυκός*)».

ο δίχως πόλη: ο δίχως πατρίδα· ύστερα: ο εξόριστος = ο δίχως πολιτικά δικαιώματα.

ο δίχως πόλη από κάποια τυχαία συγκυρία: *ἄπολις* από τυχαία συγκυρία ήταν π.χ. ο Φιλοκτήτης, που ο Σοφοκλής τον παρουσιάζει στην ομώνυμη τραγωδία του ως «ἄφιλον ἐρῆμον ἄπολιν ἐν ζῶσιν νεκρόν» (στ. 1018).

άνθρωπος κατώτερης ποιότητας: άνθρωπος κατώτερης αξίας, κατώτερος / εκφυλισμένος άνθρωπος.

«άνθρωπος δίχως σόι, δίχως νόμους, δίχως σπιτικό»: Έτσι (*ἀφρήτωρ ἀθέμιστος ἀνέστιος*) χαρακτηρίζεται στην *Ιλιάδα* (Ι 63) ο άνθρωπος που αγαπά τον πόλεμο· κατά τον Αριστοτέλη τα ίδια αυτά επίθετα ταιριάζουν στον *ἄπολιν*, τον άνθρωπο που ούτε συγγενείς έχει ή λογαριάζει, ούτε από νόμους ξέρει, ούτε σπιτικό έχει: όλα αυτά περιγράφουν έναν άνθρωπο που στο πρόσωπό του είναι φανερή μια διαστροφή της ανθρώπινης φύσης· εκτός κι αν πρόκειται για ον που ξεπερνά –όπως ο θεός Άρης, ας πούμε– την ανθρώπινη φύση. Είναι φανερό ότι ο Αριστοτέλης –το λέει ο ίδιος στη συνέχεια– θεωρεί τον *ἄπολιν* και τον *άνθρωπο δίχως σόι* δύο έννοιες ταυτόσημες, ή ότι η πρώτη είναι συνέπεια της δεύτερης.

στο παιχνίδι των πεσσών (:της ντάμας): Δυστυχώς δεν είμαστε σε θέση να ξέρουμε σε ποιον ακριβώς κανόνα του αγαπητού στους αρχαίους Έλληνες αυτού παιχνιδιού γίνεται αναφορά.

Θέματα για συζήτηση

1. Η άποψη ότι «η πόλη ανήκει στην κατηγορία των πραγμάτων που υπάρχουν εκ φύσεως» προβάλλεται ως το λογικό συμπέρασμα άλλων, προηγούμενων, παραδοχών. Προσπάθησε να αναπαραγάγεις –με δικά σου λόγια– τον συλλογισμό (ή τους συλλογισμούς) με τον οποίο (ή με τους οποίους) ο Αριστοτέλης κατέληξε στο συγκεκριμένο συμπέρασμα.

2. **ο άνθρωπος είναι προορισμένος από τη φύση να ζει σε πόλη**: Ποιο από τα δύο κατά τη γνώμη σου πρέπει να δεχτούμε ότι λέει στο σημείο αυτό ο Αριστοτέλης: α) ότι ο άνθρωπος είναι *πολιτικὸν ζῷον* ή β) ότι ο άνθρωπος είναι *πολιτικὸν ζῷον* «φύσει»; Εκτός αν υποστηρίξεις (με επιχειρήματα όμως από το κείμενο) ότι λέει και τα δύο.

ΕΝΟΤΗΤΑ 13η
(Α 2, 10-13)

Ο ανθρώπινος λόγος η πιο μεγάλη απόδειξη ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του *ζῷον πολιτικόν*

Είναι, νομίζω, φανερό γιατί ο άνθρωπος είναι *πολιτικὸν ζῷον* περισσότερο απ' ό,τι οι μέλισσες ή τα άλλα αγελαία ζώα: Όπως έχουμε ήδη πει πολλές φορές, η φύση δεν κάνει τίποτε δίχως λόγο και χωρίς αιτία. Ας προσέξουμε ύστερ' απ' αυτό ότι ο άνθρωπος είναι το μόνο ζώο που είναι εφοδιασμένο με την ικανότητα του λόγου. Η απλή φωνή δεν εκφράζει, ως γνωστόν, παρά μόνο τη λύπη και την ευχαρίστηση· γι' αυτό και υπάρχει σε όλα τα ζώα· η φύση τους έδωσε, πράγματι, όλη κι όλη αυτή την ικανότητα, να αντιλαμβάνονται το δυσάρεστο και το ευχάριστο και αυτά να τα κάνουν φανερά το ένα στο άλλο· του λόγου όμως ο προορισμός είναι να κάνει φανερό τι είναι ωφέλιμο και τι βλαβερό και, άρα, τι είναι δίκαιο και τι άδικο· αυτό είναι, πράγματι, που ξεχωρίζει τον άνθρωπο από τα άλλα ζώα: μονάχα αυτός αντιλαμβάνεται το καλό και το κακό, το δίκαιο και το άδικο και όλα τα άλλα παρόμοια πράγματα –και, φυσικά, η συμμετοχή σε όλα αυτά είναι που κάνει την οικογένεια και την πόλη. Ώρα όμως να προσθέσουμε και κάτι άλλο στον λόγο μας: Στην τάξη της φύσης η πόλη προηγείται από την οικογένεια κι απ' τον καθένα μας ως άτομο· ο λόγος είναι ότι το όλον αναγκαστικά προηγείται του μέρους· πραγματικά, αν πάψει να υπάρχει το σώμα ως σύνολο, δεν θα υπάρχει πια ούτε πόδι ούτε χέρι παρά μόνο ως (ίδια) λέξη, όπως, ας πούμε, αν μιλούμε για πέτρινο χέρι (θα είναι, πράγματι, κάτι σαν αυτό, αν μια φορά πεθάνει): όλα τα πράγματα είναι αυτό που λέμε ότι είναι, αν τα κρίνουμε με κριτήριο τη λειτουργία και τις ιδιότητές τους· από τη στιγμή, επομένως, που θα πάψουν να έχουν αυτά τα χαρακτηριστικά, δεν θα πρέπει πια να λέμε ότι είναι ό,τι ήταν πριν, αλλ' ότι απλώς εξακολουθούν να λέγονται ακόμη με την ίδια λέξη. Είναι φανερό λοιπόν α) ότι η πόλη ήρθε στην ύπαρξη εκ φύσεως, β) ότι προηγείται από το κάθε επιμέρους άτομο. Γιατί αν είναι αλήθεια ότι ο καθένας μας χωριστά δεν είναι αυτάρκης, γίνεται λογικά φανερό ότι το κάθε μεμονωμένο άτομο θα βρεθεί στην ίδια ακριβώς κατάσταση που βρίσκονται, γενικά, τα μέρη προς το όλον· από την άλλη μεριά, ο άνθρωπος που δεν μπορεί να ζει μαζί με άλλους σε κοινότητα, ο άνθρωπος που λόγω αυτάρκειας αισθάνεται πως δεν του λείπει τίποτε, αυτός ο άνθρωπος δεν αποτελεί με κανέναν τρόπο μέρος της πόλης –ένας τέτοιος όμως άνθρωπος είναι, τότε, ή ζώο ή θεός.

Ερμηνευτικά σχόλια

αγελαία ζώα: Σε ένα ζωολογικό του έργο ο Αριστοτέλης γράφει ότι πολιτικά (με μεταφορική, βέβαια, σημασία) είναι τα ζώα που αναλαμβάνουν και διεκπεραιώνουν όλα μαζί μια κοινή δραστηριότητα· ως πολιτικά ζώα μνημονεύει –εκτός από τον άνθρωπο– τη μέλισσα, τη σφήκα, το μυρμήγκι και τον γερανό.

η απλή φωνή: ο ήχος ή οι ήχοι που βγαίνουν από το στόμα, οι άναρθροι ήχοι.

και όλα τα άλλα παρόμοια πράγματα: λ.χ. το όσιο και το ανόσιο, το όμορφο και το άσχημο, κ.τ.λ. (ο λόγος, φυσικά, είναι γενικά για διάφορες αξίες και για τα αντίθετά τους).

μονάχα αυτός αντιλαμβάνεται το καλό και το κακό, το δίκαιο και το άδικο: Πρόσεξε τα ζεύγη εννοιών που αναφέρει στην ενότητα αυτή ο Αριστοτέλης· είναι φανερή η κλιμάκωση από ένα κατώτερο, βιολογικό, επίπεδο προς ένα επίπεδο ανώτερο, ηθικό: ευχάριστο - δυσάρεστο, ωφέλιμο - βλαβερό, καλό - κακό, δίκαιο - άδικο. Για το τελευταίο –ύψιστο– ζευγάρι σημείωσε ότι ο Αριστοτέλης αποδεχόταν ανεπιφύλακτα την παλιά –παροιμιακή– αρχή:«ἐν δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶσ' ἀρετὴ ἔνι».

η συμμετοχή σε όλα αυτά είναι που κάνει την οικογένεια και την πόλη: Και στον πλατωνικό *Πρωταγόρα* είδαμε πως η συμμετοχή όλων στην *δίκην* και στην *αἰδῶ* είναι όρος για την ύπαρξη της πόλης.

στην τάξη της φύσης: *Προηγούμενο* είναι, φυσικά, αυτό που τα άλλα το προϋποθέτουν· η ύπαρξη δηλ. του *όλου* αποτελεί προϋπόθεση για την ύπαρξη των *μερών*.

αν πάψει να υπάρχει το σώμα ως σύνολο: αν καταστραφεί, αν πεθάνει ολόκληρο το σώμα.

ή ζώο ή θεός: Παροιμιακή φράση που λεγόταν με το νόημα: «κάτι κατώτερο ή κάτι ανώτερο από τη φύση του ανθρώπου».

Θέματα για συζήτηση

1. Προσπάθησε να εκθέσεις με δικά σου λόγια τις διδασκαλίες του Αριστοτέλη: α) ότι ο λόγος αποτελεί γνώρισμα του ανθρώπου, που τον ξεχωρίζει από τα άλλα ζώα, β) ότι στο γεγονός ότι ο άνθρωπος έχει, μόνος αυτός από τα άλλα ζώα, τον λόγο οφείλεται τελικά η δημιουργία πόλεων.

2. Ο Αριστοτέλης προσπαθεί στην ενότητα αυτή να αποδείξει α) ότι η τάση του ανθρώπου προς την *πολιτικὴν κοινωνίαν* είναι μια τάση φυσική, β) ότι η τάση του αυτή είναι στη φύση προγενέστερη από τα επιμέρους ανθρώπινα όντα (ως άτομα και ως οικογένεια)· ότι, επομένως, όταν οι άνθρωποι δημιουργούσαν για πρώτη φορά την πόλη, απλώς έκαναν πραγματικότητα κάτι για το οποίο τους

είχε ήδη προετοιμάσει (: τους προόριζε) η φύση. Ο λόγος του Αριστοτέλη μοιάζει στο σημείο αυτό να έχει τον χαρακτήρα μιας απάντησης, και μάλιστα επιθετικής, εναντίον αντίθετων απόψεων. Σημείωσε κάποιες διδασκαλίες των σοφιστών που θα μπορούσαν να είναι οι απόψεις εναντίον των οποίων στρέφεται εδώ επιθετικά ο Αριστοτέλης.

3. Τι, στην πραγματικότητα, προσπαθεί ο Αριστοτέλης να αποδείξει με τον λόγο του περί όλου και μερών; Με άλλα λόγια: Σε ποιο λογικό συμπέρασμα πιστεύει ότι θα μας οδηγήσει, άμα αποδείξει ότι τα μέρη προϋποθέτουν το όλον;

ΕΝΟΤΗΤΑ 14η
(Α 2, 15-16)

Χωρίς αρετή και δικαιοσύνη ο άνθρωπος είναι το αγριότερο ζώο

Είναι φυσική λοιπόν η τάση του ανθρώπου να συνυπάρχει μαζί με άλλους σε μια τέτοια κοινωνία. Κι εκείνος όμως που πρώτος τη συγκρότησε, υπήρξε ένας από τους πιο μεγάλους ευεργέτες του ανθρώπου. Γιατί όπως ο άνθρωπος είναι το ανώτερο από όλα τα όντα όταν φτάνει στην τελειότητά του, έτσι όταν σπάζει τη σχέση του με τον νόμο και τη δικαιοσύνη γίνεται το χειρότερο από όλα. Δεν υπάρχει πιο ανυπόφορο και πιο ολέθριο πράγμα από την αδικία που διαθέτει όπλα. Ο άνθρωπος, από την άλλη, γεννιέται εφοδιασμένος από τη φύση με όπλα για να υπηρετήσει τη φρόνηση και την αρετή, που όμως μπορεί να τα χρησιμοποιήσει εξ ολοκλήρου και για αντίθετους σκοπούς. Γι' αυτό ο δίχως αρετή άνθρωπος είναι από όλα τα όντα το πιο ανόσιο και το πιο άγριο, το χειρότερο από όλα στις ερωτικές απολαύσεις και στις απολαύσεις του φαγητού. Η δικαιοσύνη είναι στοιχείο συστατικό της πόλης· είναι αυτό που συγκρατεί την τάξη στην πολιτική κοινωνία.

Ερμηνευτικά σχόλια

τάση: Είδαμε τους λόγους για τους οποίους οι άνθρωποι επιθυμούν αυτό το είδος κοινωνίας. Ο Αριστοτέλης, ωστόσο, πιστεύει ότι η κοινωνία των ανθρώπων υφίσταται όχι μόνο λόγω της χρησιμότητάς της· συχνά τονίζει ότι οι άνθρωποι «καὶ ὡς φίλοι κοινωνοῦσιν» και ότι «καὶ μηδὲν δεόμενοι τῆς παρ' ἀλλήλων βοηθείας οὐκ ἔλαττον ὀρέγονται τοῦ συζῆν».

όταν σπάζει... το χειρότερο απ' όλα: Η πολιτική οργάνωση συνεπάγεται υπέρβαση της πρωτόγονης κατάστασης. Ο Πλάτωνας κάνει λόγο για *πολιτικὸν καὶ ἥμερον γένος* και λέει ότι η «δίκη... ἡμέρωκεν τὰ ἀνθρώπινα».

Δεν υπάρχει πιο ανυπόφορο και πιο ολέθριο πράγμα από την αδικία που διαθέτει όπλα: Και αλλού ο Αριστοτέλης γράφει ότι ένας κακός άνθρωπος μπορεί να κάνει απείρως περισσότερα (*μυριοπλάσια*) κακά από ένα θηρίο.

ο άνθρωπος γεννιέται εφοδιασμένος από τη φύση με όπλα για να υπηρετήσει τη φρόνηση και την αρετή: Τέτοια όπλα θα ήταν, λ.χ., τα φυσικά του πάθη ή ο λόγος, η γλώσσα.

Θέματα για συζήτηση

1. **κι εκείνος όμως που πρώτος τη συγκρότησε**: Ποιο νόημα αποκτά ύστερα από αυτή τη φράση η διδασκαλία του Αριστοτέλη ότι η πόλις ήρθε στην ύπαρξη εκ φύσεως;
2. **η δικαιοσύνη είναι στοιχείο συστατικό της πόλης**: Γράψε ένα σύντομο δοκίμιο για την ιδέα αυτή.

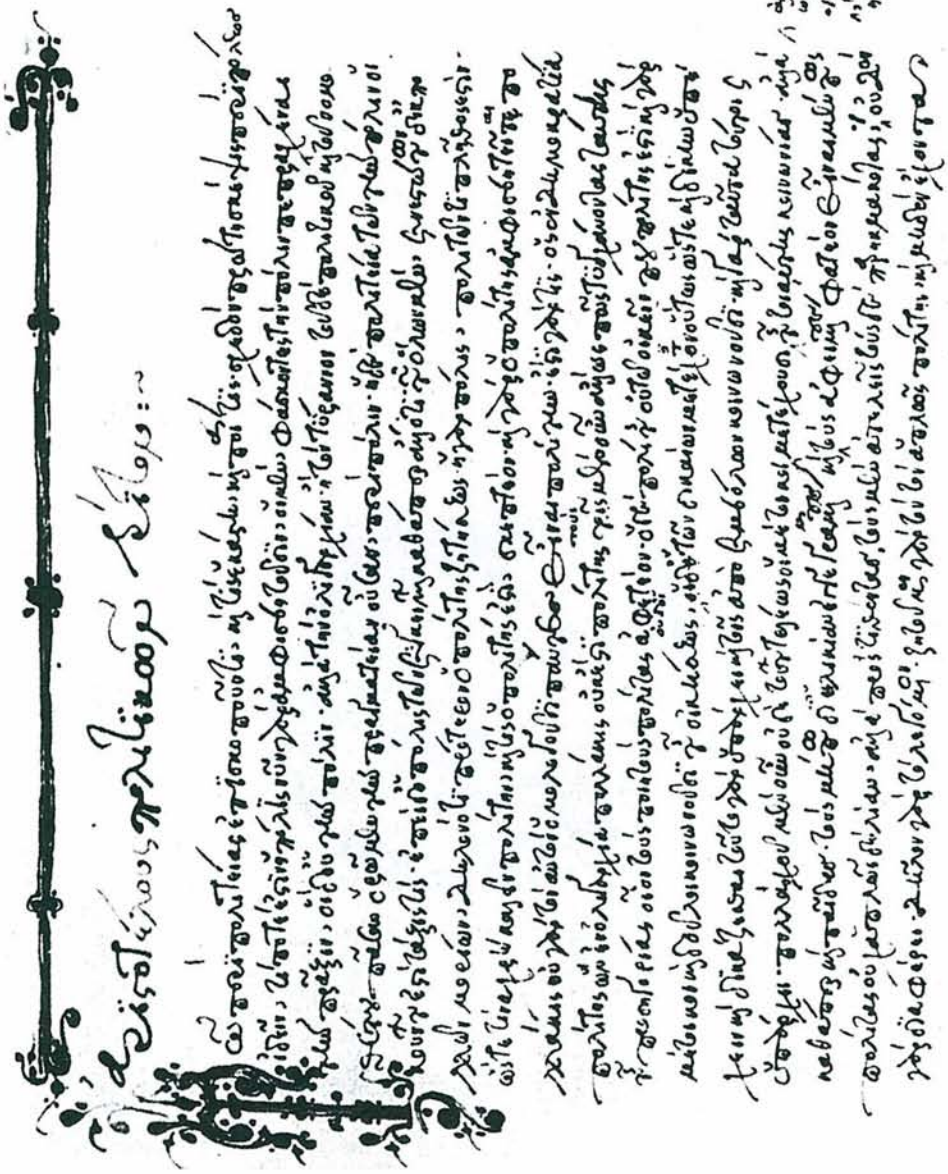

Κώδικας CCC 112 (15ος αι., Corpus Christi, Οξφόρδη).

ΕΝΟΤΗΤΑ 15η
(Γ 1, 1-2)

Ο πολίτης είναι το συστατικό στοιχείο της πόλης

Τῷ περὶ πολιτείας ἐπισκοποῦντι, καὶ τίς ἑκάστη καὶ ποία τις, σχεδὸν πρώτη σκέψις περὶ πόλεως ἰδεῖν, τί ποτέ ἐστιν ἡ πόλις. Νῦν γὰρ ἀμφισβητοῦσιν, οἱ μὲν φάσκοντες τὴν πόλιν πεπραχέναι τὴν πρᾶξιν, οἱ δ' οὐ τὴν πόλιν ἀλλὰ τὴν ὀλιγαρχίαν ἢ τὸν τύραννον· τοῦ δὲ πολιτικοῦ καὶ τοῦ νομοθέτου πᾶσαν ὁρῶμεν τὴν πραγματείαν οὖσαν περὶ πόλιν, ἡ δὲ πολιτεία τῶν τὴν πόλιν οἰκούντων ἐστὶ τάξις τις. Ἐπεὶ δ' ἡ πόλις τῶν συγκειμένων, καθάπερ ἄλλο τι τῶν ὅλων μὲν συνεστώτων δ' ἐκ πολλῶν μορίων, δῆλον ὅτι πρότερον ὁ πολίτης ζητητέος· ἡ γὰρ πόλις πολιτῶν τι πλῆθός ἐστιν. Ὥστε τίνα χρὴ καλεῖν πολίτην καὶ τίς ὁ πολίτης ἐστὶ σκεπτέον. Καὶ γὰρ ὁ πολίτης ἀμφισβητεῖται πολλάκις· οὐ γὰρ τὸν αὐτὸν ὁμολογοῦσι πάντες εἶναι πολίτην· ἔστι γάρ τις ὃς ἐν δημοκρατίᾳ πολίτης ὢν ἐν ὀλιγαρχίᾳ πολλάκις οὐκ ἔστι πολίτης.

Λεξιλόγιο

ἐπισκοπῶ: εξετάζω, πραγματεύομαι, ασχολούμαι με
πολιτεία: τρόπος, σύστημα διακυβέρνησης – σύνταγμα
τίς ἑκάστη καὶ ποία τις: ποια είναι η φύση (= η ουσία) και ποια τα χαρακτηριστικά της κάθε επιμέρους πολιτείας
πρώτη σκέψις: πρώτο θέμα για διερεύνηση
νῦν ἀμφισβητοῦσιν: σήμερα υπάρχουν διαφορετικές γνώμες πάνω σ' αυτό το θέμα
τὴν πρᾶξιν: το τάδε συγκεκριμένο πράγμα, την τάδε συγκεκριμένη πράξη (*οἱ μὲν φάσκοντες... πρᾶξιν* : άλλοι λένε ότι την τάδε συγκεκριμένη πράξη, το τάδε συγκεκριμένο πράγμα το έκανε η πόλις)
τὴν ὀλιγαρχίαν ἢ τὸν τύραννον· το ισχύον δηλαδή στην πόλη κατά τη συγκεκριμένη περίσταση καθεστώς, η συγκεκριμένη "κυβέρνηση"
πραγματεία: δραστηριότητα
τάξις τις: ένας τρόπος διάταξης, οργάνωσης
τῶν συγκειμένων (ενν. *ἐστί*): ανήκει στην κατηγορία των σύνθετων πραγμάτων
καθάπερ ἄλλο τι... ἐκ πολλῶν μορίων: όπως όλα εκείνα τα πράγματα που το καθένα τους είναι ένα *ὅλον*, αποτελούμενο όμως από πολλά *μέρη*

πρότερον ὁ πολίτης ζητητέος: πρέπει πρώτα να ψάξουμε να βρούμε τι είναι ο πολίτης
πλῆθος: σύνολο
ὁ πολίτης ἀμφισβητεῖται πολλάκις: για τη λέξη *πολίτης* (= για το περιεχόμενο της λέξης *πολίτης*) διατυπώνονται πολλές φορές διαφορετικές μεταξύ τους γνώμες
οὐ τὸν αὐτὸν ὁμολογοῦσι πάντες εἶναι πολίτην: δεν υπάρχει μια γενική συμφωνία για το περιεχόμενο της λέξης πολίτης

Ερμηνευτικά σχόλια

τὴν ὀλιγαρχίαν ἢ τὸν τύραννον: Στο τρίτο βιβλίο των *Ιστοριών* του ο Θουκυδίδης, μιλώντας για μια συγκεκριμένη διένεξη των Πλαταιέων και των Θηβαίων, παρουσιάζει τους πρώτους να κατηγορούν τους δεύτερους για τον "μηδισμό" της πόλης τους κατά τους Περσικούς πολέμους και τους δεύτερους να απαντούν στη βαριά αυτή κατηγορία με τη φράση (§ 62): «δεν ήταν η *ξύμπασα πόλις* που έπραξε τούτο, αλλά η *δυναστεία ὀλίγων ἀνδρῶν* που τότε *εἶχε τὰ πράγματα* (=που τότε είχε την εξουσία στην πόλη)».– Η "αμφισβήτηση" γίνεται πιο φανερή και πιο απτή, όταν κάποια στιγμή αλλάζει σε έναν τόπο το καθεστώς: σε τέτοιες περιστάσεις δεν είναι καθόλου σπάνιο το νέο καθεστώς να μην αναγνωρίζει ούτε τις συμφωνίες που είχε συνάψει το προηγούμενο καθεστώς. Η δικαιολογία-εξήγηση που προβάλλεται τότε είναι ότι «τις συμφωνίες δεν τις έκανε η *πόλις* –εμείς θα λέγαμε: το *κράτος*– αλλά ο συγκεκριμένος, κατά τη συγκεκριμένη εκείνη εποχή, φορέας της εξουσίας».
τάξις τις: Είναι φανερό ότι το πράγμα λέγεται κυρίως σε σχέση με την κατανομή της πολιτικής δύναμης. Αν, επομένως, θέλουμε να καταλάβουμε τον συγκεκριμένο κάθε φορά τρόπο οργάνωσης των πολιτών, πρέπει πρώτα να καταλάβουμε τι είναι η *πόλις*· πιο συγκεκριμένα: να καταλάβουμε τι είναι η *πόλις*, το κράτος, ανάλογα με το καθεστώς, τον τρόπο διακυβέρνησης που επικρατεί κάθε φορά.
οὐ γὰρ... πολίτην: Κριτήρια για την απόδοση της ιδιότητας του πολίτη μπορεί να ήταν, κατά περίπτωση, η καταγωγή, το εισόδημα, το είδος της απασχόλησης κ.ά.

Θέματα για συζήτηση

1. Για τρεις λόγους σκέφτεται ο Αριστοτέλης πως είναι ανάγκη να διερευνηθεί το θέμα *τί ἐστιν ἡ πόλις*. Πες με δικά σου λόγια τους τρεις αυτούς λόγους.
2. **τοῦ δὲ πολιτικοῦ καὶ τοῦ νομοθέτου πᾶσαν ὁρῶμεν τὴν πραγματείαν οὖσαν περὶ πόλιν**: Είναι φανερό ότι ο Αριστοτέλης θέλει να πει ότι αν πρόκειται να κα-

ταλάβουμε και να εξηγήσουμε τον τρόπο δράσης ενός πολιτικού, τις συγκεκριμένες δηλαδή ενέργειές του, πρέπει πρώτα να ξέρουμε τι είναι η *πόλις* (εμείς θα λέγαμε: το *κράτος*). Εσύ θυμήσου τώρα ότι οι πολιτικοί στις μέρες μας διακηρύσσουν ότι όλες τις πράξεις τους τις κάνουν για τον "λαό" ή εν ονόματι του "λαού". Τι ακριβώς θέλουν να πουν με αυτό;

3. Στις ενότητες 11-14 ο Αριστοτέλης, θέλοντας να καταλάβει ο ίδιος και να διδάξει ύστερα τους άλλους τι είναι η *πόλις*, εφάρμοσε μια μέθοδο διερεύνησης του θέματος, που εμείς θα τη λέγαμε *γενετική*, αφού στην πραγματικότητα τη βάση της έρευνας την αποτελούσε το ερώτημα «Πώς γεννήθηκε η *πόλις* ;». Στην ενότητα 15 η διερεύνηση του θέματος γίνεται με την *αναλυτική* μέθοδο, αυτήν δηλαδή που προσπαθεί να βρει τα συστατικά στοιχεία ενός πράγματος, με την ελπίδα ότι, αν διακρίνει καθαρά και καταλάβει εκείνα, θα μπορέσει να έχει τον ορισμό και του πράγματος που δεν είναι παρά μια σύνθεση εκείνων. Μπορείς να φέρεις και άλλα παραδείγματα εφαρμογής των δύο αυτών μεθόδων έρευνας;

ΕΝΟΤΗΤΑ 16η
(Γ 1, 3-4/ 6/ 12)

Ο πολίτης ορίζεται από τη συμμετοχή στην πολιτική και δικαστική εξουσία

Ὁ πολίτης οὐ τῷ οἰκεῖν που πολίτης ἐστίν (καὶ γὰρ μέτοικοι καὶ δοῦλοι κοινωνοῦσι τῆς οἰκήσεως), οὐδ' οἱ τῶν δικαίων μετέχοντες οὕτως ὥστε καὶ δίκην ὑπέχειν καὶ δικάζεσθαι (τοῦτο γὰρ ὑπάρχει καὶ τοῖς ἀπὸ συμβόλων κοινωνοῦσιν)·... πολίτης δ' ἁπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὁρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς. ... Τίς μὲν οὖν ἐστιν ὁ πολίτης, ἐκ τούτων φανερόν· ᾧ γὰρ ἐξουσία κοινωνεῖν ἀρχῆς βουλευτικῆς καὶ κριτικῆς, πολίτην ἤδη λέγομεν εἶναι ταύτης τῆς πόλεως, πόλιν δὲ τὸ τῶν τοιούτων πλῆθος ἱκανὸν πρὸς αὐτάρκειαν ζωῆς, ὡς ἁπλῶς εἰπεῖν.

Λεξιλόγιο

τῷ οἰκεῖν που: με κριτήριο το ότι ζει, το ότι είναι εγκαταστημένος σε έναν συγκεκριμένο τόπο
κοινωνοῦσι τῆς οἰκήσεως: μοιράζονται (ενν. με τους πολίτες) έναν κοινό τόπο (και όμως αυτοί δεν είναι πολίτες).
οἱ τῶν δικαίων μετέχοντες οὕτως ὥστε...: αυτοί που (από όλα τα πολιτικά δικαιώματα) έχουν μόνο το δικαίωμα να...
δίκην ὑπέχω καὶ δικάζομαι: εμφανίζομαι στο δικαστήριο ως εναγόμενος και ως ενάγων
καὶ τοῖς ἀπὸ συμβόλων κοινωνοῦσιν: και σ' αυτούς που (ενν. μολονότι πολίτες άλλων πόλεων) έχουν το δικαίωμα αυτό χάρη σε ειδικές συμφωνίες (ενν. των πόλεών τους με τη συγκεκριμένη πόλη).
ἁπλῶς: με το πιο αυστηρό νόημα, με την ακριβέστερη σημασία της λέξης
κρίσεως: στις δικαστικές λειτουργίες
ἐξουσία: δυνατότητα
ἀρχὴ βουλευτικὴ καὶ κριτική: πολιτική και δικαστική εξουσία (το "πολιτική" με το νόημα του δικαιώματος συμμετοχής στα όργανα όπου, με ανταλλαγή σκέψεων, λαμβάνονται οι αποφάσεις, π.χ. στη *βουλή*, στην *εκκλησία του δήμου*).
ἱκανόν: ικανοποιητικό, αρκετό

Ερμηνευτικά σχόλια

ἀπὸ συμβόλων: Αλλού στο ίδιο έργο ο Αριστοτέλης αναφέρει το παράδειγμα των Τυρρηνών και των Καρχηδονίων, που τους ένωναν συμφωνίες εμπορικές και στρατιωτικές, αλλά αυτό δεν ήταν αρκετό για να θεωρηθούν ότι ανήκουν στην ίδια πολιτική κοινωνία.

κρίσεως: Η συμμετοχή στις δικαστικές λειτουργίες είναι ουσιώδες στοιχείο για τον ορισμό του πολίτη. Για τον Πλάτωνα η μη συμμετοχή σ' αυτές ισοδυναμούσε με μη συμμετοχή στο σύνολο των λειτουργιών της πόλης: «ὁ γὰρ ἀκοινώνητος ὢν ἐξουσίας τοῦ συνδικάζειν ἡγεῖται τὸ παράπαν τῆς πόλεως οὐ μέτοχος εἶναι».

ἱκανόν: Σε άλλο σημείο των *Πολιτικών* του ο Αριστοτέλης διδάσκει ότι «ἡ... πόλις πλῆθός ἐστιν οὐ τὸ τυχὸν ἀλλὰ πρὸς ζωὴν αὔταρκες,... ἐάν δέ τι τυγχάνῃ τούτων ἐκλεῖπον, ἀδύνατον ἁπλῶς αὐτάρκη τὴν κοινωνίαν εἶναι ταύτην», κι εμείς έχουμε ήδη δει ότι η αυτάρκεια της πόλης συνδέεται, κατά τον Αριστοτέλη, με το εὖ ζῆν των πολιτών.

Θέματα για συζήτηση

1. **οὐδ' οἱ τῶν δικαίων μετέχοντες οὕτως ὥστε..**: Αφού πρώτα προσέξεις ότι η λέξη *δικαίων* είναι σε πληθυντικό αριθμό και ότι μετά το *μετέχοντες* δεν υπάρχει κόμμα, προσπάθησε να εξηγήσεις γιατί σου δόθηκε παραπάνω η συγκεκριμένη μετάφραση για τη φράση αυτή.
2. Γράψε ένα μικρό δοκίμιο (δύο περίπου σελίδων) για τη σημασία που έχει το να μπορεί ο πολίτης να προσφεύγει στα δικαστήρια ως κατήγορος ή κατηγορούμενος προκειμένου να υπερασπιστεί τον εαυτό του, το δίκιο του ή τα συμφέροντά του.

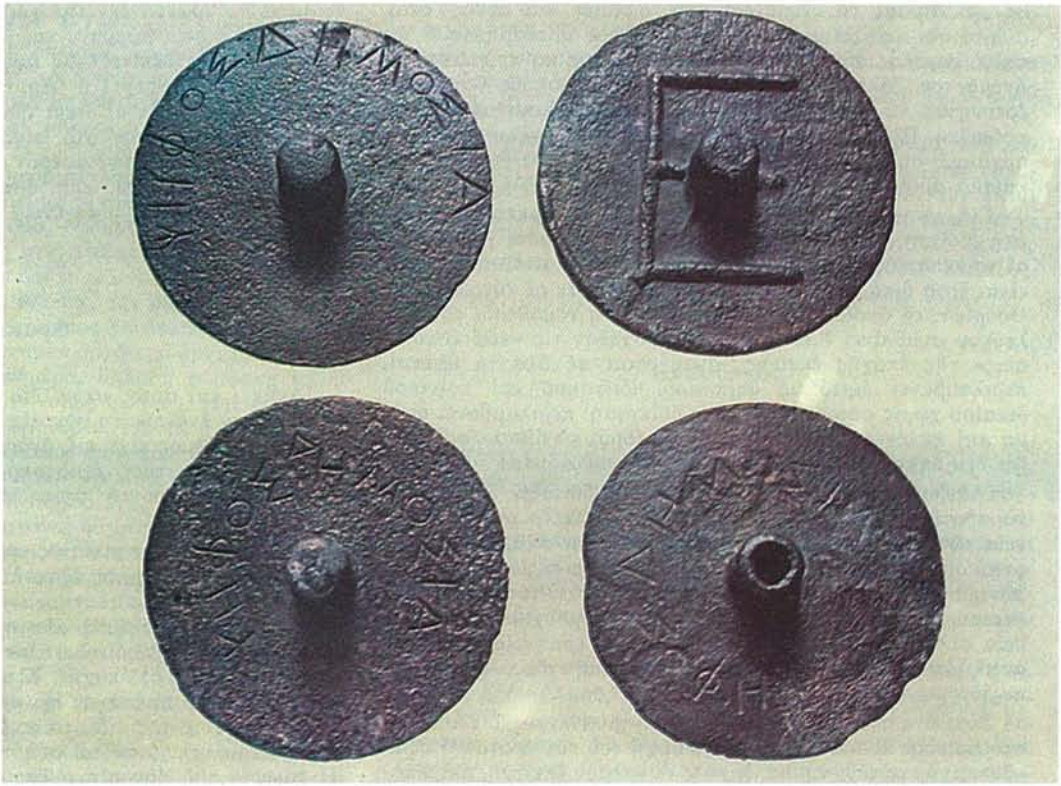

Τέσσερις δικαστικές ψήφοι με την επιγραφή «ψῆφος δημοσία». Η μορφή του άξονα της ψήφου καθόριζε την ετυμηγορία· ο συμπαγής σήμαινε αθώωση, ο κοίλος καταδίκη. Κάθε δικαστής κρατούσε την ψήφο, που εξέφραζε την ετυμηγορία του, ανάμεσα στον δείκτη και στον αντίχειρα (εξασφαλίζοντας έτσι μυστικότητα) και την έριχνε στο δοχείο που προοριζόταν γι' αυτόν τον σκοπό.

ΕΝΟΤΗΤΑ 17η
(Γ 7, 1-3/ 5)

Τα ορθά πολιτεύματα και οι παρεκκλίσεις από αυτά

Ύστερα από όσα είπαμε δίνοντας όλες τις απαραίτητες εξηγήσεις για τα θέματα που μας απασχόλησαν, σειρά στη διερεύνησή μας έχει τώρα το θέμα των πολιτευμάτων, να δούμε πόσα είναι και ποια η φύση του καθενός τους. Και πρώτα, βέβαια, τα ορθά· γιατί οι παρεκκλίσεις και οι διαστρεβλώσεις θα γίνουν φανερές μόλις θα έχουν καθοριστεί τα ορθά πολιτεύματα. Επειδή όταν λέμε "πολίτευμα" εννοούμε "αρχή, το σώμα δηλαδή που ασκεί τη διακυβέρνηση στην πόλη", και η "κυβέρνηση" είναι η ύψιστη αρχή στις πόλεις, αναγκαστικά η ύψιστη αρχή θα είναι ή ένα μόνο άτομο ή λίγα άτομα ή το σύνολο των πολιτών. Όταν λοιπόν ο ένας ή οι λίγοι ή το πλήθος ολόκληρο ασκούν την εξουσία για την εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος, αυτά τα πολιτεύματα δεν μπορεί παρά να είναι ορθά· όταν, αντίθετα, η εξουσία ασκείται για την εξυπηρέτηση του ιδιαίτερου συμφέροντος είτε του ενός είτε των λίγων είτε του πλήθους, τα πολιτεύματα αυτά είναι παρεκκλίσεις και διαστρεβλώσεις των ορθών. Γιατί ή το όνομα του πολίτη δεν πρέπει να δίνεται σε ανθρώπους που είναι κατά το πολίτευμα μέλη της πόλης (ενν. μια και δεν λαμβάνονται υπόψη τα δικαιώματά τους), ή (ενν. αν τους δίνεται το όνομα του πολίτη) πρέπει να έχουν το μερτικό τους στα πλεονεκτήματα που ανήκουν στα μέλη της πόλης. Συνηθίζουμε λοιπόν να ονομάζουμε: "βασιλεία" τη μοναρχία που αποβλέπει στο κοινό συμφέρον και "αριστοκρατία" το πολίτευμα στο οποίο τη διακυβέρνηση ασκούν λίγα (περισσότερα του ενός) άτομα (το όνομα οφείλεται είτε στο ότι κυβερνούν οι *άριστοι* είτε στο ότι ασκούν την εξουσία αποβλέποντας σε ό,τι είναι *άριστο* για την πόλη και για τα μέλη της)· όταν, τέλος, κυβερνά ο λαός αποβλέποντας στο κοινό συμφέρον, αυτό το πολίτευμα (στα αρχαία ελληνικά: αυτή η *πολιτεία*) πήρε το όνομα "πολιτεία", μια λέξη που είναι κοινή για όλα τα πολιτεύματα (στα αρχαία ελληνικά: για όλες τις *πολιτείες*). ... Παρεκκλίσεις και διαστρεβλώσεις των πολιτευμάτων που αναφέραμε είναι: της βασιλείας η "τυραννία", της αριστοκρατίας η "ολιγαρχία", της πολιτείας η "δημοκρατία". Η τυραννία είναι, πράγματι, μια μοναρχία που υπηρετεί το συμφέρον του μονάρχη, η ολιγαρχία υπηρετεί το συμφέρον των πλουσίων και η δημοκρατία το συμφέρον των απόρων, κανένα όμως από τα πολιτεύματα αυτά δεν υπηρετεί το συμφέρον του συνόλου των πολιτών.

Ερμηνευτικά σχόλια

πρέπει να έχουν το μερτικό τους στα πλεονεκτήματα που ανήκουν στα μέλη της πόλης: Στα πλεονεκτήματα δηλαδή που εξασφαλίζουν την *ευδαιμονία*, η οποία είναι και το *τέλος*, ο σκοπός της πόλης.

κυβερνούν οι άριστοι: Οι *ἄριστοι*, όπως γράφει αλλού ο Αριστοτέλης, ορίζονται με βάση την παιδεία, τη μόρφωση που έχουν, η οποία είναι σύμφωνη με τον νόμο (*ὑπὸ τοῦ νόμου κειμένη*). Από την υπεροχή τους αυτή απορρέει και το γεγονός ότι ξεπερνούν σε αρετή τους άλλους πολίτες και αποβλέπουν στο κοινό καλό.

πολιτεία: Τον όρο *πολιτεία* τον βρίσκουμε στον 4ο αι. π.Χ. να χρησιμοποιείται και από άλλους συγγραφείς, ιδίως τους ρήτορες. Δηλώνονταν με αυτόν μη μοναρχικά πολιτεύματα και η θετική εκδοχή της δημοκρατίας. Εκτροπή αυτού του πολιτεύματος ήταν η εκδοχή της *δημοκρατίας* που απέβλεπε στην εξυπηρέτηση του συμφέροντος μόνο των απόρων.

Θέματα για συζήτηση

1. Με ποιο κριτήριο ονομάζονται από τον Αριστοτέλη κάποια πολιτεύματα "παρεκκλίσεις, διαστρεβλώσεις" (στα αρχαία Ελληνικά: *παρεκβάσεις*) κάποιων άλλων πολιτευμάτων, αυτών που χαρακτηρίζονται *ορθά*; Συμφωνείς με το κριτήριο αυτό; Αν ναι, γιατί; Αν όχι, γιατί; (Θα μπορούσατε να χωριστείτε, συμβατικά, μέσα στην τάξη σε δυο ομάδες - μια που να συμφωνεί με τον Αριστοτέλη και μια που να διαφωνεί – και να συζητήσετε.)

2. Όταν οι αρχαίοι Έλληνες ήθελαν να πουν "ο βασιλιάς των Περσών", συχνά έλεγαν "ο βασιλιάς" (= **ο** βασιλιάς)· το ίδιο, όταν έλεγαν "ο ποιητής" (= **ο** ποιητής), εννοούσαν τον Όμηρο, κι όταν έλεγαν "ο ρήτορας" (= **ο** ρήτορας), εννοούσαν τον Δημοσθένη. Τον εκφραστικό αυτό τρόπο τον λέμε "σχήμα κατεξοχήν" ("ο κατεξοχήν βασιλιάς", "ο κατεξοχήν ποιητής", "ο κατεξοχήν ρήτορας", κ.τ.λ.). Έτσι και στην περίπτωσή μας· ένα από τα πολιτεύματα πήρε το όνομα *πολίτευμα* (= **το** πολίτευμα). Τι συμπέρασμα δικαιούμαστε να βγάλουμε από τον τρόπο αυτό ονομασίας του συγκεκριμένου πολιτεύματος; Προσπάθησε επίσης να διακρίνεις στη σχετική αριστοτελική φράση αν ο Αριστοτέλης συμφωνεί ή διαφωνεί με το συγκεκριμένο όνομα –και βγάλε τότε και γι' αυτόν τα συμπεράσματά σου (στηρίξου κυρίως στις εκφράσεις *συνηθίζουμε να ονομάζουμε... ~ πήρε το όνομα*).

3. **τυραννία**: Συγκέντρωσε πληροφορίες για την αρχική σημασία της λέξης *τύραννος* και για τη σημασιακή της εξέλιξη στη συνέχεια.

4. Είδαμε τον ορισμό που έδωσε ο Αριστοτέλης για την πόλη · είδαμε επίσης το νόημα και τη σημασία που έδωσε στο πολίτευμα, στον τρόπο δηλαδή με τον οποίο κυβερνιέται μια πόλη. Προσπάθησε λοιπόν, με βάση τις διδασκαλίες του αυτές, να εξηγήσεις γιατί ο Αριστοτέλης ονόμασε *ορθά* κάποια πολιτεύματα και *παρεκκλίσεις* (από το ορθό) κάποια άλλα.

ΕΝΟΤΗΤΑ 18η
(Γ 11, 1-4)

Πρέπει το πλήθος των πολιτών να ασκεί την πολιτική εξουσία;

Η άποψη ότι την εξουσία στην πόλη πρέπει μάλλον να την ασκεί το πλήθος παρά οι *άριστοι* που είναι λίγοι, νομίζω ότι μπορεί να συζητηθεί –με το νόημα ότι είναι μια άποψη που παρουσιάζει, βέβαια, κάποιες δυσκολίες, που περιέχει όμως ίσως και κάποια αλήθεια. Για το πλήθος μπορεί κανείς να πει τούτο: το κάθε επιμέρους άτομο μπορεί να μην είναι τίποτε το αξιόλογο, ενωμένοι όμως όλοι μαζί είναι ενδεχόμενο να είναι, όχι σαν άτομα αλλά σαν σύνολο, καλύτεροι από εκείνους –όπως ακριβώς τα δείπνα που γίνονται με τη συνεισφορά πολλών είναι καλύτερα από εκείνα που γίνονται με έξοδα ενός μόνο ανθρώπου. Πολλοί καθώς είναι, ο καθένας διαθέτει ένα μόριο αρετής και φρόνησης, και έτσι, ενωμένοι οι πολλοί γίνονται, κατά κάποιο τρόπο, ένας άνθρωπος με πολλά πόδια, με πολλά χέρια και με πολλές αισθήσεις –και με ανάλογη, βέβαια, αρετή και εξυπνάδα. Γι' αυτό και οι πολλοί είναι σε θέση να κρίνουν καλύτερα τα έργα της μουσικής και των ποιητών: ο ένας κρίνει ένα μέρος, ο άλλος ένα άλλο, και όλοι μαζί το σύνολο. Από την άλλη όμως μεριά, οι αξιόλογοι άνθρωποι είναι ανώτεροι από το κάθε επιμέρους άτομο ενός πλήθους, ακριβώς γιατί στο πρόσωπό τους συνενώνονται στοιχεία που εκεί είναι διάσπαρτα και χωριστά –έτσι δεν λέμε ότι συμβαίνει και στην περίπτωση των ωραίων και μη ωραίων ανθρώπων, των ζωγραφισμένων και αληθινών μορφών; Αν τα στοιχεία αυτά τα πάρουμε χωριστά, μπορούμε, βέβαια, τότε να πούμε ότι το τάδε συγκεκριμένο άτομο έχει πιο όμορφο μάτι από το μάτι του ανθρώπου της ζωγραφιάς, ή ότι ένα άλλο άτομο έχει πιο όμορφο κάποιο άλλο μέλος του σώματός του.

Ερμηνευτικά σχόλια

το κάθε επιμέρους άτομο μπορεί να μην είναι τίποτε το αξιόλογο, όλοι όμως μαζί ενωμένοι...: Η ιδέα ήταν παλιά· ήδη ο Όμηρος, περιγράφοντας (στη ραψωδία Ν της *Ιλιάδας*) μια φοβερή μάχη Αχαιών-Τρώων δίπλα στα καράβια, βάζει κάποια στιγμή στο στόμα του Ποσειδώνα την ακόλουθη φράση, με την οποία ο θεός θέλει να εμψυχώσει τον ήρωα Ιδομενέα (στ. 237): «κι οι πιο αχαμνοί, σαν πουν να σμίξουνε, κάτι θα κάνουν πάντα» («συμφερτὴ δ' ἀρετὴ πέλει ἀνδρῶν καὶ μάλα λυγρῶν»).

όχι σαν άτομα, αλλά σαν σύνολο: Θυμήσου τον ορισμό που έδωσε παραπάνω ο Αριστοτέλης για τον πολίτη (στην τελευταία παράγραφο της 16ης ενότητας): η συμμετοχή των πολιτών στην *εκκλησία του δήμου* και ο μεγάλος αριθμός των πολιτών-δικαστών έδειχνε καθαρά πως το *σώμα των πολιτών* θεωρούνταν στην Αθήνα ικανό να παίρνει αποφάσεις (χάρη στην "αθροιστικά" συσσωρευόμενη *αρετή* και *φρόνηση*).
οι πολλοί είναι σε θέση να κρίνουν καλύτερα...: Δεν ήταν αυτή η γνώμη του Σωκράτη και του Πλάτωνα: Ο Σωκράτης, σύμφωνα με όσα μας διηγείται ο βιογράφος των αρχαίων φιλοσόφων Διογένης ο Λαέρτιος (αρχές του 3ου αι. μ.Χ.), έλεγε πως η γνώμη μας για την αρετή δεν μπορεί τελικά να διαμορφώνεται με τον τρόπο με τον οποίο καταλήγουν στις αποφάσεις τους οι δικαστές· τέτοια θέματα, ήθελε να πει, είναι θέματα των ειδικών και όχι του *πλήθους* –μήπως και ο ίδιος δεν υπήρξε θύμα της "γνώμης" των πολλών; Ο Πλάτωνας, από την άλλη, μίλησε στους *Νόμους* του για *ἀμούσους βοὰς πλήθους* και παραπονέθηκε, στο τέλος, ότι «τὰ θέατρα ἐξ ἀφώνων φωνήεντ᾽ ἐγένοντο» (:«το κοινό του θεάτρου απέκτησε [δυστυχώς] φωνή, από άφωνο που ήταν πρώτα») και «ἀντὶ ἀριστοκρατίας... θεατροκρατία τις πονηρὰ γέγονεν».
των ζωγραφισμένων και αληθινών μορφών: Συζητώντας κάποτε με τον ζωγράφο Παρράσιο ο Σωκράτης τον υποχρέωσε να παραδεχτεί ότι «δεν είναι και τόσο εύκολο να συναντήσεις άνθρωπο αψεγάδιαστο σε όλα· γι' αυτό και οι ζωγράφοι παίρνουν από πολλούς ό,τι πιο όμορφο έχει ο καθένας τους, και έτσι κάνουν στις ζωγραφιές τους τα σώματα να φαίνονται όμορφα στο σύνολό τους». Είναι γνωστό για τον σπουδαίο ζωγράφο του 5ου αι. π.Χ. Ζεύξη ότι απέδωσε την ομορφιά της Ελένης με αυτόν τον τρόπο.

Θέματα για συζήτηση

1. Διατύπωσε με σύντομα δικά σου λόγια το θέμα που έρχεται για συζήτηση στην ενότητα αυτή και, στη συνέχεια, παρουσίασε τις δύο βασικές απόψεις που υποστηρίζονται εδώ σε σχέση με αυτό.
2. **οι πολλοί είναι σε θέση να κρίνουν καλύτερα τα έργα της μουσικής και των ποιητών**: Ποια περίπτωση γνωρίζεις που επαλήθευε στην πράξη τη γνώμη αυτή στην πόλη;
3. Προσπάθησε να εκθέσεις σ' ένα σύντομο γραπτό σου όσα λέγονται στο τέλος της ενότητας αυτής για τη σχέση μεταξύ πραγματικών όντων και της αναπαράστασής τους από την τέχνη, και ύστερα διατύπωσε το επιχείρημα που συνάγεται από την παρατήρηση αυτή για το πολιτικό θέμα που συζητείται εδώ.

ΕΝΟΤΗΤΑ 19η
(Δ 4, 22-26)

Είδη δημοκρατίας

Πρώτο είδος δημοκρατίας είναι αυτή που παίρνει το όνομά της από την όσο γίνεται πιο πιστή εφαρμογή της αρχής της ισότητας. Η ισότητα, σύμφωνα με τον νόμο αυτής της δημοκρατίας, συνίσταται στο ότι οι φτωχοί δεν έχουν περισσότερα δικαιώματα και προνόμια από τους πλούσιους· σε καμιά περίπτωση οι δύο αυτές ομάδες δεν είναι κυρίαρχες η μια της άλλης: και οι δύο είναι όμοιες. Γιατί αν είναι αλήθεια αυτό που υποστηρίζουν μερικοί, πως η ελευθερία και η ισότητα υπάρχουν κατά κύριο λόγο στη δημοκρατία, αυτό θα ήταν έτσι στον μέγιστο δυνατό βαθμό εκεί όπου οι πολίτες –δίχως καμιά εξαίρεση– συμμετέχουν με τον ίδιο τρόπο στη διακυβέρνηση. Από τη στιγμή που ο λαός (ο *δήμος*) είναι η πλειοψηφία και οι αποφάσεις της πλειοψηφίας είναι αυτό που τελικά επικρατεί, το πολίτευμα αυτό δεν μπορεί παρά να είναι δημοκρατία. Αυτό λοιπόν είναι το πρώτο είδος δημοκρατίας. Ένα δεύτερο είδος είναι αυτό στο οποίο οι πολίτες καταλαμβάνουν τα αξιώματα με κριτήριο την περιουσία τους, εν πάση περιπτώσει χαμηλή· ο κανόνας είναι: όποιος αποκτά τα προβλεπόμενα οικονομικά μέσα, αποκτά το δικαίωμα να καταλαμβάνει αξιώματα· αν τα χάσει, χάνει αυτό το δικαίωμα. Μια τρίτη μορφή δημοκρατίας είναι αυτή στην οποία μπορούν να καταλαμβάνουν αξιώματα όλοι οι πολίτες που δεν έχουν κάποιο κώλυμα (αν είναι, λ.χ., υπόλογοι για κάτι), η υπέρτατη όμως αρχή είναι ο νόμος· μια άλλη μορφή είναι αυτή στην οποία μπορούν όλοι να καταλαμβάνουν αξιώματα αρκεί να είναι πολίτες, η υπέρτατη όμως αρχή είναι ο νόμος. Μια άλλη μορφή δημοκρατίας είναι αυτή στην οποία ισχύουν όλα τα προηγούμενα, η υπέρτατη όμως αρχή είναι τώρα ο λαός, όχι ο νόμος· είναι η περίπτωση κατά την οποία τα ψηφίσματα έχουν μεγαλύτερη ισχύ από τον νόμο· αυτό συμβαίνει όταν στην πόλη υπάρχουν και δρουν δημαγωγοί. Στις δημοκρατικές πόλεις που κυβερνιούνται κατά τον νόμο, δεν κάνει ποτέ την εμφάνισή του δημαγωγός, αλλ' είναι οι άριστοι πολίτες που έχουν την πρωτοκαθεδρία. Οι δημαγωγοί κάνουν την εμφάνισή τους εκεί όπου οι νόμοι δεν αποτελούν την υπέρτατη αρχή.

η ελευθερία και η ισότητα: Η ελευθερία είναι χαρακτηριστικό της δημοκρατίας, όχι μόνο με το νόημα ότι στο πολίτευμα αυτό μπορεί κανείς να ζει *ὡς βούλεται* (γνώρισμα του δούλου είναι *τὸ ζῆν μὴ ὡς βούλεται*), αλλά και με το νόημα ότι στο πολίτευμα αυτό τα αξιώματα προορίζονται για όλους τους πολίτες· γνώρισμα της ελευθερίας, λέει αλλού στο ίδιο έργο ο Αριστοτέλης, είναι *τὸ ἐν μέρει* (= με τη σειρά) *ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν*. Η ισότητα, πάλι, είναι χαρακτηριστικό της δημοκρατίας με το νόημα ότι το δικαίωμα να καταλαμβάνουν αξιώματα στην πολιτεία το έχουν όλοι οι πολίτες *ὁμοίως*.

η υπέρτατη αρχή είναι ο νόμος: Κατά τον Πίνδαρο, τον ποιητή που ύμνησε τους νικητές στους μεγάλους πανελλήνιους αθλητικούς αγώνες (πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ.), ο *νόμος* ήταν *ὁ πάντων βασιλεύς*, ενώ ο σοφιστής Ιππίας είχε καταλήξει στη διατύπωση ότι ο νόμος είναι *τύραννος τῶν ἀνθρώπων*. Διατυπώσεις όπως αυτές ήθελαν, *βέβαια*, να πουν ότι η δημοκρατία είναι πιο δυνατή εκεί όπου οι πολίτες φοβούνται τον νόμο σαν "αφέντη τους και βασιλιά τους". Πρβλ. Θουκυδ. II 37 (*Επιτάφιος*), όπου η δημοκρατία συσχετίζεται με το κύρος των νόμων.

ψηφίσματα: αποφάσεις της εκκλησίας του δήμου. Σε αντίθεση με τον *νόμο*, που είχε καθολική και μόνιμη ισχύ, το *ψήφισμα* είχε χαρακτήρα περιστασιακό και, επομένως, διατηρούσε την ισχύ του μόνο ως τη στιγμή που ένα άλλο *ψήφισμα*, αποτέλεσμα νέων περιστάσεων, ερχόταν να το αντικαταστήσει. Όχι σπάνια τα *ψηφίσματα* ήταν αντίθετα με τους νόμους της *πόλης*, η εκκλησία όμως του δήμου, λειτουργώντας ως απόλυτος μονάρχης, δεν δίσταζε να παίρνει τέτοιες αποφάσεις, ωσάν αυτή να ήταν υπεράνω του νόμου. Σ' αυτό παρασυρόταν συχνά από τους *δημαγωγούς* (βλ. επόμενο σχόλιο).

δημαγωγοί: Έκαναν την εμφάνισή τους στην αθηναϊκή πολιτική σκηνή ύστερα από τον θάνατο του Περικλή (429 π.Χ.). Ήταν γέννημα της νέας αστικής τάξης που δημιουργήθηκε τότε στην Αθήνα με την ανάπτυξη του εμπορίου και της "βιομηχανίας". Έχοντας, συχνά, το χάρισμα του λόγου και, πάντως, δίχως επίσημες θέσεις στην πολιτεία και, άρα, δίχως συγκεκριμένες υποχρεώσεις, ασκούσαν μεγάλη επιρροή στον λαό προτείνοντας ευχάριστες στον πολύ κόσμο πολιτικές δίχως να έχουν την ευθύνη της υλοποίησής τους. Σχηματισμένη από το ουσιαστικό *δῆμος* (= λαός) και από το θέμα του ρήματος *ἄγω* (= οδηγώ) η λέξη είχε σε αρκετούς συγγραφείς τη σημασία του οδηγητή, του ηγέτη του λαού· γρήγορα όμως (ασφαλώς στην εποχή του Αριστοτέλη) πήρε αρνητικό περιεχόμενο, επειδή οι *δημαγωγοί* κατάντησαν απλώς να *παρασέρνουν* τον λαό. Ο Αριστοτέλης λέει αλλού στο ίδιο έργο ότι ο δημαγωγός είναι *τοῦ δήμου κόλαξ*, και κάνει λόγο για την *ἀσέλγειαν* των δημαγωγών.

Θέματα για συζήτηση

1. Κατάγραψε με δικά σου λόγια τις μορφές δημοκρατίας που απαριθμούνται εδώ.
2. Γράψε ένα σύντομο δοκίμιο για την ισότητα και την ελευθερία ως χαρακτηριστικά της αθηναϊκής (και όχι μόνο) δημοκρατίας.
3. Σχολιάστε τη φράση: «Στις δημοκρατικές πόλεις που κυβερνιούνται κατά τον νόμο, δεν κάνει ποτέ την εμφάνισή του δημαγωγός».

ΕΝΟΤΗΤΑ 20ή
(Θ 2, 1-4)

Οι στόχοι της παιδείας

Ὅτι μὲν οὖν νομοθετητέον περὶ παιδείας καὶ ταύτην κοινὴν ποιητέον, φανερόν· τίς δ' ἔσται ἡ παιδεία καὶ πῶς χρὴ παιδεύεσθαι, δεῖ μὴ λανθάνειν. Νῦν γὰρ ἀμφισβητεῖται περὶ τῶν ἔργων. Οὐ γὰρ ταὐτὰ πάντες ὑπολαμβάνουσι δεῖν μανθάνειν τοὺς νέους οὔτε πρὸς ἀρετὴν οὔτε πρὸς τὸν βίον τὸν ἄριστον, οὐδὲ φανερὸν πότερον πρὸς τὴν διάνοιαν πρέπει μᾶλλον ἢ πρὸς τὸ τῆς ψυχῆς ἦθος· ἔκ τε τῆς ἐμποδὼν παιδείας ταραχώδης ἡ σκέψις καὶ δῆλον οὐδὲν πότερον ἀσκεῖν δεῖ τὰ χρήσιμα πρὸς τὸν βίον ἢ τὰ τείνοντα πρὸς ἀρετὴν ἢ τὰ περιττά (πάντα γὰρ εἴληφε ταῦτα κριτάς τινας)· περί τε τῶν πρὸς ἀρετὴν οὐθέν ἐστιν ὁμολογούμενον (καὶ γὰρ τὴν ἀρετὴν οὐ τὴν αὐτὴν εὐθὺς πάντες τιμῶσιν, ὥστ' εὐλόγως διαφέρονται καὶ πρὸς τὴν ἄσκησιν αὐτῆς). Ὅτι μὲν οὖν τὰ ἀναγκαῖα δεῖ διδάσκεσθαι τῶν χρησίμων, οὐκ ἄδηλον· ὅτι δὲ οὐ πάντα, διῃρημένων τῶν τε ἐλευθερίων ἔργων καὶ τῶν ἀνελευθερίων φανερόν, καὶ ὅτι τῶν τοιούτων δεῖ μετέχειν ὅσα τῶν χρησίμων ποιήσει τὸν μετέχοντα μὴ βάναυσον. Βάναυσον δ' ἔργον εἶναι δεῖ τοῦτο νομίζειν καὶ τέχνην ταύτην καὶ μάθησιν, ὅσαι πρὸς τὰς χρήσεις καὶ τὰς πράξεις τὰς τῆς ἀρετῆς ἄχρηστον ἀπεργάζονται τὸ σῶμα τῶν ἐλευθέρων ἢ τὴν διάνοιαν.

Λεξιλόγιο

ταύτην (=τὴν παιδείαν) κοινὴν ποιητέον: πρέπει να ορίσουμε η παιδεία να προσφέρεται από την πόλη (= από το κράτος), να έχει δημόσιο χαρακτήρα, άρα: να είναι ίδια για όλους.
τίς δ' ἔσται ἡ παιδεία: ποιος θα πρέπει να είναι ο χαρακτήρας αυτής της παιδείας
δεῖ μὴ λανθάνειν: (τα δύο αυτά ερωτήματα) δεν πρέπει να διαφύγουν την προσοχή μας= οφείλουμε να τα σκεφτούμε
ἀμφισβητεῖται: υπάρχουν διαφορετικές απόψεις
περὶ τῶν ἔργων: ως προς το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, ως προς τη διδακτέα ύλη
οὐδὲ φανερόν πότερον πρὸς τὴν διάνοιαν πρέπει μᾶλλον ἢ πρὸς τὸ τῆς ψυχῆς ἦθος: ούτε είναι φανερό αν η παιδεία πρέπει να έχει στόχο της τον νου (= την άσκηση και καλλιέργεια του νου) ή τον ηθικό χαρακτήρα (= τη διαμόρφωση ηθικού χαρακτήρα).

ἐκ τῆς ἐμποδὼν παιδείας ταραχώδης ἡ σκέψις: αν ξεκινήσουμε από την εκπαίδευση που παρέχεται σήμερα, η έρευνά μας θα βρεθεί αντιμέτωπη με μεγάλη σύγχυση.
τὰ περιττά: αυτά που απλώς προάγουν τη γνώση
πάντα εἴληφε ταῦτα κριτάς τινας: όλες αυτές οι απόψεις έχουν βρει κάποιους υποστηρικτές
οὐθέν ἐστιν ὁμολογούμενον: δεν υπάρχει καμιά απολύτως συμφωνία
οὐ τὴν αὐτὴν εὐθὺς πάντες τιμῶσιν: καταρχήν δεν έχουν την ίδια ιδέα για την αρετή που τιμούν
εὐλόγως διαφέρονται καὶ πρὸς τὴν ἄσκησιν αὐτῆς: είναι φυσικό να υποστηρίζουν διαφορετικές γνώμες και ως προς την άσκησή της
δῃρημένων τῶν τε ἐλευθερίων ἔργων καὶ τῶν ἀνελευθερίων: δεδομένου ότι οι ασχολίες διακρίνονται σ' αυτές που ταιριάζουν και σ' αυτές που δεν ταιριάζουν σε ελεύθερους ανθρώπους
καὶ ὅτι τῶν τοιούτων δεῖ μετέχειν ὅσα τῶν χρησίμων ποιήσει τὸν μετέχοντα μὴ βάναυσον: και ότι από τα χρήσιμα πράγματα τα παιδιά πρέπει να μαθαίνουν όσα δεν κάνουν αυτόν που τα μαθαίνει *βάναυσο* (: αγροίκο, ευτελή, τιποτένιο).
ἔργον: ασχολία, απασχόληση
ἀπεργάζονται: κάνουν
χρήσεις: έργα
ἄχρηστον: άχρηστο, ακατάλληλο

Ερμηνευτικά σχόλια

περὶ παιδείας: Αξίζει να διαβάσουμε τι έγραψε ο Αριστοτέλης αμέσως πριν από το κείμενό του που περιλάβαμε στην ενότητα αυτή:
«Κανείς, νομίζω, δεν έχει αμφιβολία ότι είναι υποχρέωση του νομοθέτη να ασχοληθεί πολύ σοβαρά με το θέμα της παιδείας των νέων· είναι κάτι που αν παραμεληθεί στις πόλεις, βλάπτει πριν απ' όλα το ίδιο το πολίτευμά τους, αφού οι νέοι πρέπει να παίρνουν μόρφωση ταιριαστή με το πολίτευμα της πόλης τους. ... Έπειτα, η κάθε τέχνη προϋποθέτει κάποια προπαιδεία και κάποια άσκηση, αν είναι να φτάσει κάποτε κανείς να κάνει τις εργασίες αυτής της τέχνης· το ίδιο όμως ισχύει και για τις πράξεις της αρετής. Καθώς, εξάλλου, οι πολίτες μιας πόλης έχουν να επιτελέσουν σαν σύνολο έναν σκοπό, είναι φανερό ότι και η παιδεία πρέπει να είναι μία και η ίδια για όλους, και η φροντίδα γι' αυτήν πρέπει να ανήκει στο δημόσιο και όχι να αφήνεται στην ατομική πρωτοβουλία, όπως γίνεται σήμερα, που ο κάθε γονιός φροντίζει ιδιωτικά τα παιδιά του, διδάσκοντάς τους τους κλάδους της γνώσης που ο ίδιος θεωρεί ενδεδειγμένους. Για την επίτευξη ενός στόχου που είναι κοινός για όλους, κοινή

πρέπει να είναι και η άσκηση. Και, φυσικά, κανείς πολίτης δεν πρέπει να πιστεύει ότι ανήκει στον εαυτό του, αλλά, αντίθετα, ότι όλοι οι πολίτες ανήκουν στην πόλη· ο καθένας δεν είναι παρά ένα μόριο της πόλης, και η φροντίδα για το κάθε ξεχωριστό μόριο πρέπει να γίνεται σε απόλυτο συνταίριασμα με τη φροντίδα για το σύνολο. Από την άποψη αυτή μόνο επαίνους θα πρέπει να έχει κανείς να πει για τους Λακεδαιμονίους, που και μεγάλο ζήλο δείχνουν για την αγωγή των παιδιών τους και την αγωγή αυτή την κάνουν με ένα δημόσιο, κοινό για όλους σύστημα».

οὔτε πρὸς ἀρετὴν οὔτε πρὸς τὸν βίον τὸν ἄριστον: Ένα παιδευτικό αγαθό χρήσιμο και για ηθικούς σκοπούς και για τη διαμόρφωση του άριστου βίου είναι π.χ. η μουσική, όπως μαθαίνουμε σε παρακάτω χωρίο των *Πολιτικών* («...οἰητέον πρὸς ἀρετήν τι τείνειν τὴν μουσικήν, ὡς δυναμένην... τὸ ἦθος ποιόν τι ποιεῖν, ἐθίζουσαν δύνασθαι χαίρειν ὀρθῶς, ἢ πρὸς διαγωγήν τι συμβάλλεται καὶ πρὸς φρόνησιν»).

τῆς ἐμποδὼν παιδείας: της παιδείας δηλ. με την οποία είμαστε καθημερινά σε επαφή, της παιδείας που ισχύει στην κοινωνία μας. Σ' ένα παρακάτω χωρίο αναφέρει ο Αριστοτέλης τι αποτελούσε συνήθως την παιδεία του καιρού του: α) ανάγνωση και γραφή, β) γυμναστική, γ) μουσική, και δ) (μερικές φορές) σχέδιο και ζωγραφική. (Ένας λόγος που δεν αναφέρει την αριθμητική είναι ίσως ότι στην Αθήνα αυτή διδασκόταν στο σπίτι και όχι στο σχολείο.) Για τα αντικείμενα (α) και (δ) λέει ο Αριστοτέλης ότι είναι χρήσιμα πρὸς τὸν βίον, για το (β) ότι συντελεί στην καλλιέργεια της ανδρείας, και για τη μουσική (γ), όπως είπαμε και προηγουμένως, ότι και χρησιμότητα για τη ζωή έχει και ηθική επίδραση στον άνθρωπο ασκεί.

καὶ γὰρ τὴν ἀρετήν... τιμῶσιν: Την ίδια σκέψη είχε εκφράσει και ο Πλάτωνας: Αν δεν ξέρουμε καν τι είναι η αρετή, με ποιο τρόπο θα συμβουλέψουμε κάποιον πώς να την κατακτήσει πιο εύκολα;

Θέματα για συζήτηση

1. Σε ένα έργο πολιτικής θεωρίας ο Αριστοτέλης το βρήκε φυσικό και αυτονόητο να συζητήσει θέματα παιδείας και εκπαίδευσης, και μάλιστα πολύ συγκεκριμένα, όπως είναι ο στόχος της εκπαίδευσης, ο δημόσιος ή ιδιωτικός χαρακτήρας της, η διδακτέα ύλη, κ.τ.λ. Συμμερίζεσαι κι εσύ τη στάση αυτή του Αριστοτέλη; Δικαιολόγησε τη γνώμη σου.
2. Κάνε έναν όσο το δυνατό πληρέστερο κατάλογο των θεμάτων που θίγονται στο κείμενο του πρώτου ερμηνευτικού σχολίου της ενότητας αυτής.

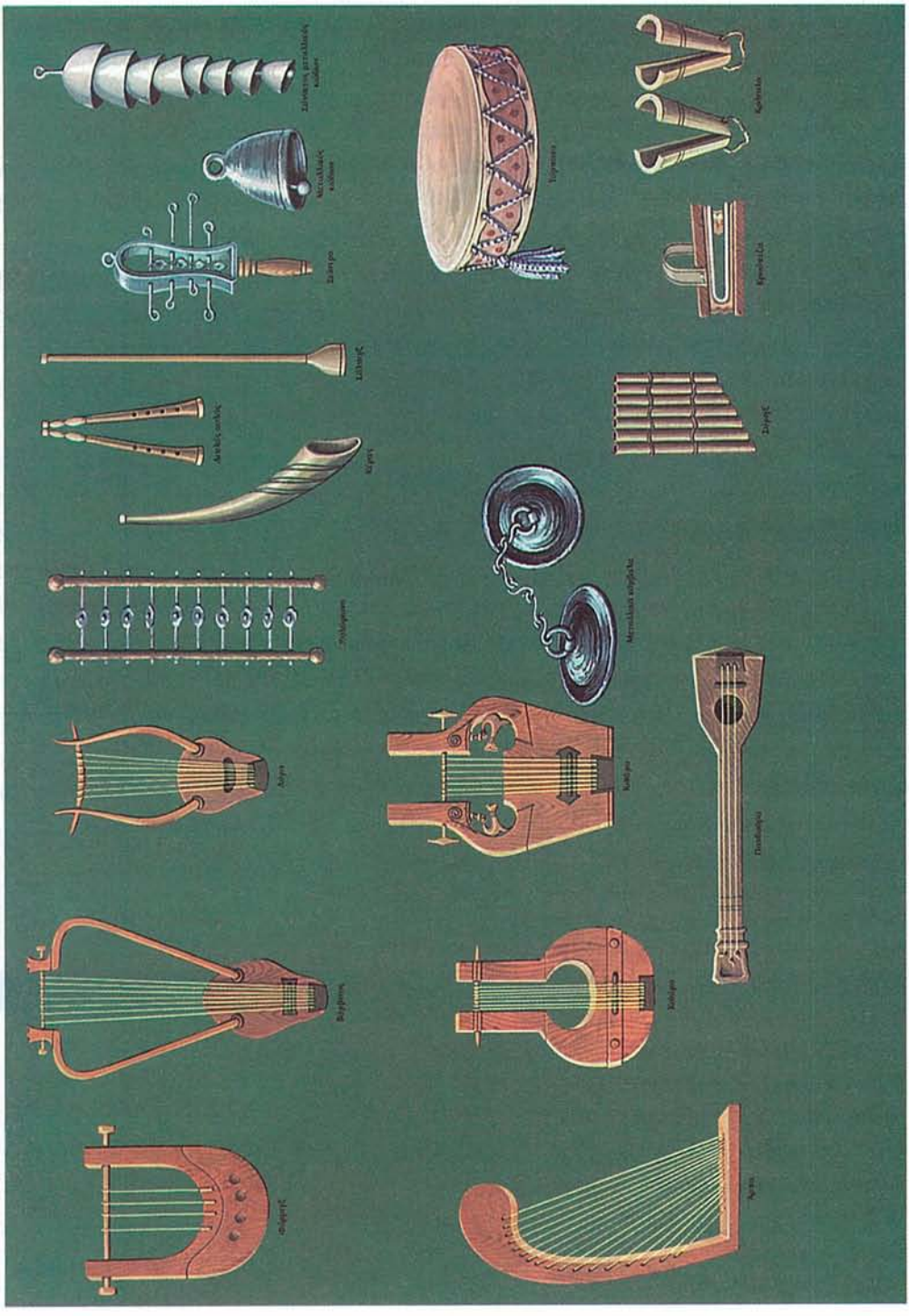

Αρχαία ελληνικά μουσικά όργανα· η μορφή τους αποκαθίσταται με βάση τις φιλολογικές πηγές και τις ανάλογες παραστάσεις της αγγειογραφίας.

Σελ. 21, 117, 189. Πρωτοκορινθιακό αγγείο σε μορφή κουκουβάγιας (7ος αι. π.Χ.), Μουσείο Λούβρου.

86, 191. Κορινθιακό νόμισμα που απεικονίζει την Αθηνά (420 - 400 π.Χ.).

73, 163. Σκαλιστό διάζωμα (τέλη 6ου αι. π.Χ.), Μουσείο Δελφών.

45. Γεωμετρικός κρατήρας, Μουσείο Θήρας.

59. Η *Σφιγξ της Νάξου* (περ. 560 π.Χ.), Μουσείο Δελφών.

79. Κύπελλο από τη Χίο (περ. 560 π.Χ.), Μουσείο Τοcra.

131. Οινοχόη με μορφή γρύπα από την Αίγινα (αρχές 7ου αι. π.Χ.), Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο.

170. Θηραϊκός γεωμετρικός αμφορέας, Μουσείο Θήρας.

206. Καρυάτιδα από τη νότια πρόσταση του Ερεχθείου (περ. 410 π.Χ.), Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο.

Για την εικονογράφηση του βιβλίου αντλήσαμε υλικό από την *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, για το οποίο ευχαριστούμε την *Εκδοτική Αθηνών*. Τον κώδικα CCC 112 των έργων του Αριστοτέλη μας τον διέθεσε το *Κέντρο Εκδόσεως Έργων Ελλήνων Συγγραφέων* της Ακαδημίας Αθηνών, το οποίο θερμά ευχαριστούμε.